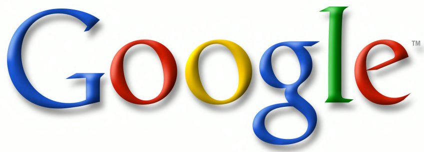
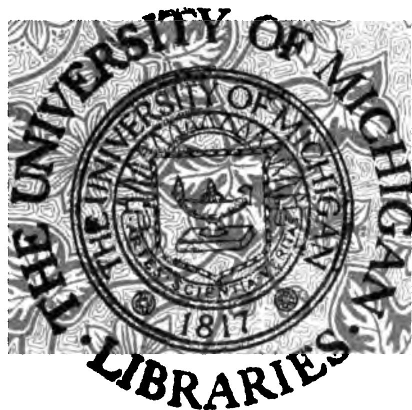

Google

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

KEMÉNY ZSIGMOND

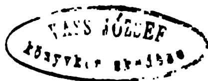
A

FORRADALOM S A KIEGYEZÉS

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV

MÁSODIK, JAVITOTT ÉS BŐVITETT KIADÁS

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA

1883

Budapest, 1883. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Munkám első kiadása alig pár hét alatt elkelt. Az a ritka eset történt, hogy magyar könyv, két hónap alatt, két kiadást ért. Nem saját érdememnek tulajdonitom ezt, hanem ama nagy korszakok iránti érdeklődésnek, melyekkel munkám egy életrajz keretében foglalkozik.

Ez magyarázza meg azon támadásokat is, melyeket könyvem, de különösen Kemény Zsigmond emlékirata és a békepárt ellen intéztek. Sőt csekély személyem is többé-kevésbbé vád alá került. Szememre vetették — s ép a békepárt ellenesei tették ezt — hogy miért közöltem munkámban Kemény emlékiratát, mikor az többet árt Keménynek és a békepártnak, mint azoknak, a kik ellen éle fordul. Hogy kinek árt, vagy egyátalán árt-e valakinek valamely történeti okmány közzététele, ez a történetirásra nézve, mely párt- és egyéni szempontokra nem néz, felettébb közönyös. A békepárt és Kemény harczoltak Kossuth ellen. Ez történeti tény, melyet eltagadni nem lehet. Hogy miként harczoltak, e tekintetben az első részletes előadást Kemény emlékirata tartalmazza. A történelem itélete dönti el, hogy dicsőségesen harczoltak-e vagy hibáztak ők is, valamint a forradalom idején

egy párt sem ment a hibáktól és tévedésektől. Ez itélethez egy aktát szolgáltat Kemény. Mások más, Keményével ellentétes aktát fognak szolgáltatni. Mikor aztán valamennyi akta be lesz csomózva, akkor dönteni fog a történészet a kérdés felett, kinek volt igaza: Kossuthnak-e, vagy a békepártnak, mely fenn akarta tartani forradalmunk legalitását, s még a katonaság segitségével is vissza akarta vezetni azt a törvényesség terére, mikor az ápril 14-iki események ennek kerékvágásából elemi erővel kilökték.

Amidőn tehát Kemény emlékiratának közlése által egy, bár elismerem — munkám első kiadásában is elismertem — pártszellem által sugallt okmányt szolgáltattam a magyar történetirás számára, gáncsot semmi esetre sem érdemlek. A végeredményeket összegező történész ki fogja választani az igazság aranyát a pártszenvedély homokjából. Egyelőre azonban csak a vitáról lehet szó. A kritika, mely alól senki sem vonhatja ki magát, bármily nagy is, megkezdte tisztitó munkáját. *Irányi* Dániel ur az „Egyetértés“ hasábain, de külön füzetben is megjelent birálatában elmondta — s mint mindig, tárgyilagosan, s higgadtan mondta el — Keményével ellentétes véleményét. *Hunfalvy* Pál ur a „Budapesti Szemlé“-ben tört lándzsát Kemény emlékirata mellett. Pártatlan álláspontom feltüntetésére mind a két kiváló férfiunak főbb érvelését közlöm munkám második kiadásának függelékében.

Részemről csak affelett való csodálkozásomnak adok kifejezést, hogy Kemény emlékiratát, támadói, ugy tün-

tetik fel, mintha a magyar e nagy publicistája memoirjában csupa uj, soha meg nem irt vagy nem érintett dolgokat adna. Hát a „Forradalom után“ czimü röpirat, melynek munkámban egész fejezeteket szentelek, már egészen feledve van?

Nincs egyetlen egy *nagyobb tény* Kemény emlékiratában, melyet ugyanő a „Forradalom után“-ban nem emlitene. Egyes rajzok vonásról vonásra megegyeznek mind a két munkában. Még a hang is viszhang a „Forradalom után“-ban, aminek magyarázata az, hogy Kemény jegyzeteit közvetlenül az események behatása alatt csinálta, s ezek alapján irta meg 1850-ben a „Forradalom után“ czimü röpiratát, melyben azonban nem csak a debreczeni napokat akarta rajzolni, mint rajzolja az emlékirat, hanem 25-től 50-ig alapvető munkáját készitette el a magyar történetirásnak. Az emlékiratot, mely korábbi keltü, nem vette fel szószerint röpiratába, mert nem akart kizárólag a debreczeni napokkal foglalkozni. De amit e napokról irt a „Forradalom után“-ban, az az emlékiratból van véve, mely kétség kivül éles, kiméletlen, de a „Forradalom után“ sokszor nem kevésbbé az. A külömbség abból áll, hogy a „Forradalom után“-ban Kemény a magyar ébredésének és forradalmának, mig a memoirban a *békepártnak* történetét irta meg, ez utóbbit kétségkivül oly czélzattal, hogy a katasztrófáért való felelősség sulyát Kossuthra háritsa, s hogy a békepártot kimentse. De a *tények* dolgában Kemény mindig lelkiismeretes. Kossuth elleni haragja, vagy barátai iránt való vonzalma soha sem ragadhat el a ferditésig, vagy

hamisitásig oly tiszta jellemet és igazságérzetet, mint Kemény.

A legméltatlanabb vád tehát ellene, hogy *magát* akarta menteni. Aki Keményt, s a habozó lényében rejlő rendíthetlen igazságérzetet és férfias bátorságot nem ismeri, munkám nyolczadik fejezetében közölt leveléből megismerheti. Aki a hamis ürügy alatt kinált menekülést oly büszkén visszautasitja, mint ő, az tévedhet, elragadhatja a pártszenvedély, de *hazudni* nem fog soha, sem hogy magát, sem hogy barátait mentse. Emlékiratát szabad, lehet czáfolni, de abból Kemény jelleme ellen fegyvert kovácsolni tiltva kell hogy legyen mindenkire nézve.

Más kérdés, vajjon időszerü volt-e Kemény emlékiratának közlése. A „Forradalom után"-ról Kemény az ötvenes és hatvanas években maga is ugy gondolkodott, hogy annak közzététele időszerűtlen volt. A Bécs ellen folytatott harczok idején valóban szükség lehetett a nemzet szabadságharczának érintetlen prestigejére. De harminczöt év mulva a forradalom, tizenöt év mulva a Bécs elleni harczok befejezte után elérkezett a szabad kritika ideje. A franczia forradalmat a történetirás már rég vizsgálat alá vette, s habár a kritika egy-egy alak nimbuszának ártott, a tény, a forradalom megmaradt nagynak, dicsőnek, a nemzeti kegyelet tárgyának. A forradalmak vezéreit pedig egészen más mérték illeti meg, mint a rendes idők államférfiait. A memoir-szerü közlésekre épen Kossuth adott példát Iratainak publikálása által. Kemény életében nem tette közzé emlékiratát; de tudta, hogy létezik, módjában lett volna annak tán megsem-

misitése is. Nem tette, tehát, véleményem szerint, nem követtem el hibát, mikor Kemény halála után hét év mulva közöltem azt, mint leveleit, melyeket megszerezhettem.

Arra törekedtem, hogy Kemény alakját minél teljesebb adatgyüjteményből rajzoljam meg. A második kiadást ép ezért egy tuczat uj levéllel és adattal gazdagitottam, a minek következtében az uj kiadás terjedelemben *jelentékenyen* növekedett. De egy-két téves, vagy tévesnek mondott adatot kijavitottam, vagy megmagyaráztam, s igy, remélem, munkám uj kiadása nem csak terjedelmesebb, hanem korrektebb is.

Sikerült-e mégis az a rajz, melyet a nagy publicistáról adok, azon olvasó közönség dönti el, mely munkám első kiadását nem csak elkapkodta; hanem olvasta is. És eldönti a kritika, melynek kiváló feladata, hogy a mondern kor történetének monographia-szerü tárgyalása ellenőrzést gyakoroljon.

Budapest, 1883. április 21.

Beksics Gusztáv.

Nagy emberek jellemzik a nagy korszakokat. Bennük jut kifejezésre a kor összes iránya. Egyéniségükben tömörül össze az egész nemzet. Szellemük a kor szelleme, geniusok a nemzet geniusa. Szivökben dobban a nemzet minden érzése, minden vágya. Közvetlen érintkezés van köztük, koruk és a nép közt. Átolvadnak egymásba. Lényük azonossá lesz. A gondolat, az érzés szikrája, mely agyukban vagy szivökben támad, villámszikra gyanánt fut át az egész nemzet idegrendszerén. Felrázza, lelkesíti, elragadja, nagy tettekre heviti ezt. Viszont a nemzet ösztönei, vágyai a közös idegszálakon, mint villamos sodronyokon berohannak a kor nagy embereinek agyszövetébe és szivizmaiba.

Együtt gondolkoznak, együtt éreznek.

Ép azért az egyén ily időkben helyettesíti az összességet. Egyetlen nagy név fényébe olvad össze egy egész korszak minden dicsőségének fénye. Egyetlen nagy név gyásza felöleli magába kora szerencsétlenségének minden gyászát.

Századunknak három korszaka van.

Mind a három egy-egy nagy emberünkkel van összeforrva. Ez a három nagy ember: *Széchenyi, Kossuth, Deák.* Az ébredés korszakának embere Széchenyi, a forradalomé Kossuth, a kiegyezésé Deák.

Mind a háromnak neve magának a korszaknak concentrált képe. Az elsőt Széchenyi-, a másodikat Kossuth-, a harmadikat Deák-korszaknak fogja hivni az utókor történésze. Az első tartott Szécheyni föllépésétől a »Pesti Hirlap« első számának megjelenéséig. — A második szabadságharczun-

kon át egész az 1861-diki országgyülés megnyitásáig. — A harmadik a 67-diki kiegyezésig. Következményeiben tart még jelenleg is.

Az elsőben Széchenyi, a másodikban Kossuth, a harmadikban Deák vezette a nemzetet. — Közbeeső hatása volt mind a háromnak. Széchenyi küzdött a vezetésért akkor is, mikor azt már Kossuth kiragadta kezeiből. Ez a küzdelem emésztette fel erejét. E küzdelem sikertelensége nyitotta meg előtte a döblingi tébolyda ajtaját. Deáknak nagy hatása volt már 48 előtt, valamint forradalmunk bukása után. — Átalakulási korszakunkra Deáknál senki sem folyt be nagyobb mérvben. Az ország bizalmát helyezte beléje. Voltak pillanatok, midőn Kossuth népszerüségének Deák népszerüsége szolgált támaszul. Az absolutizmus gyászos éveiben pedig mindinkább Deák körül csoportosult a nemzet szine-java.

De valamint Széchenyit az első korszakban nem szorithatta félre a Dessewffyek egyike sem, úgy a másodikban nem nyomhatták háttérbe Széchenyi és Deák Kossuthot, ki a forradalom szellemével uralkodott Magyarország fölött a negyvenes évektől, a hatvanas évek elejéig. Azután következett Deák korszaka. Ekkor meg Kossuth volt képtelen félreszoritani a kiegyezés, a megalkuvás nagy emberét. A forradalmi szellem, Kossuthtal együtt, mint Prometheus, a barraconei sziklához lánczoltatott.

Mind a három korszakban a hatásnak egyik főeszköze volt a sajtó.

Széchenyi röpirataival rázta föl a nemzetet. Ugyancsak röpirataival és hirlapja által akarta föltartóztatni Kossuth rohamát, mikor ez túlszárnyalta az ő izgatását. Forradalmunk vezére szintén a sajtó által hatott. Megtanitotta a nemzetet az irott szó bűbájának ismeretére, mielőtt kifejtette volna a mondott szó varázsát. Kezdetben a toll és nem a szószék volt eszköze. Sőt miniszter korában, mikor már korlátlanul uralkodott a szellemek fölött, az irott szóban rejlő hatalmas erőt akkor sem vetette meg. Lapot szerkesztett.

Deák keveset irt. Hirlapiró épen nem, valójában publicista sem volt. Csak nagy forduló pontokon fogott tollat, hogy czikket, vagy, mint Lustkandl ellen, államjogi tanulmányt irjon. Az actio hiányzott belőle. Nemcsak hogy nem izgatott soha, de még propagandát sem csinált eszméi számára. Csak saját álláspontját jelölte meg, de nem hajtott arra senkit. Logikája, bármily hatalmas, sohasem volt offensiv. Önkéntes meghajlást kivánt és nem a legyőzetést.

Széchenyi, Kossuth nélkülözhettek magok mellől nagy publicistát. Ők publicisták, ha kellett, hirlapirók is voltak. Deáknak, helyesebben Deák eszméinek ellenben szükségök volt egy nagy politikai iróra. Deákot, az államférfit, csak egy nagy publicista egészíthette ki.

Ez a publicista *b. Kemény Zsigmond* volt.

A kiegyezés korszakának *államférfia* Deák, *publicistája* Kemény. A kettőnek összehatása a 67-diki kibontakozás, mely nemcsak Deák, de Kemény müve is.

Az államférfi, a ki létesítette, meghalt.

Meghalt a publicista is, a kinek a nagy müben, Deák után, legnagyobb része volt.

De Deák él művében, élni fog örökre a nemzet emlékében, a hagyományokban, s nem pusztán a történelemben. Kemény Zsigmond emléke azonban e nagy politikai irónk halála után alig hét év mulva, már azon ponton van, hogy elfeledtessék. Ha a regényiró Keményt nem olvassák, a nemzeti szellemmel való érintkezésre még kevésbbé számíthatnak, az események által részben már meghaladott, publicistikai művei.

A jelen sorok czélja a kiegyezés e másik nagy alakjára irányozni, habár csak pillanatra is, a közfigyelmet.

Keményről eddig csak kevesen és keveset irtak.

Gyulai Pál, az akadémiában, emlékbeszédet tartott felette, mely mesteri vonásokban állítja elénk Keményt. De egy emlékbeszéd kerete sokkal szükebb, hogysem egy nagy életpálya részletes vázlata elférne benne. *Falk* Miksa három gyönyörü tárczában apróságokat közölt felőle a »Pesti Hirlap«-

ban. *Salamon* Ferencz a »Századok«-ban röviden megemlékezett e nagy emberünk haláláról. *Péterffy* Jenő, mint regényirót méltatta a »Budapesti Szemlé«-ben.

Én egész politikai és publicistikai pályáját iparkodtam a jelen kötetben megismertetni. Röpiratainak, történeti tanulmányainak és harmincz éven át irt számtalan czikkének ismerete azonban ily életpálya rajzolásához még nem elég. Evolutiójában Magyarország ujabb történetének legfontosabb mozzanatait érinti, számtalan politikai és egyéni motivum eredője az.

Iparkodtam tehát Kemény magán-életéről és politikai szerepéről adatokat szerezni oly férfiaktól, kik őt, mint embert és politikust, közelről ismerték. Közéletünk jelesei, mint b. *Kemény* János, Zsigmond testvére, a ház tiszteletreméltó alelnöke, *Falk* Miksa, *Somssich* Pál, *Danielik* János püspök, *Kovács* Lajos veterán publicistánk, *Emich* Gusztáv stb. a legszívesebben és lekötelező módon bocsátották rendelkezésemre adataikat. *Falk* Miksa ur rendelkezésemre bocsátotta azon leveleket is, melyeket Kemény Zsigmond hozzá intézett, s melyeknek csak egy részét tette közzé a »Pesti Hirlap«-ban.

Szabadságharczunkra, s ama kor legkiválóbb alakjaira egészen uj és meglepő világítást vet Kemény ***egy eddig kiadatlan emlékirata,*** *melynek főbb pontjait munkámban közlöm.*

Kovács Lajos ur pedig történeti adatokat bocsátott rendelkezésemre egész korszakokról, melyekben a magyar politikának ő is egyik előkelő tényezője volt. Művem bizonyára még igy is hiányos maradt; ekkora életpálya rajza még több fáradságot és utánjárást igényelne, mint mennyire képes voltam én. De ha bármily szerény emlék lesz az Keménynek még friss, s már is feledni kezdett sirján, elértem czélomat.

B. G.

I.

A véletlenség 1869-ben hozott közelébe. A jogtudományi pályára készülve, jöttem Budapestre. Iparkodtam mellékes foglalkozást kapni a hirlapoknál. Csakhamar a »Pesti Napló« munkatársává lettem. A »Napló«-nak ekkor már volt esti lapja is. Felelős szerkesztő gyanánt még Kemény Zsigmond szerepelt. Tényleg azonban nem volt sem szerkesztő, sem lapvezér. A reggeli lapot *Királyi* Pál, az igen élénk és az ellenzékkel heves polemiákat folytató esti lapot *Rákosi* Jenő szerkesztette. *Kemény* csak hébe-hóba jött a szerkesztőségbe. Nyilt, kerek táblabiró arczát kezdte már meghódítani az a semmitmondó, álmodozó kifejezés, mely annak állandó jellegévé lett. Nemcsak nem szerkesztette, de nem is olvasta ekkor már a »Pesti Naplót«. Legtöbbnyire másoktól értesült, mi van benne, ritkán kérdezte Királyi Páltól, mi lesz a holnapi lapban. A válaszban mindenkor megnyugodott, soha sem volt kifogása, vagy ellenjavaslata. A Deákpárti, sőt egyátalán a magyar sajtó ekkor válságon ment át.

A kiegyezés előtt, s egyideig még utána is, legkiválóbb államférfiaink és iróink vettek részt a publicistikai harczban. *Eötvös* József, *Somssich* Pál, *Csengery* Antal, *Gyulai* Pál stb. neve gyakran szerepelt a »Pesti Napló«-ban, *Kemény* Zsigmondról nem is szólva, kinek utolsó nagy publicistikai actiói a kiegyezés történetével vannak összeforrva. Mikor aztán a kiegyezés megköttetett, s azt nem kellett többé félteni sem az ellenzéktől, sem a régi rendszer hiveitől, az

államférfiak és nagy irók megszüntek a publicistikai tollat forgatni. A sajtó rendes munkásai magukra maradtak.

A »Pesti Napló« meglehetős gyengén volt ellátva publicistikai erőkkel. Kemény már ritkán irt. *Falk* Miksa, a »P. Napló« F—k.-ja 1867. deczemberben közölte utolsó tájákoztató szemléjét; a »Pester Lloyd« szerkesztőjévé lett. *Gyulai* Pál koronként harczba szállt az ellenzékkel, de főleg csak a megyék felirataival, határozataival polemizált, mint p. o. Hevesmegye hirhedt határozatával. Nem volt már a »Napló« rendes czikkirója.

Királyi Pál el volt foglalva a reggeli, *Rákosi* az esti lap szerkesztésével. *Danielik* János, mint külső dolgozótárs irta czikkeit, *Toldi* István, ki ekkor már föltünt, mint az Eötvös-Szalay-féle centralista iskola heves buzgalmu hive, élénk harczot folytatott a »Napló«-ban a táblabiró politika, s a megyei csökönyösség ellen. De szintén nem volt a »Napló« rendes munkatársa. *Löw* Tóbiás csak külügyi szemléket és czikkeket irt, szerkesztette a külügyi rovatot. Publicista-gárda nem vette körül állandóan a »Naplót«. Kitünő czikkeket közölt ez ekkor is, csak az volt a bajuk, hogy nem szóltak a napi eseményekről. Tudós, tanulságos czikkeket, de ritkán voltak érdekesek, mert többnyire hiányzott belőlük az actualitás. A »Napló«-nak még mindig voltak, habár gyérebben, államférfiai, publicistái, de épen nem voltak journalistái. Az események után két-három nap mulva igen bölcs véleményt mondott; a hirlapnak azonban, ha olvastatni akar, azonnal véleményt kell nyilvánitania. Igy történt, hogy a »Napló« némileg álmossá lett. Azt mondták róla: elvénült.

S az ekként elhanyatlott »Napló«-nak versenytársa is volt, a journalistikai ügyességgel szerkesztett »Századunk«-ban. Valamit tenni kellett. A szerkesztőségi tanács elhatározta, hogy *Kemény* Zsigmond is lendítsen valamit a lap

megmentésére. Rábizta a vezérczikkrovat szerkesztését. *Kemény* belenyugodott, valamint ekkor már belenyugodott volna abba is, hogy neki kell szerkesztenie az ujdonsági rovatot. A kivülről érkezett czikkeket át kellett olvasnia, s megbirálnia. A kéziratok olvasásával azonban nem akart vesződni. Különösen *Danielik* czikkeit nehezen lehetett olvasni.

A szerkesztőség engem, mint egyik legifjabb tagját, rendelt *Kemény* mellé felolvasónak. Minden d. u. 6 órakor vette kezdetét a felolvasás. Keménynek azonban soha se volt türelme 1—2 czikknél többet meghallgatni.

— Jó lesz ez holnapra; mondá. Nem volt rá eset, hogy egyetlen egy czikket kiadhatlannak talált volna.

A felolvasások közben elmélázott, valószinü, hogy figyelmét annyi ideig sem tudta összepontosítani, meddig egy czikk felolvasása tart. Néha azonban révedező szemei kigyuladtak, mint mikor a világító torony lámpája a szemlélő felé fordul. Ez a fellobbanás csak pillanatig tartott. Olyan volt, mint a villámlás: a végleges eltompulás ködével küzdő lángész corruscatiója. Ilyenkor a régi Kemény volt. Agyvelejének reczéin felujult az ismeretek bámulatos tömege, mint titkos irás, ha a papirra vegyfolyadékot öntenek. Agya megnyilni látszott, mint elzárkózott világ. De csakhamar ismét bezáródott. Arczára visszatért az eltompultság, közöny kifejezése. Felsóhajtott.

Néha küzdött elméjének elhomályosodása ellen. Erőszakolta agyát. Kemény mindig nehezen dolgozott, még munkásságának és dicsőségének délpontján is. Mikor naponként tömegesen pazarolta szellemének kincseit. Később is álmodozva dolgozott, mint álmodozva élt. — Falkékkal a Svábhegyen néha tarokkot játszott Eötvös József társaságában. Gyakran a legérdekesebb játszma közepett elaludt. A társaság bevárta ébredését, s aztán folytatta a játszmát. Regényeit, valamint tanulmányait is, utóbb az álom és ébrenlét közti

állapotban irta. De nem volt iró, a ki annyit küzdött volna a formával, mint ő. Pedig nem volt magyar iró, a kinek annyi eszméje és ismerete leendett, mint neki. A formának élénk sejtelmével birt. Tudta, mily ellenállhatlan erővel bir a styl. Bámulta a könnyed franczia írmodor báját. »A franczia essayknek, irta 1853-ban a »Pesti Napló«-ban, a legveszélyesebb propagandistája a finom, az elmés, a könnyü és leigéző írmodor. Ha e tulajdonságuktól meg lehetne fosztani a franczia könyveket, igen hihetőleg hamar és örökre letünnék a franczia nemzet európai befolyása. Ekkora ereje van a stylnek és előadásnak.« Saját nehézkességét ép ezért fájlalta. De legnagyobb tévedés, Keménynek styljét élvezhetlennek vagy hanyagnak tartani. Alig volt politikai irodalmunkban kidolgozottabb, nemesebb, erőteljesebb styl. Jellemének nem egy vonása hasonlít Széchenyiéhez. Stylje azonban épen nem ütött a legnagyobb magyaréra. Nem volt »szétáradó, bonyolított, incisumokkal terhelt, egyenetlen, félrecsapongó«, hiányzott abból ama gyilkos sarcasmus, mely Széchenyi polemiáit anynyira jellemezte. Kemény hosszadalmasan irt, de sohasem kuszáltan, hanyagúl. Mély volt, de nem rejtélyes. Komoly, de nem homályos. Roppant ismeretei néha nehézkessé tették, de unalmassá soha. Könyvein, ugy mint czikkein, meglátszik azon ember töprengése, ki sokat tudna mondani, s tanácskozik magában, hogy miután mindent el nem mondhat, mit mondjon el. Szellemének túlgazdagsága szinte teher volt rajta. De azért, mikor irt, sohasem volt confusus, csapongó. A mit elmond, jól, a maga helyén mondja el. Bámulatos körü ismereteit sohasem fitogtatja. Komolyan vesz mindent. Tréfát sohasem üz. Az élcz hiányzik belőle, a humor is csak ritkán engeszteli föl tömör okoskodásának ridegségét. Csak a »keserü« humor fölött rendelkezik regényeiben. A nagy gondolkodó, az éles észlelő áll előttünk tanulmányainak minden lapján. A nemesen egyszerü, a szeliden finom, a sértést

kerülő, az igazságot egy szikrázó élczért soha föl nem áldozó, minden kötelességet, még a publicistikát is, komolyan teljesítő Kemény Zsigmond.

A milyen stylusa, olyan ő. Még magánéletének apró hibái is visszatükröződnek abban. Ha levelet ir, páratlanúl, gondatlan. Kezemben van egy csomó levele. Datumot csak ritkán találni azokon. Sebtében vannak irva. Nem ritkán majd olvashatlanok. De mikor czikket, regényt vagy essayt irt, akkor egy nagy iró forgatja a tollat, ki megfontolja minden sorát.

Apró stylaris hibákat ilyenkor is elkövet. Olyanokat, melyeken aligha lehetne rajtakapni bármely ügyesebb journalistát. De a mikor bármely nyilvánosságra szánt dolgot ir munkájának egésze a legfigyelmesebb fontolódásra, gondos kézre vall.

Kemény ép ezért lehet koronként nehézkes, de pongyola soha.

Sőt alig van politikai irónk, ki a művészetet, a formatökélyt annyira bevitte volna a tanulmányba, vagy akár a hirlapi czikkbe is. A „*Forradalom után*" czimű röpiratánál nincs *szebben* irt politikai, vagy történelmi munka irodalmunkban. Magában a franczia essay-irodalomban is ritkítja párját. A mit irígyelt a franczia publicistáktól, az itt sajátja.

Ismeretes szerénysége és szigorú önbirálata daczára maga sem gondolkodott hátrányosan saját styljáról. Kitünik ez leveléből, melyet Falkhoz intézett, mikor ezt az »Idők Tanuja« irályhibák miatt megtámadta.

»Édes barátom! szól a levél. Az ön irálya mindenesetre sokkal kellemesebb, mint a kritikusaié. Azon szókötési hibák, melyekkel a gáncsolók vádolhatták, hibák ugyan, de előfordulnak Jókainál, sőt *nálam is; pedig mindketten a szoros értelemben vett jó stylisták közé számíttatunk*. S ki az ördög kivánt eddig journálban oly gondot a nyelvre, minőt találunk Isokra-

tes tiz év alatt készitett egyetlen oratiójában. Egyébiránt az Idők Tanujának nálunk nem szokás felelni, s azt vélem, hogy ez jó szokás.«

Kemény joggal számíthatta magát a szoros értelemben vett jó stylisták közé. A formának tökélye azonban, melyet mindig keresett és legtöbbnyire megtalált, nagy gondot és fáradságot okozott neki. Küzdött. E küzdelem emésztette fel erejének legjavát. És nemcsak szellemi, de physikai erőit is. Mert többnyire éjjel, a legnagyobb csöndben tudott csak dolgozni. Korán lefeküdt és éjfél után fölkelt. Dolgozott hajnalig, mikor Budapest ébredni kezdett. Sőt, mint Kovács Lajos értesít, már Kolozsvártt is igy dolgozott. De hogy legyőzze organismusának ellenállását, fekete kávét ivott. Igy rombolta idegrendszerét, mely fokról fokra apathiába sülyedt. Nem az epikur, hanem az asketa tette tönkre Keményben az embert.

Pedig Keményről az a téves vélemény terjedt el, hogy az asztal élvei rontották meg szellemi erejét és phisikai organismusát. Misem igaztalanabb e föltevésnél. Ha Kemény epikur leendett, ez mitsem vonna le irói érdemeiből, valamint V-dik Károly beteges falánksága nem rontotta le e nagy császár államférfiúi érdemeit, s nem törölte le azon maradandó nyomokat, melyeket a történetben hagyott.

A telhetetlenség lehetett volna Keménynél is *betegség*, mint az volt V. Károlynál, tehát nem esnék megrovás alá. Ez a betegség részben el is érte, de csak életének utolsó éveiben, *miután* már teljes szellemi decadentiába esett. Következmény és nem előzmény volt.

Kovács Lajos és Danielik élő tanuk reá, hogy Kemény Erdélyben és Budapesten aránylag igen egyszerü életet folytatott. Pénzével nem tudott gazdálkodni, az anyagi javak értékéről fogalma sem volt, mint egy gyermeknek. De nem dobzódásra költött. Nem az asztal, hanem a munka, az ön-

küzdelem tette tönkre. Erőszakolta magát. S munkásságának utolsó éveiben különösen fokozta az önmagán véghez vitt erőszakot.

A felsőház reformjáról, az államtanácsról írt, valamint a »Tetőzzük be az épületet« czimű czikksorozatai számos álmatlanul töltött éjbe és tömérdek mennyiségű feketekávéba kerültek neki.

E czikksorozatoknak vannak részleteik, melyek a régi Keményre emlékeztetnek. A felsőház reformjáról szólva, éleslátással veszi észre azon elemeket, melyekből az új felsőház alkotható, az államtanács fejtegetésénél pedig legteljesebb kifejezésre juttatta az 1848. előtti centralisták programmját. De negativitása e czikksorozatokban túlsulyba került. Fényes elméjének utolsó lángjait lobogtatta el, de még sem mondta meg, miként kell tehát szervezni a főrendiházat és az államtanácsot.

Czikksorozatával lapját sem menthette meg azon kényszeralkutól, melyre az lępni kénytelen volt. A »Pesti Napló« a »Századunk«-kal 1869. deczemberében összeolvadt, de úgy, hogy a »Napló«-nak csak czíme maradt meg, új szerkesztőségét a »Századunk« szolgáltatta. Felelős szerkesztővé *Urvári* Lajos lett. *Kemény* Zsigmond a főszerkesztő tiszteleti czimét kapta. *Királyi* Pál egészen visszavonult a sajtótól. A »Napló« régi szerkesztőségének tagjai átmentek *Rákosi*-val a „*Reform*"-hoz, melyet *Ráth* Mór a »Pesti Napló« válsága alkalmával megindított.

Kemény ez időtől fogva az irodalomtól majd teljesen visszavonult setét közönyébe. Élete az elmélázás szakadatlan folyama volt. Csak néha ébredt fel, többnyire akkor, ha valamelyik régi ismerőse rázta fel álmodozásából.

Danielik 1866-ban távozott Budapestről, s csak 1870-ben látogatta meg Keményt. E négy év teljesen elég volt azon

processus lefolyására, mely Keményt átváltoztatta. A nagytehetségü főpap a szellemi erőktől duzzadó Keménytől vált el és a teljes szellemi hanyatlásba sülyedt Keménynyel találkozott.

Ez akkor már phisikailag is beteg volt. Danielik látása mégis kissé fölvillanyozta. Magához tért. Danielik kirándulást hozott javaslatba. Kemény, nővérének aggálya daczára, elfogadta a tervet. Útközben még egyszer beszédessé lett; de alig fél óra mulva visszaesett búskomorságába.

— Hatottunk, megtettük kötelességünket és most mehetünk! — Ez volt első és utolsó panasza. Pedig neki lett volna elég oka a panaszra és elégedetlenségre. Az élet mostoha, az ország nem volt hálás iránta. Legnagyobb politikai irója csaknem szegény maradt mindvégig. Egyetlen vágya volt, ez sem teljesült. Ő, a ki minden kegyet, minden kitüntetést elutasított, mint Deák Ferencz, a ki soha senkinek sem hizelkedett, a pénzt megvetette, anyagi érdekeket nem hajhászott, agg napjaiban államtanácsos szeretett volna lenni. Titokban bevallotta ezt barátainak. Tudta, hogy államtanácsra szükségünk van. Ez intézmény, vagy valamely surrogátumának hiányát ma is érezzük, s előbb-utóbb, mint Kemény írta, be kell tetőznünk az épületet. Már 1848-ban, a mikor eszében sem volt az államtanácsosság, egyenesen az ő indítványára vették fel programmjukra a liberalisok az államtanácsot, tehát csak következetes volt, mikor a kiegyezés után ez intézmény megalkotását sürgette. Még ebben sem vezette önösség. S csak a legszerényebb igény volt részéről, ha államtanácsossá akart lenni. Ha az államtanácsot a kiegyezés után felállítottuk volna, Kemény bizonyára teljesülve látja vágyát. A magyar államtanács dísze leendett. De nem tetőztük be az épületet.

Keménynek vágya nem teljesült. De nem ez volt oka rohamos sülyedésének. Physikai és szellemi erői elhasználva,

mindinkább megtagadták a szolgálatot. Úgy járt az utczákon, mint élő halott, ismerőseit meg nem ismerve, barátai által sajnálva. A bensejében lejátszott szivre ndító lélektani processus utolsó felvonása került szinre. Kemény meghalt, csak testének romjai maradtak meg a nagy emberből. S ezek a romok még automata életet folytattak, gépiesen mozogtak. Lear király legalább megőrülhetett, megőrült Széchenyi. Ebben, a fájdalmas mellett, van nagyszerű. Ez tragikus. Ő azonban, ki oly mesterien megirta Széchenyi tébolyának lélektanát, nem őrült meg, hanem hülyeségbe sülyedt. Elméjében nem gyuladt ki rémes világosság; ellenkezőleg: kialudt elméjének minden fénye. Nem támadt rögeszméje; ellenkezőleg: agyvelejéből, a gondolatok e világából, elröppent minden eszme. Sorsa szivrendítő, *de nem* tragikus. Hiányzik belőle a fenség minden eleme. S az automata életet folytató Kemény mindent elkövetett, hogy a fenséges színvonalára ne juthasson. Kis vagyona volt. Nem mint regényiró és publicista szerezte; földtehermentesités czímén kapta a családi vagyonból. A kötvényeket a »Napló« biztosítéka gyanánt letette, s így azok megmaradtak. A »Napló« féltulajdonosává is ekként lett Emich társaságában. A mikor az Athenaeum Emich nyomdáját megvette, Kemény részvényekkel elégíttetett ki.

E részvények képezték vagyonát. S ezt a vagyont, bár az Athenaeumtól évi járadékot is húzott, életének utolsó éveiben elpocsékolta. Utoljára Bécsben mulatott, s költötte tőkéjének romjait. Egy bécsi publicista értesítette báró *Kemény* Jánost. Nem viselhette el, hogy az emberi rom megsértse a hajdani nagy ember emlékét. *Kemény* János Bécsbe sietett, nem azért, hogy megmentse testvérének vagyonát, ezt veszni engedte. Megmentette testvérének személyét. Hazavitte az ősi fészekbe, mely hajdan oly kicsiny volt a nagyra törő ifjúnak. Most túlnagygyá lőn. A százados fák árnya egy régi sírt takart. Kemény Zsigmond anyjának sirját. Az ősi ház kertje

s a sír régi fájó emlékeket költhettek volna Keményben; de ő nem emlékezett semmire. Boldog volt. Talán most először életében. Kinzóbb gyötrelmektől nem szenvedett többet lélek, mint Kemény Zsigmond lelke. Egész élete a belső küzdelmek lánczolata volt, az érzés, mely másokat boldogít, neki fájt. Többé nem érzett, s így nem fájt neki semmi. A halál sem fájt, mely 1875. deczember 22-dikén Puszta-Kamaráson utolérte.

II.

De miért is kellett Keményben előbb a romot, az emberi mulandóság jelképét bemutatni? Kemény lélektani probléma. A problemát előbb föl kell állitani, csak azután lehet megfejteni. S nem csak a regényiró, de a publicista Keményt sem érthetjük meg, mielőtt meg nem értettük az embert. A publicista, a politikus iró megismeréséhez az életrajzi adatok ismerete ritkán szükséges; mert a publicista nem önmagából merít. Működése nem alanyi, hanem tárgyi. Alkotásainál nem a kedély, hanem az ész dominál. A reális világban és nem a kedély világában él. Vezére a logika és nem a hangulat. Tapasztalati és elméleti ismeretek képezik alkotásának anyagát, s nem a fölhevült physikai és szellemi organismus viziói.

Keménynél ez másként van. A publicistát és a regényirót benne nem választja el éles határvonal.

A publicista és a regényiró sorsát nála az ember sorsa döntötte el. *Ennek* szellemvilágához pedig csak életének adatai szolgáltathatják a kulcsot. A biograph előtt azonban szinte legyőzhetlen akadályok tornyosulnak, mikor Keményről van szó. Az ellentétek, melyek Kemény belső világát alkották, halála után sem simulhattak el. Az ő megitéléséhez volna szükség legtöbb, legrészletesebb életrajzi adatra, s a legszorgosabb utánjárás is csak keveset fedezhet föl. Ennek magyarázata ismét Kemény lényében van. Zárkózott volt Sulyos benső küzdelem terhét hurczolta egész életén át. E küzdelem tanujává nem akart senkit tenni, még legbensőbb

barátait sem. Mintha gyönyört lelt volna a fájdalomban, féltékenyen rejtegette azt. Sőt bizonyos ravaszsággal, lényétől idegen külsővel vette körül magát. A legélesebb figyelő volt, és a leghatártalanabb szórakozottságot tetette már akkor, mielőtt hanyatlásának korszakában fölvett szerepe átment valódi lényébe. Másokat ismerni akart, de maga ismeretlen óhajtott maradni. E czélra legjobb volt azon modor, melyet fölvett. Mikor egyszer Kemény szórakozottsága már közbeszéd tárgyává lett, előtte nem alakoskodott senki. Hisz a szegény Zsiga esze úgy is másutt jár, mondták. Pedig azok az elmélázó szemek sasszemek voltak, beláttak a lélek fenekéig.

Szórakozottságával elérte azt is, hogy fölmentették minden társadalmi convenientia megtartása alól. Nehézkes, ügyetlen modoráért senki sem rótta meg.

A szegény Zsiga szórakozott! mondták, ha a bemondott ebédre el nem ment, ha az udvariasságot nem viszonozta udvariassággal, ha elmulasztotta, vagy megsértette az illem szabályait. A két nyakkendő története még ma is megkaczagtatja hajdani barátait. E kiváltságos helyzetben jól érezte magát. Nem kellett megnyilnia senki előtt. Nyájas külseje mögött nemes, valódi jó, de elzárkózást igénylő lényt rejtegetett. Vannak büszke lelkek, kik idegen szemet soha sem engednek mélységükbe pillantani, habár a szem a legjobb baráté, vagy testvéré. Kemény Zsigmond bensőleg ragaszkodott öcscséhez, Jánoshoz, ki iránt nem csak testvéri szeretetet, de hálát is érzett. S még ő előtte sem revelált. Sebeit rejtegette, mint a kagyló, melynek sebéből gyöngy lesz.

Kemény Zsigmond elhibázott lény volt; elhibázott élet. Érezte, tudta ezt. Egész lénye csupa ellentétekből állt, s ezek az ellentétek fájtak neki, gyötörték.

Fejedelmi családból származott, bárónak született és szegény volt. Szegény nem csak viszonylag, hanem feltétlenül. Természeténél fogva inkább a szemlélődésre, mint positiv

munkára volt hivatva, s dolgoznia kellett, hogy megélhessen. Kedélyének ideális lendülete volt, de nehézkes külső alakja bátortalanná, ügyetlenné tette. Rajongott a nők után, s alakja ép a nőknél nem kelthetett rokonszenvet. Mert misem volt benne az udvarló tulajdonságából, épouseurnek pedig szegénysége miatt nem tekinthették. Ez ellentét talán inkább kinozta egész életén át, mint lényének bármely más ellentéte. A családi életre volt teremtve, arra, hogy a szeretett nővel félrevonuljon a világtól, és csak neki éljen. Ezt azonban megtagadta tőle sorsa.

Az a főrangú nő, a kibe szerelmes volt, ma is él, igy meg nem nevezhető. Kemény szerette, a hozzá hasonló elzárkózott lények hatalmas, izzó szenvedélyével. Remélt, de csalatkozott. Szerelmét nem viszonozták. Csak virágcsokrot kapott egyetlen szerelmi történetének emlékeül. Ezt őrizte ő egész haláláig. A Klopstock költeményeit tartalmazó kötetben helyezte el. Pedig jobb helye leendett annak ott, a hol Göthe Eleonorája mondja: Mein Gemüth hat in ergriffen, und wird ihn ewig halten!

Kemény soha sem feledett.

Danielik egyszer ép akkor látogatta meg, mikor Kemény beteg volt.

Kemény csengetett, szivart akart hozatni. Senki sem jött a csengetésre. Idegessé lett, panaszkodott, hogy menynyire el van hagyatva. Ritka eset volt ez, még mikor erélyét testi baj törte is meg. Danielik a ritka alkalmat rég tervezett figyelmeztetésre használta fel.

— Báró ur, szólt, nem volna jó megnősülnie?

Kemény szó nélkül kivett az ágya melletti szekrény fiókjából egy régi kötésü könyvet. Klopstock költeményeinek kötete volt. Kivette abból a fonnyadt virágot.

— Ime, szólt hosszu mélázás után, ez az egész, ami számomra megmaradt.

Danielik többé nem tanácsolta neki a nősülést.

Ez a fonnyadt virág volt Kemény annyi néma küzdelmének tanuja. Ez a kulcs Kemény lélektanához. Ideális szerelme hajótörést szenvedett. Élet-tragédiájának egyik motivumává lett. Két szerelme még volt; de a csapongó idealismus többé nem lelkesítette, különösen miután egy másik főrangu lánynál, kit szintén nőül akart venni, meg nem hallgattaték.

Nőkultusában utóbb visszahatás történt. Kedélyét néha, az idealismus helyett, érzéki vágy dominálta. Képzelme regényeiben izzó, mikor az érzéki szerelmet jeleniti. Idealismusát azonban mindez le nem rombolhatta. Habár komoly szerelmet nő iránt többé nem érzett, megmaradt naivnak, idealistának a nők irányában.

Két példa teljes bizonyitékot képez e tekintetben.

A fiatal Emich Gusztáv társaságában nagy utat tett keleten és délen. A nápolyi öbölben egyik kirándulásuk alkalmával, két szép angol nővel találkoztak. Kemény angolul értett, de nem beszélt. Olaszul azonban, bár kissé törve, de ki tudta fejezni gondolatait. A lady-kkel Kemény olaszul társalkodott, s csakhamar ugy hatott rá a két bájos jelenség, hogy a komoly, nehézkes modoru Kemény szavalt, énekelt a hölgyeknek.

Az igaz, hogy Tassóból, Ariostóból szavalt, s csak azért, hogy aesthetikai előadást tartson a csinos nőknek. De szavalt. A nők tán kissé comikusnak tartották Keményt, de aki ismerte őt, naiv, ábrándozó lényének vonzó, s ritka nyilatkozatát látta fellépésében. Ha ily elragadtatáson rajta kapta magát, szigoru megtorlást vett. Csak annál inkább visszavonult zárkózott lényébe, s annál kiméletlenebben osztotta az önkinzás ostorcsapásait.

Másik esete Konstantinápolyban történt. Görög lánynyal találkozott, ki rendkivül szép volt. Formatökélye a régi

szobrokéhoz hasonlitott. Kemény nem a nőt, hanem a szobrot bámulta benne. E szavakkal fordúlt utitársához:

— Meg van, megtaláltam. Nincs igaza a németnek, a ki azt állitotta, hogy a görög szobrokhoz hasonló tökélyü nő nem létezhetett, s a szobrász különböző nők legtökéletesebb idomait vette minta gyanánt. A milói Venus valójában létezett, eredeti mintája élt Görögországban. Ilyen volt, mint e görög leány!

Hány 16 éves ifjoncz kinevethette volna, ily pillanatban tett aesthetikai felfedezése miatt, Zsiga bácsit.

De ő nem volt gyermek, sem ifju soha. Ő egyszerre komoly férfiunak született, ki azonban idealismusa, naivsága miatt, gyermek maradt haláláig.

III.

Már mint gyermek átélte mindazt a keserűséget, mely az élet komoly harczaiban várt reá. Hét éves volt (1816-ban született), mikor elvesztette atyját. Anyjával és féléves öcscsével, Jánossal maradt a kis birtokon, melyen a fejétől megfosztott család csak nagy takarékossággal élhetett meg. — A gazdaságot anyja vezette János felnőttéig, mikor aztán ez vette át. Zsigmondnak, bármennyire szerette a szabad természetet, a gazdálkodáshoz nem volt kedve. Zárkózott, vadoncz fiu volt, ki szeretett félrevonulni könyvei közé. De már ekkor fájón tapasztalta, mily sulyosan nehezedik rá a szegénység. A rangjabeli ifjak még a szülői házban tanulhattak idegen nyelveket. Kemény vágyott tanulni németül, francziául, angolul, olaszul, de nem kaphatott mestert. Anyja nem költhetett az oktatás e fényűzésére. Zsigmond csak később sajátította el az idegen nyelveket, de egyiken sem beszélt jól, s e körülmény is nyomasztólag hatott kedélyére, bátortalanná tette a társaságokban.

Még nyomasztóbb és maradandóbb benyomást, mondhatni, örök sebet okozott neki egy esemény, mikor tánczolni tanult. Tánczmestere megrótta ügyetlen mozdulataiért, s kijelentette, hogy soha sem fog tánczolni megtanulni. A vadoncz, zárkózott fiu ezért mélyen elkeseredett. Érezte, hogy a tánczmesternek igaza van. Nem is lehetett többé rábirni, hogy tánczolni tanuljon. Magába zárkózottá lett, nem vegyült társainak mulatságai közé. Érezte, hogy a társaságban soha sem lesz otthonos, pedig társaságra, barát-

ságra, szeretetre vágyott. S mert mindez már gyermekkorában megtagadtatott tőle, kedélye zorddá lett. Eredeti indulatossága szenvedélyességgé, önfejüsége törhetlen makacssággá fokozódott. Érzelmei egyátalán gyermekkorában époly hevesek voltak, mint amennyire iparkodott azokat elfojtani, magába zárni. A sérelmet szótlan hordozta szivében, de nem könynyen bocsátotta meg. Mintha érezte volna, hogy modortalansága lesz életének legfőbb antagonismusa és szenvedéseinek forrása; minden megrovó szó, melyet e miatt kapott, kimondhatatlanul fájt neki. *Kemény* Dénes, az erdélyi politikai élet egyik kitünősége és Zsigmondnak rokona, valamely modortalanságért egy izben az asztalnál megfeddette a komor fiut, ki ezt még felnőtt korában sem bocsátotta meg. Heves haragot táplált Kemény Dénes iránt, s midőn a kellemetlen esemény emlékére már fátyol borult, akkor is idegenkedést érzett kitünő rokona iránt. Ama feddő szó elválasztotta tőle még később is, midőn Kemény Zsigmond már résztvett az erdélyi politikai harczokban. Csak akkor békült ki Dénessel, mikor ez a forradalmi események miatt érzett hazafiui bánatában súlyosan megbetegedve, Zsigmondot és Jánost magához hivatta. A büszke és hatalmas Kemény Dénes sohasem békíthette volna ki. A megtört ember szemlélete meglágyította!

Egy más esemény még döntőbb befolyással volt életére. Gyermek- és ifju korában nem tudta fékezni heves természetét. Tanulmányait végezve, egyszer ép akkor ment haza, midőn szülői házánál végrehajtás folyt. Az alispánt és drabantjait találta a jól ismert szobákban. Kemény távozásra hítta föl az alispánt. Ez megtagadta, mire Kemény arczul ütötte. Erre verekedés támadt. Az alispán embereit uszította Keményre, ki osztott, de kapott is ütlegeket. A brachium Keményt véresre verve hagyta a csata szinhelyén. Párbajjal akarta helyrehozni a hevessége következtében fölidézett gyele-

netet. Az alispán megtagadta az elégtételadást. Ez esemény kimondhatatlanul elkeserítette Keményt, de okult rajta. Forduló pontja lett életének. Eszének uralma alá helyezte heves természetét.

Élete az önmagával való elégedetlenség, keserű önbirálat szakadatlan lánczolata. Hogy miként gyötörte gyakran önmagát, számos példát idézhetnék. Midőn már mint hires ember hazament, anyjának csak sírját találta. Ráborult és keservesen sírt, heves szemrehányásokat tett magának, hogy rosz fiu volt. Vonzalmát nem tudta kimutatni. Pedig soha fiu jobban nem szerette anyját, mint Kemény és mégis egész életében hálátlan fiunak tartotta magát. A mig a legtöbb ember önmagával elégedetten, a hiuság vásárának zsibajába vegyülve megy az élet utain, ez a bölcs, ez a nemes jellem az önvád korbácsütései alatt futotta meg pályáját. Az önismeret nála a szellemi asketizmusra vezetett. Befelé tekintett és nem kifelé. Azért érintkezett keveset a külvilággal. S mert magában nem egyszer csalatkozott, másokban sem bizott. Ez magyarázza meg skepsisét, melylyel önmaga és mások iránt viseltetett. De túlszigoru csak önmaga iránt volt. — Valóságos zsarnokságot gyakorolt önmaga fölött. Szenvedélyeskedés miatt többé soha sem volt kellemetlensége. De az ész rideg uralmának megállapításában túlzott. Nemcsak szenvedélyeit nyomta el, hanem érzelmeit is. Arczvonásai felett korlátlanul tudott uralkodni. Arczának nyugodt, elmélázó kifejezését meg tudta őrizni, habár szivében vulkán forrott. Ha akarta, a legszenvedélyesebb politikai, vagy egyéb vitatkozások közepett, oly nyugodt, sőt teljesen szótlan maradt, hogy a ki nem ismerte, azt hihette felőle, közönyös, érzéketlen, ostoba vagy életunt. Pedig e mélázó arcz mögött szenvedélyektől izgatott, vagy teremtő phantázia által ébren tartott lélek lakott.

Ily viták alkalmával a figyelmes észlelő rajtakaphatta

volna Keményt, hogy bár a legegyenesebb jellemű férfi, a ki hazudni soha sem tudott, képes az alakoskodásra. Megtartotta nyugalmát, tehát fölényét. Egyszerünek és ostobának akart *látszani*, hogy annál biztosabban észlelhessen.

Pedig igazságérzete oly fejlett és feltétlenül parancsoló volt, mint Deáké. Még a barátság sem vesztegethette meg, pedig barátait, azon keveseket, kiket barátságával megtisztelt, nagyon szerette, mert megválogatta.

A negyvenes években különösen Kovács Lajossal, Csengeryvel volt bensö barátságban. Az elöbbivel Kolozsvárott hosszu idön át együtt lakott. Eötvös gyermeteg lénye lefegyverezte. A politikában azonban nem sokat tartott rá. A forradalom után többé-kevésbbé baráti viszonyban volt a politikai és irodalmi vezérek mindegyikével. A legkülönbözőbb táborokban járatos volt. A politikai harcz nála soha sem fajult pártgyűlöletté. Ép ezért összekötő kapocs volt az ellentétek közt, melyeket nem egyszer kibékített. Még a szélsők sem haragudtak rá. De inoffenziv természete félremagyarázásokra is adott alkalmat. Sokan, mert társalgott, étkezett velük, politikailag is magukhoz számították. Pedig Kemény, bár igazi pártember nem volt, pártját, valamint barátait soha sem csalta meg.

De talán nem volt barátja, a ki iránt feltétlenül bizalmas lett volna. Nem volt az Danielikhez sem, kivel pedig egy időszakban legtöbbet volt együtt. Amily könynyen lehetett érintkezni az egyszerü, minden komolysága daczára szeretetreméltó férfiúval, oly nehezen volt megközelíthető az érzelmek dolgában. — Falk hosszu idön át munkatársa volt. Állandó levelezésben állt, mint szerkesztő, e kitünő publicistával. Politikai titkokat tárt fel előtte. Leveleiben mégis éveken át Tisztelt doktor ur-nak czimezte. Csak miután Falk Pestre jött s hosszu idön át közvetlen érintkezésben volt vele, akkor lett viszonya irányában bizalmassá, utóbb valódi barátsággá.

Kemény ugy kitanulmányozta előbb embereit, hogy a kit barátságának szűkebb körébe fogadott, az bizonyára jó ember volt, nemes lélekkel birt. A rosz vagy kétes jellemü emberektől egész lényével elfordult. S a kit egyszer megismert és becsülni tanult, attól nem szakíthatta el sem a rágalom, sem a sorsnak bármely változása. A politika hullámzása legkevésbbé.

De gyönge még barátai iránt sem volt, még nekik sem hizelgett, az irodalomban nem pajtáskodott.

Ime egy példa.

Danielik »A történet szelleme« czimű munkáját elvitte Keményhez. Ez megigérte, hogy elolvassa. Csakugyan, Kemény épen Danielik munkáját olvasta, mikor ez más alkalommal belépett.

— Hát mit mond róla a báró? — kérdé Danielik.

— No's igen jó benne, a mit *Bossuet-ből idéz*, volt Kemény válasza.

Danielik megértette, többé nem kérdezősködött »A történet szelleme«-nek becse felől. Pedig Kemény kevésbbé szigoru lehetett volna. Danielik e munkája még máig is becscsel bir. De Kemény sokat követelt barátaitól. Hideg észlelő tudott maradni ezekkel szemben is.

Igy tudta szemlélni az embereket és dolgokat, bármily érzés volt szivében. S ez mint történésznek, gyakran mint politikusnak is, nagy hasznára volt. Nyugodtabb szemlélő és tárgyilagosabb itélő nincs irodalmunkban. Széchenyihez kiválólag vonzotta ama körülmény, hogy ez a nagy ember szintén eszével zsarnokoskodott szivén. Csak igy irhatta meg a legnagyobb magyar lélektanát oly mesterien, mint sem előtte, sem utána senki.

Kemény gyermek- és ifju-korának legszebb éveit bizonyára azok képezték, melyeket a nagy-enyedi kollégiumban töltött. Mint gyermek ment oda, s mint érett ifju távozott

onnét. De nem ismerte a gyermekkornak játékait, sem az ifjukor rajongásait, vágyait, szenvedélyeit, könnyelmüségeit. Társaitól félrevonulva élt, élt könyveinek. Barátságukkal inkább tanárai tisztelték meg, mint tanulótársai. A komoly, zárkózott fiu nem nyerte meg ezek rokonszenvét, ellenben azok fölismerték és bámulták korán fejlődő tehetségeit. S hogy mily nagy befolyást gyakorolhat a tanár tanítványára, Szász Károly, a nagy-enyedi főiskola tanárának és Kemény Zsigmondnak példája mutatja. A nemes hajlamu ifjuban legelőször az utánzási vágy fejlődik ki. Különösen áll ez a tehetségre nézve. A lángész az első fejlődési fokon az utánzásban nyilvánul. Keményben megvolt úgy a nemes hajlam, mint a tehetség. S a sors a tanárok mintaképével, id. Szász Károlylyal hozta össze. Szász Károly nemcsak tudós, költő, hanem politikus is volt, Kemény Dénessel az erdélyi ellenzék vezére. »Volt benne sok a bölcselőből, s nem kevés a sophistából,« mondja róla Kemény Zsigmond. »Valódi nagybirtokos, igazi olygarcha az ismeretek birodalmában, ki égre emelt szemekkel, úgy haladt végig az élet pályáján, hogy semmi közönséges, vagy aljas nem ragadt még sarujának talpára sem.«

Lehetetlen volt az ifju Keménynek tanárában eszményét föl nem találni, a kit utánzott. Szász Károlyról irt életrajzában maga megmondja, hogy ő volt azon egyetlen, a ki az irodalomra buzditotta és előkészítette, s hogy a világon neki köszön legtöbbet. De e nyilatkozat nélkül is megitélhető volna azon hatás, melyet a kitűnő tanár tanítványára gyakorolt. Szász Károly universalis szellem volt. Nemcsak mint költő, szónok, politikus, de még a tudományban sem kötötte magát egyetlen szakhoz. A jog, a történelem, a nyelvészet, söt a számtan és vegytan egyaránt vonzotta, s majd mindegyiket alaposan tanulmányozta. Kemény szellemét tanárának példája kiragadta a pedáns szakszerűség korlátolt sémái-

ból. Magasabb irányt vett, honnét betekinthette az ismeretek számos birodalmát. Kemény szintén költővé, politikussá, aesthetikussá lett. Sőt azon két év alatt, melyet Bécsben töltött, még boncztant, orvosi vegytant, élettant is hallgatott. Sokféle ismeretei nem képeztek terhet s a zavar forrását rá nézve. Mint idegszálak futottak azok össze egy magasabb értelemben. *Macaulayn* kivül nincs publicista és történész, a ki annyit és oly jól tudott volna, mint Kemény. Csak szónokká nem lett. Pedig a classikusok szellemébe senki sem hatolt be nála inkább. Ismerte s jórészt kivülről tudta a görög és latin s az ujabb remekirókat. Akárhányszor szavalt Ciceróból, Virgilből, Homer, Dante, Tasso, Goethe, Shakespeare műveiből. Ifjabb korában volt előadási képessége is; de nyilvánosan már akkor sem szeretett beszélni. Ideges volt, nagy közönség előtt elfogulttá lett. Pártértekezleteken, szűkebb körben, párszor a legnagyobb szónoki sikereket aratta. A debreczeni országgyülés idején meglepte szónoki felléptével barátait, akik elfeledték, vagy nem voltak tanui kolozsvári szereplésének a negyvenes évek elején.

Pártértekezleten történt ez utóbbi, melyben Kemény is résztvett. Végighallgatta a celebritások nyilatkozatait, aztán ő beszélt.

»Én soha ily beszédet nem hallottam,« irja a rendelkezésemre bocsátott jegyzetekben Kovács Lajos. »Nincs Magyarországnak hires szónoka 1827-től 50 év óta, kezdve Nagy Pálon, Kölcseyn, Deákon, Széchenyin, Kossuthon, Kazinczyn stb. át, kiket közelről nem ismertem és sokszor nem hallottam volna. Láttam a hallgatókat Nagy Páltól, Kölcseytől, Széchenyitől, Kossuthtól anynyira elragadtatva, hogy a hatás valóságos bűvölet volt. A közmeghatottságnak mindezen példája azonban csekélység volt azon hatáshoz képest, melynek Kemény ekkori felszólalásánál lettem tanujává. Lehet, hogy szándékosan adta át magát hevének, talán az

elragadtatás szakította el mérsékletének fékét, de a közélet pangása felett oly felháborodásnak adott kifejezést, az erdélyi aristocratia ellen oly philippikát tartott, mely, mint a kitörő vulkán, mindent elborított tűztengerével és lávaáradatával. Leirta Erdély akkori szomoru állapotát, rámutatott a jövendő borzasztó képére, mely 48. és 49-ben oly lélekrázó valósággá lett. Mi — hallgatói — mélyen megrendülve összezsugorodtunk. Senki sem tudta megtartani nyugalmát.«

E beszédben nyilatkozott az eruptiv Kemény, s ez alkalommal heve lerontotta azon physikai és erkölcsi akadályokat, melyek meggátolták, hogy szónokká legyen. Ideges természetét azonban ismerte, tudta, hogy a politikai szónoklat tüzelő légkörében elveszti önuralmát, néha beszélési képességét. A nyilvános szónoklatoktól ép ezért egyáltalán tartózkodott. Még magánkörben is ritkán beszélt más, mint a teljesen nyugodt társalgás hangján. Pedig ha ifju korától fogva gyakorolja magát és sikerül leküzdenie idegességét, egyikévé leendett legkiválóbb szónokainknak. De lassankint ugy elszokott a beszédtől, hogy utóbb teljesen képtelenné lett a nyilvános szereplésre.

Mikor a megyék termei másodszor megnyiltak, barátainak biztatására Pestmegye közgyűlésén beszédet tartott. De csak dadogott. Idegességét nem volt képes leküzdeni. A Lipótváros 1865-ben képviselővé választotta. Ekkor kénytelen volt beszélni. Küldöttség tisztelgett nála, az üdvözlő szónoknak válaszolni kellett. Kemény rövid, a gyorsirói följegyzés után alig 50 sornyi beszédet tartott. Olvasva, ez a beszéd gyönyörü a maga nemében. De roszul, akadozva mondta el. Jellemző, hogy a *hallgatás* dicsőítésével kezdte. Ugyancsak megválasztatása még a toastozásba is besodorta. A lipótvárosi választók bankettet rendeztek tiszteletére. Barátai biztatták, hogy szóljon. Kemény mondott is három pohárköszöntőt, egyik rövidebb, de egyszersmind egyik szebb

volt, mint a másik — olvasva. Először a mérsékelt »democrata« pártra emelte poharát, melyhez ő is tartozik, s melynek vezére Deák Ferencz. Másodszor választóira, harmadszor a zsidókra, kik még nem voltak emancipálva, de az estélyre meghivót kaptak. Kemény kiemelte hazafiságukat, mely követeli, hogy activ és passiv választó-jogot nyerjenek.

A kik hallották, beszélik, hogy Kemény a jogegyenlőség hangoztatásánál tűzbe jött, s nem hatás nélkül beszélt.

A szónoki pályáról azonban visszavonhatlanul lemondott. Nem is tudott parlamenti szerepet játszani, így nem vitte sokra. Ha az ékesszólást Szász Károlytól, tanárától eltanulja, Kemény okvetetlenül nagyobb hatással leendett közéletünkben. Kitünő miniszter válik belőle bármely szakban; mert mindenhez értett, úgy, mint kevesen. E sokoldalusága, mint említettem, az enyedi collegiumra és Szász Károlyra viendő vissza. Pedáns szakember által vezetve, Kemény talán nagyhirű tudóssá lesz, de nem leendett az a nagy szellem, ki az ismeretek több birodalmából származó kincseket halmozott fel.

A jogtudomány akkor a nemesi diplomával függvén össze, Kemény jogászszá lett. Tanulmányát annál komolyabban végezte, mert azt hitte, ez lesz kenyértudománya. Iskoláinak végezte után két évet Maros-Kapudon töltött, többet foglalkozva tanulmányaival, mint a gazdálkodással, melyet akkor már öcscse: János vezetett. Innét 1837-ben joggyakorlatra indult Marosvásárhelyre. Egy egész évet töltött az ügyvédi vizsgára való készülettel. Egy év több, mint elég volt Keménynek arra, hogy a vizsga tárgyait jobban megtanulja censorainál. Ezen korból származnak alapos jogi ismeretei. Hogy nem lett első rangu jogtudóssá — a közjog terén az volt — ennek oka szellemének átalános iránya, de egy közbejött esemény is volt. Két évig kellett volna ügyvédi praxist

folytatnia. O elégnek tartott egyet, melyet azonban inkább elméleti tanulmányokkal, mint az acták között töltött. Ekkor folyamodott, hogy letehesse az ügyvédi vizsgát. Megtagadták kérelmének teljesítését. Keményt anynyira fölboszszantotta e pedanteria, hogy szakított a jogász pályával. Nagyszámu jegyzeteit, egy egész jogtudományi könyvtár áttanulmányozásának eredményét, egyenkint a Marosba dobálta. Sohasem tett ügyvédi vizsgát. A jogtudománynyal sem foglalkozott többé szakszerűen. De azért mint publicista, a legalaposabban tudott hozzászólni bármely államjogi vagy alkotmánykérdéshez.

Szalayval együtt a magyar jogtudomány európai szellemü bajnokává lett. Vele majdnem egyidejüleg irta a codificatióról szóló tanulmányát.

Szalay a »Budapesti Szemlé«-ben, *Kemény* az »Erdélyi Hiradó«-ban.

Nem birt a negyvenes évek legnagyobb jogászának tudományos készültségével, de ugyanazon szellem lelkesítette, mint ezt. Jogtudományunk nagy kárára, Kemény visszavonult a nemes versenytől. E czikksorozata azért is érdekes, mert fényt vet Kemény belső világára. Ebben mondja, hogy vadoncz, komor fiu volt, a ki mindentől, még a gyermekjátékaitól is félrevonult. Innét túl azonban a köznek akar élni. Valóban, Kemény elérkezett pályájának forduló pontjához. Nem lett ügyvéddé, hivatalnokká. Az irói pályára lépett. Lett belőle regényiró és publicista. Nagy szerep jutott neki Magyarország politikai és culturalis történetében.

IV.

Életének ellentétei és küzdelmei belevetették árnyékukat szépirodalmi és politikai müveibe. Ezért van közös jellegök Kemény regényeinek és röpiratainak. Borongós kedélye, mely könnyü árnyékot vet pályájának legfényesebb pontjaira is, regényeiben ugy, mint czikkeiben és röpirataiban, a setét alapot képezi, melyre rajzol. Bizalmatlanságát, mely csalatkozásaiban gyökerezik, önmagáról átviszi az emberekre, magukra az eszmékre is. Nem bizik a jó, az igaz diadalában. Nem mintha a világ rosz emberekből állna, kik minden jó és igaz vesztét óhajtják. De van valamely végzetes elem magában a jóban és igazban. Ez együtt fejlődik vele, mint kóranyag az organismussal, s megakadályozza teljes pompájának kifejlését, vagy megrohanja, elöli azt. A jó és becsületes, önzetlen embereket szereti. Ő maga is a jóság, becsületesség és önzetlenség volt. A nagyravágyás soha sem bántja, a görög demokraczia féltékeny aggodalmával tekint azokra, kik minden áron nagyokká akarnak lenni. Ösztönszerü félelmet érez *Kossuth* iránt. Nem bizik az erény jó következményeiben. A nemes indoku szenvedélyt tragikumra viszi.

Bizonyára *Széchenyi* sorsa tett oly kitörölhetetlen benyomást lelkére. Látta ezt a nagy embert már a negyvenes években félreszorítva, a népszerütlenség töviskoronájával megkoronázva. S látta később mardosó önvádjai, mint megannyi furiák által először az őrültségbe, majd a halálba kergetve. — Óvakodjál még a jó túlzásától is! ez a tanulság, mely

mindenkor szeme előtt lebeg regényeiben ugy, mint politikai műveiben.

Ezért volt mindig a mérséklet embere a politikában annyira, hogy bár az elvek és a tudomány deductióinak nyomán járt, soha sem túlzott, szélsőségekbe soha sem ragadtatta magát.

— Óvakodjatok a túlzástól! ezt tanítják erényes regényhősei és hősnői. Maguk politikai és történelmi alakjai is: Wesselényi, Széchenyi. Tanuljatok a mi példánkból: túloztuk a jót, vagy erőnk kifejtését, s ime szerencsétlenek vagyunk! S ha valami, ez gátolta regényeinek terjedését. Csak ez a finom lélek értette meg egész nagyszerü fenségében az erény tragikumát. Élő példa gyanánt lebegett előtte Széchenyi, kit senki meg nem értett, s kinek lényébe senki ugy áthelyezkedni nem tudott, mint ő. A finom érzés hurjai, bár az ő lelkében harsogtak, csak csekély viszhangot keltettek az olvasóban. Kemény regényei nem jól, helyesebben, nem a közönség izlése szerint végződnek.

Ezt adta valaki okul, mikor a hatvanas években Kemény regényeiről volt szó egy irodalmi társaságban, hol azt a kérdést tárgyalták, mikép lehetséges, hogy mig *Jókai* egy háromkötetes regényeért kap 3000 forintot, s kiadója mégis nyer, addig *Kemény* kiadója (Pfeiffer), ki csak 1000 forintot fizet tiszteletdíj gyanánt, mégis mindig panaszkodik.

A közönség hideg magatartását ez nem fejti meg teljesen. Hogy regényei néha komorak, zordak, s az olvasó idegen légkörben érzi magát, ez sem magyarázat. Eötvös Karthausija, Joung éjszakái elég komorak, kétségbeejtők, s mégis kedvenczei a közönségnek. A világfájdalmas lényekbe pedig épen szerelmes a világ. Werther keservei különösen az ifjuságra mindig veszélyes hatást fognak gyakorolni.

Kemény baja az, hogy regényeiben nincs a subjectivitásnak semmi nyoma. Regényei valóságos drámák, tragédiák,

alakjai szinpadi alakok. Önálló, az iróétól különböző lényük van. Nem Kemény agyával gondolkodnak, sem Kemény szívével éreznek. A regény pedig megköveteli a subjectivitás bizonyos mérvét. Kemény nem egyszer önmagát rajzolja regényeiben, saját szenvedéseit szenvedteti hőseivel, de ez alakok mégis annyira drámaiak, annyira egyéniek, hogy, a mint kifejtik belső énjüket, Kemény lényétől különböző lényekké lesznek. Ez a nagy egyénítés, mely a dráma eleme, felettébb megterheli a regényt. Hangulatot nem kelt, az iró és az olvasó közt szellemi érintkezést nem támaszt. A hatásvadászat titkát nem értette Kemény sem a politikában, sem a regényben. Nem is akarta érteni. Volt valami souverain megvetés benne a hatás eszközei iránt. A közönség izlésének mennyi engedményt tett a politikában Kossuth, Gambetta. Walter Scott is, gyakran kedve ellenére, megalkudott azzal regényeiben. Kemény soha sem számolt azokkal, kiknek számára regényt vagy vezérczikket irt. Egyedül a szép és az igazság örök törvényeinek s az e törvényeket feltáró sugalatainak engedelmeskedett.

E törvényeknek volt alárendelve Kemény képzelme is. De rávetette árnyát életének tragédiája, mely csak azért volt csendes, mert lényének belső világában játszódott le. Nem engedte, hogy az a külvilágba utat törjön.

Quinet azt mondja: két neme a képzelődésnek a történet ostora: egyik a költői, másik a politikai képzelődés. Kemény a romanticismusnak ellensége volt a regényben ugy, mint a politikában. Phantaziája még akkor is összefolyik a való élettel, mikor regényeiben az álmodozásba és vizióba csap át. A dolgok belső és nem külső természetét mutatja be bűvös világításban. A reflexió és logika ránehezedik, a legmagasabb csapongás közepett is, képzelmének szárnyaira. Az ész munkája szövődik be nála a kedély és hangulat minden alkotásába. Regényeinek nem csak alakjai drámaiak, de

drámai Kemény képzelődése is; mert az egyén egész belső lényét tárja fel. Bonczoló képzelem, mely apróra szétszedi az organismust, megtalálja a tények és elhatározások indokait.

A Quinet által említett politikai képzelődésnek tehát Keményből szükségkép hiányoznia kell. Mégis képzelmének iránya folyt be politikai pályájára. Inkább bonczolt mint alkotott. Kritikus volt inkább, mint activ politikus. Szellemének ez irányát még inkább érvényre emelte nagy tudománya.

Kemény volt a magyar legtanultabb politikusa. Hozzá képest naturalista volt a legtöbb, tudós hirben álló politikusunk és publicistánk. Deák szellemi fölényét nem tudományának, hanem egyéb ész- és jellembeli tulajdonának köszönte. Keményhez képest bár genialis, de a felszinen csapongó szellem volt Eötvös. A történeti és jogi ismeretek terén egyedül Szalay mérkőzhetett vele, s a jog terén le is győzte. De Kemény átalánosságának horizonja oly széles volt, hogy szinte a végtelenségben veszett el. Az ismereteknek oly tág látköre a magyar politikusok és publicisták közt senki előtt sem nyilott, mint Kemény előtt. E tekintetben unikum ő, s a világ minden népének irói és publicistái közt ritkítja párját.

De ez a roppant tudás nehézkessé, sőt nem egyszer félénkké tette a politikában. Már természeténél fogva bizalmatlanságot érzett az eszmék, aggályt diadaluk iránt. Szélesen terjengő látköre pedig az eszméknek és terveknek nem csak csúcsait, nem puszta felszinét, de alapjukat és terjedelmüket is láttatta vele. Nem csak a fény-, de az árnyoldalakat is.

Azért volt fontolódó, habozó a politikában. Pedig a ki a politikában vezetni akar, annak bátor elszánással, gyors elhatározási és cselekvési képességgel kell birnia. Hasonlít a politikai vezérség a hadvezénylethez. A csatát nem mindig az a vezér nyeri meg, a ki a legjobb, legtudósabb harczi tervet késziti, kiszámít minden esélyt, a győzelem mellett tekintetbe veszi a vereséget is. A diadal legtöbb esetben a

bátoré, ki bár koczkáztat, de a győzelem kivivásának merész elhatározásával rohan a küzdelembe. A hadak és a hadvezérek története számos példát őrzött meg e tekintetben.

Kemény és a hozzá hasonló nagy gondolkozók ritkán váltak be politikai vezéreknek. Ha mégis vezérekké lettek, csak nagy eszmék világát gyujtották fel, de nagy tetteket nem műveltek. Francziaország a tudós politikusok, Guizot és barátainak idejében sülyedt legmélyebbre. Átalakulási korszakokban, sőt mindenkor, midőn az eszmék zászlajának kibontására van szükség, a Keményhez hasonló gondolkodók végtelen hatást gyakorolnak korukra. Szellemük fénye eloszlatja a setétséget, bonczoló erejük lefejti az eszmékről a burkot. Az elvek, tanok nélkülözhetlen közegei ők. Nemcsak a közönség, de a politikusok és a politikai vezérek oktatói. Ezek csak ugy hozhatnak létre valami nagyot, ha az eszmék embereire hallgatnak.

De a gondolat oligarchái csak közvetve hatnak. Bár pontosan ismerik a népek lélektanát, az elvek következményeit, megmérik a társadalom szenvedélyeinek hőfokát, nem volnának képesek p. o. egy forradalmat vezetni, melynek vezetéséhez okvetlenül szükséges az actióerő és főleg ez. Sőt forradalmi időkön kivül, de mikor a nemzet nagy elhatározások előtt áll, fontolódó, kétkedő lényük aggódva áll meg a problemák előtt. Nem képesek a közszellem élére állni, a hidat maguk mögött felégetni, s a nemzetet a tettek mezején vezetni.

Azért volt Kemény is a politikai vezérek oktatója, de a nemzet elismert vezére nem volt soha. Túlnyomó része volt mindig a politikai programmok készítésében, de politikai programmot nem készített egyedül soha. Actiókat előkészíteni, végrehajtani, a tervek megvalósítására hatni jól tudott. De actiót saját szakállára csak ritkán kezdett. Csak pártok és nem egyes emberek felléptétől remélt sikert. Azért volt mindig hű pártember, pedig roppant bonczoló képessége, s boron-

gós skepsise épen nem hajtották a pártokhoz való csatlakozásra. Nemcsak az ellenpártnak, de saját pártjának programmját is fel tudta bontani. Ismerte saját pártállásának gyengeségét, a pártjabeliek hibáit, a pártpolitika árnyoldalát. Szellemének óriási látkörében pedig kisszerűeknek tünhettek fel a pártküzdelmek nem csak egyes pontjaikon, de egész vonalukon. S hozzá, teljesen igaza ritkán, vagy soha sincs egy pártnak is.

De ő *Burke* mondásával vigasztalta magát, hogy a politikának nem czélja az absolut igazság. Különben nem lehetne megengedni a pártok létezését, el kellene vetni a parlamentarismust.

S ha van parlamentarismus, kell pártoknak is létezniök. Ha pedig pártok vannak, a politikusoknak ezek valamelyikéhez csatlakozniok kell. A pártonkivüliség soha sem számíthat hatásra. Meg sem hallgattatik. Ezért tartott ő mindig pártjával, s annak vezérével, bár gyakran sem azzal, sem ezzel nem értett egyet. De saját egyéni véleményét legtöbb esetben feláldozta a pártfegyelem oltárán. Ezek az áldozatok néha igen terhesek voltak.

Kedélyét csak komorabbá, a politikát csak unottabbá tették rá nézve. Mégis inkább meghozta azokat, hogysem elszakadjon. Ez önmegadása következtében nem jutott elszigetelt, vagy ferde helyzetbe soha. Sem mint politikus, a ki beszél, társalog, eszmét cserél, sem mint publicista, a ki ir.

Publicistai pályája hű tükre egész lényének, szelleme irányának. Nem volt ő journalista, a ki a nap eseményeit tárgyalja, hanem gondolkodó, bölcs. Hirlapirodalmunknak egészen sajátságos jelensége, mint sajátságos volt a multban hirlapirodalmunk.

V.

Egy nemzet sem viseltetik publicistáinak *személye* iránt annyi érdekkel, mint a magyar. Olvasó és iró másutt rendesen úgy állanak egymáshoz, mint a vevő és eladó. A vevő belép a boltba, megnézi az árut, és ha ez tetszik neki, kifizeti árát, s odább megy.

E szavakkal jellemezte *Falk* Miksa a külföldi és hazai journalistika közti különbséget.*) A magyar sajtó hősi korszakában nem volt üzlet, mely csak jövedelmezőségre törekszik. A magyar hirlapirodalom munkásai nem voltak értelmi proletárok, kiket a vállalkozó tőkéje bérbe vesz. Politikusok, államférfiak mérkőztek a sajtó küzdterén. Nem a lap adott sulyt szavuknak, hanem az ő szavuk adott sulyt a lapnak, melyben írtak. Az eszmék harcza a sajtóban dőlt el, s a hirlap nem megtörtént tényeket registrált és birált, hanem megpendítette és diadalra vitte a nemzet vágyait és törekvéseit. A negyvenes években *Széchenyi,* röpiratairól nem is szólva, a »Jelenkor«-ban, *Dessewffy* Aurél a »Világ«-ban, *Kossuth,* s utóbb *Szalay, Eötvös, Csengery* a »Pesti Hirlap«-ban vívták egymással, vagy egymás ellen az újkor legnagyobb hirlapirodalmi harczát, oly harczot, melyhez foghatót az európai sajtó története nem mutat föl. Mind e nevekhez egy-egy eszme fűződött. Nem a lap, hanem a név volt a zászló, politikai programm. A közönség az egyes publicistákhoz s nem

---

*) Pesti Napló 1857. decz. 8.

a lapokhoz ragaszkodott. Megszokta azt vizsgálni, ki irja a czikket, s nem azt: mit ír a lap.

Ennek azonban meg volt hátrányos következménye is.

A magyar hirlapirodalom nem fejlődhetett kellő mérvben, mert nem a hirlap, hanem az iró volt tekintélyes. A napi sajtónak eleme az anonimitás. Az angol hirlapirodalom nem csekély mérvben köszöni felvirágzását a névtelenségnek. Az elveket, névtelenség mellett, a lap képviseli, a lap beszél és nem az iró. A közönség nem ismeri ezt, hanem csak a lapot. S van valami hatalom e titokszerűségben, mely a »Times«-nél annyira megy, hogy szerkesztőségének majdnem oly rejtelmes szervezete van, mint az angol titkos rendőrségnek. Gyakran még a főszerkesztő is ismeretlen a közönségre nézve. A munkatársak egymást nem ismerik, s mégis közös czélra, meglepő harmoniában működnek, vezeti őket a mindenről gondolkodó központi hatalom.

III. Napoleon a névaláírást a sajtó hatalmának korlátozása gyanánt tekintette, ép azért szabta meg törvényileg, hogy minden, még a legkisebb közleményt is alá kell írni. E rendszabálynak nem a törvény előtti felelősség kiderítése volt főczélja. Hisz Napoleon törvénye mellett amugy is könynyü volt felelős egyént a biróság elé állítani. Ama titokszerüség varázsát akarta lerombolni, mely az anonim sajtót körülveszi.

A névtelen sajtó azonban a mily mérvben absorbeálja az író egyéniségét, ép oly kevéssé alkalmas politikai jellemek, s nagy publicisták felnevelésére. Csak journalistákat és nem államférfiakat termel. Angliának ép a névtelenség miatt nincsenek nagynevű publicistái. Még a revuek iróit is többnyire stylusukról és nem nevükről ismeri a közönség. Az iró eladja ott nem csak munkáját, de dicsőségét is. Az igaz, hogy jó pénzt adnak érte. A tőke Angliában meghódította a szellemi munkát.

Francziaországban ellenben a publicista vagyont és dicsőséget szerez. Oly dicsőséget, minő egy időben Girardiné volt, vagy a minő jelenleg John Lemoinne-é, Leroy-Beaulieau-é stb.

Magyarországon legfölebb hirnevet nyujt. A publicistika nálunk még ma sem kenyér-pálya. A tehetség és szorgalom csak átmenetnek, lépcsőnek tekinti az emelkedésre. A napi sajtóban megállapított hírnév megnyitja a parlament ajtaját. Onnét valamely magas hivatalba, tanári, vagy épen miniszteri székbe vezet. S a felemelkedett tehetség megszünik a sajtó munkásának lenni. Eldobja felhasznált eszközét. Ez az oka, hogy a magyar publicistika mindinkább hanyatlik. A journalistika kerekedett föléje. Publicistánk alig van, ellenben journalisztáink száma legió.

A magyar sajtó csak az ügyességet képes jól-rosszul megfizetni, a komoly tanulmányt nem. Ez másutt érvényesíti magát.

Nem így volt ez Kemény idejében, a magyar sajtó hős korában. A publicistika ekkor sem részesült méltó dijazásban; publicisták mégis voltak, mert a nyilvánosságnak, a közönségre való hatásnak, az eszmék harczának szinte kizárólagos szintere volt a sajtó. Kemény ugyan még kortársai közt is kivételt képezett. Nemcsak a legnagyobb, de egyszersmind az *egyetlen* foglalkozás szerinti publicistánk volt. Bajtársai, akik annyi küzdelmet végigharczoltak vele, mind elhagyták. Kiből miniszter, kiből parlamenti szónok, magas rangu hivatalnok, szaktudós stb. lett. Egyedül Kemény maradt meg a politikai sajtó rendes munkásának 1840-től 1870-ig, tehát teljes 30 esztendeig. Résztvett az eszmemozgalmak megindításában úgy, mint azok kiküzdésében. Tollal kezében ott volt a születő Magyarország bölcsejénél, s az első sorban küzdött, mig Magyarország annyi drámai peripetia után ismét ki nem harczolta alkotmányát, s uj viszonyai közt el

nem helyezkedett. Ennél a harmincz esztendőnél nincs, s aligha lesz fontosabb korszaka akár a magyar nemzetnek, akár a magyar sajtónak. Az utóbbinak e fényes aeráját legméltóbban *Kemény*ről lehetne elnevezni, mert csak egyedül ő volt e hosszú korszakon át állandó munkása politikai sajtónknak.

De fényes szellemek egész sokasága jelent meg, e hosszú korszak alatt, a magyar sajtó horizonján.

Ezt nem idézhette föl kizárólag azon körülmény, hogy a napi sajtó egyetlen tere volt a nyilvános discussiónak. (A parlament nem volt az, hisz tárgyalásai sem voltak nyilvánosak, mint nem voltak nyilvánosak az angol parlament tárgyalásai.) Közre hatott a néválairás is.

Kész államférfiak leszálltak a sajtó küzdterére, s a *készülő* államférfiak e küzdtéren iparkodtak aratni első babéraikat. *Kossuth* Lajos a »Pesti Hirlap«-ban csak ritkán írta alá nevét, de ez felesleges is leendett, miután a *vezérczikk*nek nevezett czikket (a »P. Hirlap«-ban a megkülönböztető szó mindig compact betűkkel volt szedve) rendesen *Kossuth* irta és styljének oly egyénisége volt, melyről száz közül is rá lehetett ismerni az iróra. *Eötvös* József báró minden nagyobb czikkének, vagy czikksorozatának legalább egy *E.* betűt irt alá. *Széchenyi* István aláirta egész nevét. *Szalay* László gyakran egész nevével, s mindenesetre legalább *Sz. L.* betűkkel jelezte czikkeit. *Csengery*, mikor szerkesztővé lett, már megkezdte az anonimitást. Az előtt nevét, vagy *Cs.* betűt írt alá, mint szerkesztő azonban írt anonim czikkeket is.

Bármily véleményben van valaki az anonimitásról, meg kell engednie, hogy rendes időkben, mikor nincsenek napi renden nagy actiók, nem állnak harczban egymással nagy eszmék, a névtelenség nem csak jogosult, de előnyben van a néválairás felett. Ellenben nagy történelmi forduló pontokon, mikor a nemzetnek a szellemi mozgalomban ve-

zetőkre van szüksége, kiknek egészen átadhassa magát, a néváláirás szükséges. Ily korszakot képeztek a negyvenes és a forradalom utáni évek 1867-ig. Az előbbi korszakban féltuczat oly név honosult meg a napi sajtó hasábjain, mely örökre büszkeségét fogja képezni a magyar hirlapirodalomnak. Az utóbbi korszakban különösen egy név uralkodott napi sajtónkban: *Kemény* Zsigmond neve.

Volt nehány más név is Kemény neve mellett. Söt volt idö, midön a »Pesti Napló« Fk.-ja nagyobb népszerüségnek örvendett, mint Kemény Zsigmond. *Falk* Miksa 1851-ben kezdte írni bécsi leveleit, majd tájékoztató szemléit és czikkeit a »Pesti Napló«-ban. És az Fk. czikkek csakhamar a közönség kedvencz olvasmányaivá lettek.

Falk Miksa volt az első, valódi magyar journalista. Előtte nem volt az senki. Nem még Csengery sem, a ki az 1848. előtti »Pesti Hirlapot« ügyesen szerkesztette, s az első valódi lapszerkesztő volt Magyarországon.

A magyar hirlapirodalom atyja, a magyar journalistikai styl föltalálója: *Kossuth* sem volt a szó valódi értelmében journalista, hanem lángeszű izgató, ki a napi sajtót csak eszközül használta czéljaira.

A politikai kérdéseket szemle, vagy czikk alakjában senki sem tudta oly szellemmel, könnyed modorban tárgyalni, mint Falk. Azon találmánya pedig, hogy idegen országokról írva, a hazai viszonyokat tárgyalta, korszakot alkotott a magyar sajtó történetében. Megbuktatta a czenzurát, kijátszotta a rendőri felügyeletet, helyreállította a censorok daczára a sajtó-szabadságot. Holsteinról, vagy épen Chináról és Japánról szólva, megmosdatta az osztrák minisztereket, csuffá tette Bachot, nevetségessé Thunt.

Falk egyszerre meghódította a közönséget. Neve népszerü volt, mig Kemény neve, bármily nagy név, csak tiszteletet keltett. A forradalom előtti időkből hozta át megálla-

pitott publicistikai reputatióját. De Kemény sohasem tudott sem lelkesíteni, sem fölemelni, annál kevésbbé mulattatni, vagy megkaczagtatni. Nem volt benne az izgatóból egyetlen vonás, a metsző gúnyból egyetlen szemer sem. Fenséges volt mint publicista, az eszmék magas regióiban, mint sas, nagy szárnycsapásokkal kóválygott, alig pillantva a tömegre, mely fölött átvonult. De rideg magasság volt ez, hol e fenkölt szellem tanyázott. A tömeg nem mindig értette, ő sem értette mindig a tömeget. A közvélemény és közte ritkán volt harmonia. S mert a lelkesedés elragadtatását nem ismerte, nem tudott lelkesíteni. Nem hitt a bálványokban, habár a nemzeti közérzület helyezte azokat piedestálra. Elvontan gondolkodott, vagy gondolatait czikk, röpirat alakjában papirra tette le, mindig bonczolt.

A bonczolás pedig a kiábrándulás kezdete, s a kétely, a pessimismus anyja.

Kiábrándítással és pessimismussal lehet hűteni, ferde irányoktól, veszélyektől óvni. De elragadni, lelkesíteni nem lehet.

És a forradalmi Magyarországot még is csak e tulajdonságok segítségével lehetett a kiegyezés Magyarországává tenni. Kemény volt hivatva, hogy a kiegyezés publicistájává legyen.

VI.

Ki gondolhatta mégis 1834-ben, hogy az a komoly, igénytelen fiatal ember lesz harmincz év mulva a kiegyezés publicistikai megvalósítója, a ki az erdélyi politika zsákutczájában kezdte pályáját?

Ekkor történt, hogy Kovács Lajos, jeles veterán publicistánk, a pozsonyi országgyülés végeztével, több ifju barátjával, Szathmárról Kolozsvárra rándult, hogy az erdélyi országgyülés, s átalában az erdélyi politika viszonyait tanulmányozza.

Az országgyülés élén ez időben három kiváló férfiu állt. Wesselényi, Szász Károly és Kemény Dénes. A szónoki elsőség bizonyára Szász Károlyt illette; de legnagyobb tekintélye Wesselényinek volt, ki egyszersmind a magyarországi ellenzéket vezette. Kemény Dénesnél pedig senki sem volt járatosabb az erdélyi közjogban.

Az erdélyi politikai és pártviszonyok meglehetősen idegenszerűek voltak akkor a magyarországi emberre nézve. A szatmári ifjak pedig, akik épen Pozsonyból jöttek, egyátalán nem igazodhattak el azok tömkelegében. De hozzájuk csatlakozott egy egészen fiatal ember, kinek komoly, értelmes arcza elárulta, hogy éveinél idősebb. Ez az ifju a magyarországi vendégeket a legbiztosabban elkalauzolta az erdélyi politika tévetegeiben. Megismertette a pártviszonyokat. A három vezérnek a politikában és egymáshoz való állását a legjellemzőbben tudta megjelölni.

Ez az ifju Kemény Zsigmond volt. Ugyan ő, a ki ké-

sőbb az erdélyi politikáról a legjobb felvilágositásokat tudta adni műveiben.

Kovács Lajossal való beszélgetéseiben már ekkor oda nyilatkozott, hogy az erdélyi külön alkotmányosság tarthatatlan, s hogy a Magyarország és Erdély közti politikai ellentéteket nem lehet máskép megszüntetni, mint csak az unió által.

Pedig Kemény ekkor még nem lépett határozottan a politikai pályára. Regényeket irogatott. Az Izabella, Camoens és Gyulay Pál vázlatait készítette. Az elsőből az »Erdélyi Hiradó« nemsokára töredékeket közölt. De nem sokáig maradt csak a regényirásnál. A publicistikai pálya felnyilt előtte, melyre az övénél nagyobb képességet és készültséget senki sem vitt.

Kolozsvártt a harminczas évek végén két lap létezett. Az egyik a kormánylap: a »Mult és Jelen«. Szilágyi tanár szerkesztette. A másik az ellenzéké, az »Erdélyi Hiradó«, melyet Méhes tanár szerkesztett, kinek nyomdája is volt.

Az ellenzék lapja felette állt a kormánylapnak; mert Méhes tanár különös gondot fordított annak emelésére. Gazdag, családtalan ember volt, ki csak abban találta becsvágyát, hogy lapja körül jeles politikai erőket gyűjtve, tekintélyt szerezzen annak. Csak természetes tehát, hogy Kemény Zsigmond csakhamar az »Erdélyi Hiradó«-nál dolgozott, kiről Szász Károly még mint tanulóról kijelentette, hogy hozzá hasonló tehetség »nem fordult meg keze alatt.«

Kemény azonban, ki bizalmatlanságát önmagán kezdte, eleintén vonakodott résztvenni a politikai harczokban. Attól tartott, hogy nincs ehhez elég képessége. Az »Erdélyi Hiradó«-ban inkább szépirodalmi dolgokat irt. Pedig ekkor már kitünő állást foglalt el a politikában. A celebritások körükbe vonták. Gróf Bethlen János, — kolozsvári nevén a »Vén János« — Erdély Széchenyije, a ki akkor Erdély közéletét

vezette, gróf Teleki Domokos, Véér Farkas, Wesselényi Farkas és Ferencz, Kemény Domokos, István és György, a Zeykek stb. a legbensőbb viszonyban éltek vele, s tanácskozásaikba mindig bevonták. És a politika örvénye csakhamar magával is ragadta. Elhatározta, hogy kilép a politikai küzdtérre.

Kovács Lajost rávette, hogy Erdélyben kezdjen politikai pályát. Ez neje után kolozsmegyei birtokos volt, jogában állott tehát a megye-gyülésekben résztvenni. Méhes rájuk bizta a Hiradót, melyet szinte sajátjuknak tekinthettek. Igy léptek a politikai actióba, melyben mindvégig szorosan öszszetartottak. Barátságuk oly bensővé lett, hogy együtt laktak. Kovácsnak Kemény lakásán volt szállása. Viszont Kemény, a mikor csak tehette, kirándult Kovácscsal ennek birtokára.

A megyegyülésekben résztvettek, Kemény az intéző, Kovács Lajos a szónok volt. A megyegyülés termei csakhamar az országgyülésbe nyiltak. Kovács Lajos, Szorbolyai György helyett, Gyulafehérvár követévé lett. Az unio eszméjének innéttül az országgyülésen csináltak propagandát. A magyar, székely és szász képviselők közt a legnagyobb idegenkedés állott fenn. Kovács magyarországi származású volt, s hozzá németül jól tudott, a mi Erdélyben még ma is ritkaság. A szászokat az ő és Kemény közreműködése megnyerte egy közös bizottságnak, mely a magyar és székely városi, valamint a szász követekből állott. Ez a bizottság előzetesen megvitatott minden kérdést, s mert 44 szavazatból álló compact csoportot képezett, döntő-szereppel birt az országgyülésen.

Ez azonban eredménytelenül oszlott fel. Kemény politikai pályájában ekkor némi pihenés következett. A »Hiradó«-t visszaadta Méhesnek. Idejét majd Kovácsnál, majd Zsibón, Wesselényinél töltötte.

Wesselényi és Kemény ellentétet képeztek a politikában. Nem csak ennek átalános irányában, de részleteiben is. Wesselényi Kossuthhoz, Kemény Széchenyihez vonzódott. Wesselényi a megye híve volt, Kemény a megye ellenese. Csak nem rég tünt ki ellentétes politikai irányuk egy concret eset alkalmából. A korteskedés elfajulása magára vonta a legkiválóbb gondolkodók figyelmét. Kemény is irt egy röpiratot, melynek két füzete 1842—44 közt jelent meg. Wesselényi megyei rendszabályt tervezett. Kemény országos törvényt követelt röpiratában. A gyökeres orvoslást pedig a censustól várta. A nemességnek ugyanis átalános szavazati joga volt, s igy a nemesi proletárság dominált az átalános választásoknál. Két irányban tartotta ezt veszélynek. A korteskedéssel járó demoralizátió, s a miatt, hogy a hatalom is visszaélhet a nemesség átalános szavazati jogával, mert megvásárolhatja a vagyontalanokat. Fejtegetéseiben meg volt már embriója ama hatalmas czikkeknek és czikk-sorozatoknak, melyeket később a »Pesti Hirlap«-ban irt az átalános szavazatról, a censusról, reactióról és radikalismusról.

De hát mit keresett Kemény Zsibón, ő, aki Kossuthnak és Wesselényinek ellenlábasa volt a politikában?

Kemény álmodozó lényében mindig volt bizonyos hideg combinatió, óvatos körültekintés. Erdélyben megszünt a politikai élet. Magyarországon Kemény nem volt eléggé ismerős a pártviszonyokkal. Ezek különben is ép ekkor átalakuláson mentek át.

Az 1844-iki országgyülés megbuktatta a megcsontosodott kormányrendszert. Apponyi és barátai jutottak hatalomra. Az átalakulást ők nemcsak nem gátolták, mint a Metternich-féle stabilismus hivei, hanem előmozditották. Törvényjavaslatokkal készültek fellépni, s elveiket kitünő férfiak által akarták képviseltetni. Ebből az irányból kinőhette volna magát némi parlamentarismus, vagy a mi annak látszik vala.

De az administratori rendszer eleve tönkretette a közvélemény előtt annak képviselőit.

Mivel azonban el voltak határozva a reform irány által paralizálni az országnak a forrongásba átcsapó reformszellemét, biztak ügyükben. Országos pártot, kormánypártot akartak szervezni, s a parlamentarismus látszatát megszerezve, többség által kormányozni.

Az ifju conservativek szervezkedése azonban provokálta az ellenzék szervezkedését. Az administratori rendszer felzudította az országot. A megyékben mindenütt az ellenzék volt tulsulyban. A sérelmi politika inkább megerősödött, csak alakot változtatott. A gravamen-pontozat helyett nem sokára programmá finomult.

De volt egy harmadik, csakhamar hatalmassá válandó politikai irány is: a czentralista irányzat. Ennek képviselői a czentralisták voltak. Szalay, Eötvös, Trefort képezték az alapcsoportot. Miután megszerezték a »Pesti Hirlap«-ot, kifejtették programmjukat, meginditották izgatásukat. Nem kevesebbet akartak, mint a régi Magyarország lerombolását, a megyei rendszer helyett a centralizácziót, parlamentarismust, a testületi kormány helyett a miniszterialis rendszert.*)

Kemény a három párt közül csak az utóbbihoz tartozhatott. Az ifju conservativek nem voltak elég szabadelvüek neki, a sérelmi és megyei politika ki nem elégíthette. A parlamentarismus elvi hive levén, eszméi szükségkép a centralisták felé vonzották, bármily különbségek választották el a doctrinair-csoport valamennyi tagjától egyenkint és együttvéve. Egyelőre azonban figyelő állásba vonult vissza. Többnyire Zsibón volt, szemlélve Wesselényi vulkán-lelkének kitöréseit, ezt a fenséges tüzijátékot. Pedig a ki ellen a vas-

---

*) »A magyar doctrinairek« czímű munkámban részletesen ismertetem törekvéseiket.

gyuró óriás ki-kitört szenvedélyének egész hevével, az Keménynek bálványa, Széchenyi volt. Ez ekkor már megvívta főcsatáit Kossuth ellen. Az anyagi siker ellene fordult. Széchenyit félretolták az események, még csak tiszai csodái kapták fel koronkint nevét a népszerüség himes szárnyára. Wesselényi elitélte őt, hisz a politikai viszonyokról Kossuth leveleiből értesült. Ezeket olvasták szent áhitattal a zsibói hazafiak. De Kemény már ekkor ösztönszerüleg idegenkedett Kossuth szellemétől, mely pedig betöltötte fényével a zsibói kastély termeit. Hallgatott, nem vitatkozott, figyelt. Kovács Lajos ugyanakkor Széchenyi oldalán volt, mint a nagy gróf titáni munkáinak részese. A két közel rokonszellemet az ellentétes pólusok kötötték le.

Ez az állapot azonban nem tarthatott soká. Keménynek ki kellett lépnie tartózkodó állásából, melyre azon félelem kényszerítette, hogy a politikai és eszmezürzavar közepett vagy elveivel, vagy barátaival jő összeütközésbe. Alkalom csakhamar kinálkozott. Széchenyi nagy politikai lapot akart létesíteni. Ötezer forintos évijárulékok segítségével a lap már-már megindult. Szerkesztőről kellett gondolkodni. Kovács Lajos Kemény Zsigmondot említette. Széchenyi ekkor még nem igen ismerte Keményt; pedig ő alaposan tisztába akart jönni az emberekkel, mielőtt baráti viszonyba, vagy actióba lép velük. Találkozni óhajtott Keménynyel. A találkozás a következő nyáron megtörtént Debreczenben. Sokat és soká beszélgettek. Felettébb megelégedve váltak el egymástól; de kötelező igéreteket nem tettek. Kemény ezt irja ide vonatkozólag.

— Mit válaszoltál? — kérdé Wesselényi, mikor értesült Széchenyi felhivásáról.

— Debreczenbe rendelt találkozóra, s akkor fogom nézeteimet elmondani.

— És szándékozol ajánlatát elfogadni?

— Körülményeim miatt lehetetlen.

Wesselényi megkönnyebbült.

Kemény valóban nem fogadta el Széchenyi ajánlatát; de azt végleg el sem utasította. Csak annyit igért meg, hogy rövid idő alatt Pestre fogja áttenni lakását.

Ez meg is történt 1846 végén.

Keményt a politika és irodalom emberei oly előzékenyen fogadták, mint senki mást. Különösen Eötvös és barátai környezték s biztatták a politikában való állásfoglalásra. S csakhamar csatlakozott is a centralistákhoz. Széchenyi lapja meg sem született. Innéttul a »Pesti Hirlap« munkatársa, majd szerkesztője volt mindvégig. És egyszersmind annak oszlopa, dicsősége.

Szalayn kivül senki sem volt, még a czentralisták közt sem, a ki az eszméket és fogalmakat oly nagy tudományos apparatussal tudta volna fejtegetni, mint *Kemény*. Három czikksorozata: »A korteskedés és ellenszerei,« »Montesquieu és I. Béla király« és az »Idők jele« közel négy évtized mulva is tanulságos olvasmányt képeznek, melyekben jogtudományi, történelmi és bölcseleti ismeretek egész tárháza nyilik meg. De már ekkor egyes czikkei is oly tartalmasak voltak, oly meglepő itélőtehetséget árultak el, hogy jobbakat Kemény később is alig irt. Hatalmas érvelése, egyszerü logikája kikerülhetetlenül hatalmába ejtette az olvasót. Különösen az alkotmány és parlamentarismus kérdései voltak azok, melyek fejtegetésében kitünt. A census, választási törvények s azok hatásának vizsgálatában nem volt párja. A kétfokú választást nála senki sem jellemezte találóbban. »E választás, irta a »Pesti Hirlap« 1847. decz. 30-ki számában, rendszerezett hipocrisis, álnok és képmutató választási mód, mely más szint fitogtat, mint a melylyel valósággal befestve van, mást hirdet, mint a mit cselekszik, s oly igéretekkel porozza fel a higvelejü szónokok eszét, miknek legalább kilencztized ré-

szét a gyakorlati életben ellenkezőleg teljesiti.« Feltárta, hogy a kétfoku választás a reactio utját egyengeti; a radicalisok, felforgatók, szintén e rendszer által akarnak czélt érni (mint akart Francziaországban Louis Blanc), de a visszahatás kimaradhatatlan. A természetellenes szövetségben a reactionariusok azok, kik legyőzik a radicalisokat. A conservativek és radicalisok nálunk is a kétfoku választást akarták. Kemény rámutatott szövetségükre. S miután a kétfoku választást nem vihették keresztül, a conservativek voltak azok, kik segítették a Madarász László-féle radicalisok törekvését az általános szavazat felé. *Kemény* és barátai követelték a mérséklő censust, melyben egyedül gyökerezhetik a szabadság, s ez a census valósult meg választási törvényünkben. *Kemény* igazi liberalis volt, minden túlzás nélkül. A népszerű ábrándok ellen küzdött ugyan, de a szabadságot soha, még a legnehezebb körülmények közt sem támadta meg; mindig védte. Két oldalról látta azt fenyegetve: a zsarnokság és a felforgatás által. Mind a két ellenség ellen egyenlő erélylyel küzdött. De bármily óvatos volt már 1848 előtt, bátran levonta az eszmék és elvek következményeit, elfogadva azokat, a mennyiben a faji érdek ebben meg nem gátolta. A régi megyét nem tartotta a magyarság várának, egész erélylyel közreműködött tehát annak lerombolásában. E sorokkal, melyekben az állítólagos magyar genius ellen fordult, véglegesen csatlakozott a centralisták irányához: »Az összehasonlító jogtudománynak mindig barátja voltam. Ha bölcseink nemzeti geniusunkról szólottak, mert a korigényt fékezni akarták, mint a magus egyik szellem erejét mindig a másikkal korlátozza — ha intézményeink eredetiségéről és sajátságai felől hosszu értekezést hallék: örökké kérdeztem, hol e magyar genius nyoma müveinken? s bár azok sajátságosak, hol e sajátságokban az eredetiség? Eleitől fogva kölcsönző nép voltunk törvényeinket illetőleg. S ha alkotmányunk sok ál-

geniusait, melyek miatt már alig lehet mozogni, kissé szemügyre vennők, kisülne, hogy nem egyebek azok, mint idegenektől kölcsönzött ó-institutiók tulajdonságai, mely institutiók eredetieknek csak azért látszanak, mert *róluk az európai polgáriasodás, mint régi halottjairól már rég elfeledkezett.*«*)

A régi Magyarország lerombolásában és az ujnak felépitésében segítette barátait, minden kétségen kivül a centralista vagy doctrinaire-csoporthoz lehet, sőt kell tehát őt számítani, mely csoport meghonosította nálunk a nyugati eszméket, hangyaszorgalommal összehordta az anyagot, melyből 1848-diki alkotmányunk felépült. — *Kemény* büszke önérzettel irhatta alá szerkesztőtársával, Csengeryvel azon nyilatkozatot, melylyel a »Pesti Hirlap« a doctrinairek programmjának teljesülte gyanánt üdvözölte a felelős miniszteriumot. E nyilatkozat utolsó soraiban azonban a diadalmámorba megdöbbenés, baljóslatu sejtelem vegyül. Kemény aggódott a gyors siker miatt. »A törvény táblái, ugymond, mint hajdan a szolgaság földéről kimenekült nép tizparancsa, az égből hullottak alá.« A bódító siker nem kábította el. *Széchenyin* kivül talán egyedül ő volt, ki veszélyt sejtett. Tudott az előzményekből következtetni.

A pártalakulási vajudásokban, melyeket Kemény Pestre jövetelének idejében épen folyamatban talált, az események előre vetették árnyékukat. Az ellenzék a legösszeférhetlenebb elemekből akart összetömörülni. Kossuth és Eötvös ugyanazon egy párton az ellentétes polus voltak. Kossuth a municipalista, Eötvös a centralista, a parlamentarismus embere. Nem csoda, ha a közös programm nem készülhetett el, mig végre Deák Ferencz nem létesítette a kiegyenlítést. A felelős kormány elvét, Kossuth szavai szerint: »ezt az ártatlan vesszőparipát« felvették a párt programmjába.

*) »Pesti Hirlap« 1847. máj. 9.

Kemény következőleg adja elő Wesselényihez intézett levelében a pártnyilatkozat létrejöttét: »Kossuthék, ugymond, apró conferentiákat tartva, megállapodtak bizonyos elvekben. Eötvösék leirták saját elveiket, melyek a másik elvtől csak abban különböznek, hogy a parlamentaris kormányt nyilvánították az oppositio egyik főtörekvéseül. Eddig még kevés baj volt; mert e javaslat a »Pesti Hirlap« helyzetéből folyt, s azt előre gyanítani lehetett s Kossuth is tervébe ily sententiát szőtt volt be: az eddigi garantiák mellé ujaknak is kivivására törekszünk, miből kettőt lehet magyarázni: 1-ször, hogy az oppositio jövendőre is fenn akarja tartani a megyei rendszert; 2-szor, hogy a mennyiben a municipális élet lényegével egyeztethető, igyekszik miniszteri felelősséget stb. létesíteni. Sokan hitték, hogy ily medius terminus által a meghasonlás kiegyenlíttetik.

Azonban megérkezik Szemere s magával hozza a harmadik és a más kettőtől egészen különböző programmtervet. Ebben majd minden lehető árnyalat megtalálta kedvencz eszméjét. 1. A központositók számára volt a parlamentáris kormány; 2. kik a horvát reactiótól féltek, azok felbátoríttattak ily kifejezés által: óhajtjuk a magyar nyelv és nemzetiség terjesztését, de a többi népiségek méltányos igényeinek, sőt előitéleteinek is óvatos kimélésével; 3. kik a gyökeres reformoktól, minők az adó és örökváltság körüli tervek, rettegtek, megtalálták a békítő clausulát ezen eszmében: mi törekvéseink számára irányt és tájékozási pontokat állítottunk föl, azonban ha óhajtásainkat rögtön és egészen nem létesíthetnők, örömmel segélünk elő minden indítványt, jőjjön az bárhonnan, ha irányunkkal egyezik és czéljainkat bármely mértékben előmozdítja; 4. kik végre az oppositiónak a kormánynyali surlódását vagy általában igen rendszerezettnek, vagy különösen Apponyira vonatkozólag igen élesnek találták, azokat két sententia által vonta magához Szemere; egyik

sententia volt, hogy mi ellenzéseinket nem személyek, hanem elvek és tények ellen irányozzuk; a másik sententia pedig ez vala: az ellenzéki elnevezéssel ezentulra fölhagyván, magunkat független reformereknek nyilvánítjuk.

Szemere programmterve nagy zavart okozott, mert épen a nagygyülés előtti nap terjesztetett elő, s mert neki számos párthive s gyaníthatólag tán majoritása volt.

Klauzálhoz hirdették tehát egy, a meghasonló véleményeket egyeztető conferentia. Kossuth programmja után Szemeréé olvastatott fel. Szemere ellen volt főként Kossuth, mellette főként Batthyány Lajos. Általában nem pártoltaték a reformer név. A többi pontok némi módosításokkal elfogadtattak s a Kossuthéval, mennyire lehetséges volt, egy szövegbe öntettek.

Igy született az ellenzéki nagygyülés határozata.

Az ellenzéki politikai értekezletekre egyébiránt Keményt mindig meghivták, ki a »Pesti Hirlap«-nak csakhamar vezérszellemévé lett.

Időközben megnyilt a pozsonyi országgyülés. Kemény, Eötvös és kis irodalmi társaságuk Pesten maradt. Az országgyülésre a »Pesti Hirlap« czikkezőinek kevés befolyásuk volt. Kossuth, mikor az ellene tervezett összeesküvés legyőzése után még hatalmasabbá lett, szinte korlátlanul uralkodott. Kemény mindinkább aggódott. A márcziusi napok öröme nem szüntette meg aggodalmát, habár ekkor már hajlandóbb volt nyugodtabban szemlélni az eseményeket. A felelős miniszterium kinevezése után az ő sürgetésére adott pártprogrammot a Hirlap.

Volt ebben a programmban valami, a mi akkor, az öröm-mámor közepett, csak keveseknek tűnt fel: a pragmatica sanctio hangsulyozása. S a mikor Kemény szólt a pragmatica sanctióról, nem üres phrazist pengetett, mint a legtöbb szónok, söt szinte kivétel nélkül mindenki, a ki a pragmatica sanctiót ajkaira vette.

Kemény a közös érdekek körvonalait élénken felismerte, s azok mellőzésében nemzeti ügyünk bukására következtetett. »Birodalmunk szilárdsága, ugymond, az érdekek egységében fekszik, melyek a monarchia tartományait összefűzik. Mind külső, mind belső viszonyaira nézve hazánknak és a birodalomnak érdekei ugyanazok. Külsőleg ellenségeink közösek. Belső állapotainkra nézve a birodalomnak feladata: hogy az egyes tartományok, pótolva egymásnak szükségleteit, közös erővel, anyagi és szellemi érdekeiknek a lehetőségig való kifejlődése után törekedjenek, s ezen érdekegység, mely birodalmunkat az egész czivilizáczió érdekében egy erős, összefüggő egészszé teszi, annyival szembetűnőbb lesz mindenki előtt, ha alkotmányos függetlenségünk felelősség (felelős miniszterium) által biztosíttatván, bizodalmatlanság nyugodt itéleteinket nem zavarja többé.«

Kossuth azonban kifeszített vitorlákkal ment a forradalom felé. Lapjában ellensulyozta a »Pesti Hirlap« mérséklő irányát. A parlamentben legyűrte a mérséklet minden emberét.

Az olasz segély kérdésében kivívott szomorú győzelme lesujtó hatást gyakorolt Széchenyire és Keményre. A pragmatica sanctio, melynek alapjáról Kemény soha egy lépésre sem tágított, tényleg megtöretett. Kossuth ékesszólása a 36 tagból álló minoritást mindent letipró hatalommá varázsolta át.

Kemény ki volt verve programmjának sánczaiból.

A béke barátai még megkisértették, hogy fordítanak a sors kerekén. Szervezni akarták az alkotmányos miniszterpártot. Széchenyi az Ulmann-házban fényes helyiséget tartott készen számukra. Deák azonban ellentmondott. Az országgyülés nyilvános ülésében kijelentette, hogy neki csinált párt nem kell; ő nem akar pártot organizálni.

A kormány és az alkotmányos miniszteri párt közt tehát nem jöhetett létre érintkezés. A miniszterium tagjai pedig magukban teljesen képtelenek voltak Kossuth ellensulyozására.

A »Pesti Hirlap« és Kemény szava annál inkább elhangzott. Az utóbbi nem sokára elnémult. Kemény a forradalmat fel nem tartóztathatván, lapját szabadra eresztette.

Kossuth lapja már julius 3o-án proklamálta az Ausztriával való szakítást. A teljes personálunió alapján adott programmot. Külön hadsereg, külön diplomatiai képviselet. Sőt külön király! Kossuth ez alternativát állította lapjában V. Ferdinánd elé: Vagy költözzék Budára, vagy koronáztassa Ferencz József főherczeget magyar királylyá.

Keménynek most kiváló alkalma leendett Kossuth programmjával szembe fordulni. De fellépésének a sajtó terén, ekkor már mi sikere sem leendett. Az Ulmann-házba senki sem járt szorgalmasabban, mint Kemény és ott, a békének aggódó emberei közt, senki sem panaszkodott a kormányra többet nála. De félre nem vonult, bár a sajtóban többé nem, a pártklubbokban folytatta a kétségbeesés harczát Kossuth ellen.

Tudta, hogy a forradalmat feltartóztatni többé nem lehet. De mérséklőleg akart hatni annak lefolyására. A békepártnak nem lett nyilvános vezérévé, de nála senki többet nem tett a magyar Gironde szervezésére a Kossuth-Madarász-féle Montagneval szemben.

Forradalmi időkben emberek, jellemek gyorsan átalakulnak. Az ily idők próbálják meg: mi lakik bennük. Joseph le Bon, a szelid lelkületü pap, a franczia rémuralom legvérszomjasabb eszközévé lett. Fia által kiadott leveleiből a szent meggyőződés tüze sugárzik ki, hogy kötelességet teljesített, midőn patakban ontotta a vért. A mi forradalmunk szintén megpróbálta a jellemeket. A változás, átalakulás meglepő példái támadtak.

Csak Kemény nem változott. Csak őt nem zavarhatta ki pályájából az irtóztató lökés. Elment Debreczenbe, mindenütt helyén maradt a legvégzetesebb pillanatokban is. De mindig ugyanazon Kemény Zsigmond volt. A törvényesség-

hez rendületlenül ragaszkodó, a szélsőség ellen harczoló, a haza sorsa felett aggódó Kemény.

O, a ki olvasott a történelem lapjain, ismerte a forradalmak és az emberek lélektanát, eleve tudta, hogy a békítők feladata hálátlan és veszélyes. A szélsőségek, forradalom idején, mindig agyonnyomják a középpártot. Még sem mondott le. Nemes pessimismusán átvillámlott a remény egy sugara. Hazafiui kötelességének tartotta a küzdelmet e reménysugár miatt. Barátainak segítségével talán meggátolhatja a legroszszabbat, a legnagyobb szerencsétlenséget. Forradalmunk vezetőjét talán visszatarthatja a legvégső tulzásoktól, melyek felé ez végzetes következetességgel rohant.

Ezért nem desertált Kemény, mikor már minden elveszni látszott. Ezért ment Debreczenbe is.

Forradalmunk történetét nála senki sem irta és fogja megirni igazabban s nagyobb művészettel, mint ő »Forradalom után« czimű röpiratában. Aggodalmait, reményeit, a forradalom alatt követett magatartását, s a nagy események hátterét egy eddig kiadatlan művében világítja meg. A békepárt védiratának lehetne azt nevezni, s igy fogja említeni forradalmunk története, melynek e munka becses adalékát fogja képezni. Közéletünk egy kiváló férfiának birtokában van, ki nem jogosított fel arra, hogy akár megnevezzem, akár Kemény rendkivül fontos emlékiratát egész terjedelmében közöljem.

De adom belőle mindazt, a mi Keménynyel kapcsolatban van, vagy pedig forradalmunk eseményeinek hátterére vet élénk világítást. Pályáját a forradalom setét zürzavarán át senki sem rajzolhatná oly hiven, teljesen és oly művészettel, mint ő maga. Embereket és dolgokat senki meg nem figyelt oly élesen, mint Kemény.

Emlékiratát nem szánta történelemnek. Pártmunka, czélzata van: a békepárt igazolása. S Kemény még itt sem tagadhatta meg magában a történetirót.

Numen adest! kiálthatott volna fel ennek bevezetésében is.

VII.

Ha nem voltam megelégedve — kezdi munkáját Kemény — az európai eszmék menetével, annál kevésbbé lehettem belügyeink oly fordultával, mely Kossuthnak kezébe tette le hazám sorsát. Már pedig, hogy a pozsonyi országgyülés végnapjai Kossuth discretiójára bizták Magyarország helyzetét, jövendőjét, mondhatnám egész existentiáját ...... erről kétkedni többé alig lehetett.

Komoly aggodalmak közt éltem tehát még akkor is, midőn az új miniszteriumnak nem látszottak semmi összeütközései lenni a bécsi kormánynyal, s midőn saját keblében nyilt meghasonlás nem tört ki.

Mert sokkal hosszabb idő óta harczoltam Kossuth destructiv nézetei ellen, sokkal bizonyosabban tudtam, miként ő semmi körülmények közt nem szünend meg izgatni és rombolni, mintsem ne sejdítettem volna, hogy iszonyúan csalatkozik az, ki reméllі: miként a magyar minisztériumban a mérsékelt elem előbb-utóbb subjugáltatni nem fog.

Ily hangulatomból következett, hogy midőn a pesti országgyülés kihirdettetett, legkevesebb vágyam sem volt a követi pályához, sehol még candidatusként sem léptem föl, és Kővár vidékének *remetei* kerületében annélkül választattam el képviselővé, hogy valakinek csak egy sort is írtam volna ez iránt.

Talán nem sértem meg a szerénység igényeit, ha említem, miként elvbarátaim középszerü hatásnál többet vártak parlamentaris munkásságomtól, s én birtam annyi kötelességérzet-

tel, hogy ha már egyszer a követséget elvállaltam, szándékom is legyen helyemet betölteni. — Széchenyi gr. az Ulmann házban egy több szobából álló lakást fogadott ki oly czélból, hogy legyen alkalmuk a rokonérzetü követeknek eszméik kicserélésére. Remélhető vala, miszerint ez által a miniszterium mérsékeltebb eleme naponként erősebb támaszt fog kapni a parlamentben, s így önnön tanácskozmányaiban is inkább genirozhatja azon férfit, kit kénytelen volt maga közt türni, mert visszalépése sokkal veszélyesebb vala, mint miniszterkedése.

Az Ulmann conferentiába csődültek a képviselők. Mondhatni háromnegyed része a parlamenti férfiaknak, tagoknak jelen volt. De e részvét csak nehány napig tartott.

Mert oly időben éltünk, midőn Széchenyi gróf érdemeiről elfeledkezni divattá vált, s a gróffali személyes barátság épen nem út a népszerüségnek sem kivivására, sem megtartására.

Csakhamar szétkürtöltetett tehát, hogy az Ulmann conferentia egyedül Széchenyi és Kovács Lajos müve, s hogy azt a dolgok irányával elégületlenek tervezték rejtettebb czélokra, mint első tekintetre látszik.

A clubbok reaktióról beszéltek, mely magát organizálni kezdi, mely álfogásokkal igyekszik csupán csak Széchenyi gróf számára proselytákat szerezni.

E károgás előbb az ingatagokat, utóbb a mérséklet valódi barátait is visszarettenté, s az Ulmann conferentia négy heti élet után teljesen megszünt, vagy legfölebb, mint oly hely volt ismeretes, hol nehány hirlapot elolvasni lehet.

Évek óta valék oly szoros összeköttetésben Széchenyi gróffal, minőben Kovács Lajoson kivül aligha volt valaki követtársaim közül, s a nemes gróf barátsága azért is megbecsülhetetlen emlékünek marad előttem, mert többször nyujtott alkalmat a haza kitünőségeivel egyesülten munkál-

kodni a szélsőségekre vezető irányok ellen, tehát a viszonynál fogva is mondhatom bizonyosan, hogy alaptalan rágalom volt minden hiresztelés e proselyta keresésről. Igen is, a gróf akart proselytákat a mérsékelt ügynek, a hazának, a nemzetiségnek, akart proselytákat a miniszterium józan részének együtt és egyiránt, de különösen a maga számára s azok kijátszásával nem.

Az idők szerencsétlenségei közé tartozott, hogy ily gyanu ügybarátaink szivében is gyökeret verhetett.

Mi személyemet illeti, talán sorozhatom magamat azok közé, kik legerélyesebben hatottak az Ulmann conferentiák szellemére.

Azonban csakhamar egyik kedvetlenség a másik után ért és zsibbasztotta el munkásságomat.

Történt, hogy egy alkalommal a vármegye-ház termébe mentem, hol az akkor alig 40 egyénből álló szélső párt tartotta gyüléseit. Minden követnek szabad bejárása levén oda, valamint az Ulmann conferentiákra is, jelenlétem nem tekintethetett indiscretiónak.

Két órai ott ülés elég vala arra, hogy átláthassam, miként ezen többnyire reputatió nélküli és középszerü egyéniségek még megrázó hatást gyakorolhatnak ügyeinkre, mert az agrariai viszonyok körüli nézeteikkel a falusi népet, s a világszabadság felőli általános fogalmaikkal pedig a fiatalságot s proletariatust könnyen magukhoz csatolhatják.

Kilépve a teremből, az Ulmann conferentiába s utóbb Kovács Lajoshoz mentem. E napon majd mindig Széchenyi és Eötvös nyomában levén, őket együtt és külön ismételve kértem: alkotnának a pesti forradalmi elemre s népcsődületekre támaszkodó szélsődemocrata párt ellen egy, a nevezett miniszterekkel és Deákkal folytonos összeköttetésben álló mérsékelt pártot, mely jól disciplinálva legyen s vezetőkkel rendszeresen ellátva, mert különben a vármegyeháziak fejünkre fognak nőni.

Széchenyi méltányolta szavaimat, de a nélkül, hogy általános sententiáknál többre terjeszkedném.

Ellenben Eötvös, kit én, mint testvéremet szerettem, rémlátásnak tartotta állításomat, s azt mondta: bolondság arról beszélni is, hogy ezen nyugtalan, de hitel nélküli emberek ellenünk valamit tenni tudjanak.

Indulatba jövén, válaszoltam: Csináljatok, a mit tetszik, én úgy is mindentől visszavonulok.

Emlékszem, hogy a későbbi catastrophák sem hatottak rám oly mélyen, mint e scena.

Százszor beszéllettem el barátaimnak, s mindég egyiránt erős keserűséggel.

Az olasz kérdés és a most említett eset elvették minden reményemet, ügyeink eszélyes vezettetése iránt. Visszavonultam a vitatkozásokbani részvételtől, s lemondottam minden álmairól az ambitiónak, jóakaróim erővel sem vehettek reá, hogy a szószékbe lépjek, mert kihalt belőlem a hit, más fordulatot adhatni dolgainknak, s kihalt nem anynyira ellenségeink erélye, mint barátaink gyöngesége miatt.

Az országgyülés első hónapjaiból két rövid nyilatkozat áll a Közlönyben érdektelen kérdések fölött, de aztán teljesleg elnémultam. S midőn később a karzat kezdett uralkodni, a terrorismus felütötte fejét, az utczai csoportozatok garázdálkodtak az országházán, én minél ritkábban és rövid ideig voltam jelen a gyüléseken.

Egyébbiránt, ha alkalom nyilt a kérdéseket fölállás, vagy szavazat utján eldönteni, mindig az aránylag mérsékeltebb véleményt pártoltam.

Ennyit mondhatok követi pályámnak pesti részéről.

A miniszterium soha rá nem szánta magát arra, hogy miniszteri pártot alkosson, és a vezetőkkel rendes érintkezésbe jöjjön.

Ellenben elég ügyetlen volt egy nagy bakot lőni, t. i. Kossuthot nevezte ki a miniszterium szónokának a parlamentben.

Erről privative értesíttettünk.

Úgy kellett tehát képzelnünk, 1-ör) hogy Kossuth csak azt fogja órálni, a mi a miniszter-tanácsban eldöntve van; 2-or) hogy nekünk azt kell védeni az oppositió ellen, a mit Kossuth előterjesztett.

Azonban rendszerint mit tett Kossuth?

Változtatva adta elő a minisztertanács nézeteit, s aztán, midőn az oppositiótól e nézetek megtámadtattak, még egyet forditott a dolgon és szépen átszökött az ő nézeteikhez.

A miniszterek magukban dühöngtek, de crisisektől félvén, kénytelenek voltak a szavazáskor Kossuthtal együtt felállani.

S mi eredt ebből?

Az, hogy a mérséklett emberek, kik a vitatkozás elején és folyama alatt szólottak, mindég nagy orral távozának a gyülésből el, mert *a*) conservativebb modorban nyilatkoztak, mint — az eredményből magából itélve — a miniszterium czélszerünek tartotta; *b*) nem úgy votizáltak, mint a hogy nyilatkozának.

A közönség tehát őket reaktionarius embereknek tartá, kiket a miniszterium ólomsúlyként von maga után, és miattok szabadon nem mozoghat. — A közönség elvtelen politikusoknak hitte őket, mert nézeteiket propter bonum pacis feláldozniok kellett.

Ily hálátlan bánásból nem következett-e okvetlen pártunk demoralisatiója? sorainkból desertáltak a gyengék. S mi is köthetett volna valakit hozzánk? — hozzánk, kik a miniszterium által szüntelen félredobatánk, az ellenzéktől pedig kigunyoltatva valánk?

Kossuth látva, hogy a mérsékelt párt népszerüsége elkopott, nem genirozta magát többé. Eleinte csak éjjeli

conferentiákat tartott az ellenzék vezetőivel, később nyiltan czimborált az egész párttal.

Összeköttetéséből Madarászszal, s az utczai cravallok vezetőivel, következett a miniszterium nullificáltatása, és a terrorismus.

Kossuthnak a szélső democratákkali összeköttetése oly fenyegető impulsust adott a közvéleménynek, hogy majd minden e párt liberiájába öltöztette gondolatait, és senki sem bátorkodott tisztán hallatni nézeteit.

Az Ulmann conferentiák már meglevén döntve, gyülekezési helyünk nem volt.

Nyiltan tanácskozni bátorságosnak alig hivők.

Kiválasztánk tehát nagy óvatossággal nehány egyént, kik ügyelve arra, hogy együtt ne járjanak, külön-külön lopózzanak be mindig délután 4 óra körül Szunyog szállására, ott értekezni a haza érdekeiről.

Kovácsot Szunyog besorozni nem merte, félvén, hogy mint az ultrák által leggyülöltebb ember, éber figyelem alatt tartatik, s megjelenései felfedeztetésre vezetnek.

E titkos konferenczia négyszer gyült össze, mert Kossuth ellen alakulván, magunk is beláttuk, miként rosz időt választánk ily czélra.

Batthyány Lajos megrémülvén Kossuth felülkerekedésén, kéz alatt értésünkre adatik, hogy ő este 11 óra körül az Ulmann conferentia volt termeiben, — melynek kulcsai Kovács Lajosnál valának — találkozni szeretne velünk. Mi a rendelt órára megérkeztünk. Ő jelenté, hogy másnap a nádornak kinyilatkoztatandja, miként a miniszteriumból visszavonul, ha 1. Kossuth nem szabja magát a miniszteri tanács határozataihoz parlamenti beszédeiben s ha 2. Kossuth ezentúl egyetlen egy hirlapczikket ir. Kemény Dénes kivánta, hogy vétessék ki Kossuth kezéből a kormány nevébeni nyilatkozás, s miniszteri szónoknak Deák neveztessék ki. Mig e

fölött folyt a szó, a kis teremben, mely üvegfal s függönyök által volt a főteremtől elválasztva, — egy árnyat vesz észre valaki a függönyök megett; »spion van ott« sugták többen. Kiki megijedt s Kovácsot elküldötték, hogy a nagy termet vizsgálja meg. Senkit sem talált ott. Itélje meg már valaki, nincs-e nagy foka ott a rémuralkodásnak, hol *a)* a miniszterelnök nem hiszi tanácsosnak minket magához hivatni, hol *b)* a miniszterelnök éjjel tart titkos ülést, hol *c)* egy árny a függöny mellett elrémíti azokat, kik az ország miniszterelnökével beszélgetnek. S pedig ez még Kossuth perfid magaviseletének első napjaiban történt.

Néhány nappal utóbb a chioskban vagyok és találkozom Perczellel. Ő külön hiv, s egész nyugalommal így szól: Kovács Lajos és te nem akartok nyugodni. Gondolom, azt természetesnek fogod találni, hogy mihelyt hatalomra fogok jutni, felakasztatlak, valamint én is természetesnek tartom, hogy hasonló esetben te engemet szintén felakasztatsz. Megvallom, ez idők anynyira izgatottak voltak, hogy épen nem ütődtem meg e nyilt vallomásban, sőt mint valamely kétségtelen axiomát adoptáltam.

Az utczai csoportozatok és forradalmi klubok naponként élénkülnek. Kezdenek arról suttogni, hogy az országgyülést epurálni kell. Ha jól emlékszem, tizenegy név cirkulált, mint olyaké, kiket a cravallok első alkalommal láb alól eltenni fognak. Kovács és Széchenyi jelöltetnek ki e reactionariusoknak kereszteltek közül leginkább. Széchenyi szuronyos fegyvereket gyüjtött szállására. Kovács összehivta a *tizenegyet,* inti őket nyugalomra, de egyszersmind megállapíttatik, hogy ne mutassák ok nélkül magukat az utczán, s mig az ingerültség tart, ne háljanak otthonn.

Valamivel később Széchenyi azt mondja nekem, — s ezt többeknek is beszélte: hogy ő, ha a dolgok még veszélyesebb alakot váltanak, *lakásáról titkos járatot készittet a*

lánczhidhoz, s midőn háza megtámadtatik, családját a Dunához viszi, s előbb gyermekeit dobván be, feleségével a hullámokba öli magát.

Egy miniszteri tanács indikáltatik Kossuthnál. Széchenyi belépvén a terembe, Kossuth egy vontcsövü puskát mutat neki, s a gróf felé irányozva, mint később Kossuth beszélte, félig tréfás, s mint a gróf nekem és másoknak mondá, *gúnyos* hangon — így szólt hozzá: »Nemde derék puska ez, s van nekem egy sógorom, ki vele akármikor lő egy hazaárulót!« Tudatik, hogy Kossuth gy—, a gróf pedig kitünőleg bátor volt, s mégis Széchenyi zsebre tette a csodálatos tréfát, s majdnem könyezve panaszolta el nekünk. Mekkora fokra kellett a terrorismusnak hágni ott, a hol a szerepek ennyire megváltoztak!

A terrorismus jellemzésére foglaljon itt helyet még egy specialitás.

Az usurpatió feletti határozat genesise következő:

Kossuth magához hivatván Deákot s Pázmándyt, elbeszéli szándokát. Ezek egész erélylyel ellenszegűlnek, és sok küzdés után szelidebb nézetekre is birják őt.

Összegyüjtetik egy vegyes titkos ülés.

Kossuth a szószékre lép, s csufosan kijátsza azokat, kikkel conferentiát tartott volt, első tervét adja elő, s egy már kész szerkezetből proklamálja, hogy Ferencz Józsefet bitorlónak tekinti az országgyülés.

Képzelni alig lehet a vegyes gyülés megdöbbenését és bámulatát, csak a ki, mint én, személyesen jelen vala, szerezhette meg magának ama mély, de kétségbeejtő meggyőződést, hogy nagyobb illusió nincs, mint háborgó időkben egy tanácskozó testület szellemét a hozott határozatokból itélni meg. A *„többség“* a *„közakarat“*, csak köpenyeg, melybe egyesek takarják ambitiójukat.

Kossuth nyilatkozatára Pázmándy, bár mint elnök, a szabályok szerint a discussiókba nem vegyülhetett, egész szerénységgel figyelmezteti a vegyes ülést, miként Kossuth indítványának következményei beláthatlanok, s ő meg van győződve, hogy e lépés, akár a jogosság akár az erélyesség szempontjából tekintve, helytelen.

Deák föláll székéből, szintén szóhoz akarván jutni.

De Kossuth magánkivüli dühhel fordúl Pázmándy felé: »Meg vagyok győződve — kiáltá — hogy ha Windischgrätz Pestre jő, engem — ekkor nyakán végigvonta kezét — fölakasztatni fog. Azonban legyen az előttem szóló is meggyőződve, hogy lesz, a ki azokat előbb felakasztassa, kik szavaik és tetteik által Windischgrätz bejövetelét elősegítik.«

Ily őszinte vallomás után, minden észrevétel nélkül, a szerkezet rögtön elfogadtatott.

S még itt nem végződött be megaláztatásunk.

Kossuth hosszasabban kezdte fejtegetni az európai viszonyokat. O fogadni mer, mondá — hogy Cavaignac megbukik, s lehet, hogy Napoleon, lehet, hogy Ledru-Rollin fog győzni, és győzni fognak a *vörösek*, a *hegypárt*, kiknek ő szivéből óhajtja diadalát.

A gyülésen sok püspök és dignitarius volt jelen. És e higgadt, e tekintélyes férfiak, ezen vagyonaiknál és érzelmeiknél fogva aristokrata emberek kénytelenek voltak vidám arczczal hallani ily jóslatokat, melyek az ő végrombolásaiknál egyébb jelentéssel nem birhattak.

A házszabályok szerint minden indítvány előbb sorozatot kap, aztán kinyomattatik, a sectiók által megvizsgáltatik, s ha többen követelik, az auditorium kirekesztésével a vegyes, vagy külön conferentiákban kifejtetik, s végre köztanácskozás alá kerül.

Igy akarta magát az országgyülés a rögtönzés veszélyeitől megóvni. A terrorismus azonban szétszaggatá *tettleg* e szabályokat.

S a ház tárgyalási rendjére emlékezni annyi volt, mint hazaárulónak lenni és összeesküdni Kossuth ellen.

A sectiók kimentek divatból, s csak a *szaki kérdésekben*, minők például az adókivetés és fölhajtás módjai, a legelő, bormérés stb. használtattak.

Kossuth inditványainak előleges kinyomatásáról szó sem volt.

A titkos ülések után a nyilt tanácskozásban opponálni iszonyu szemtelenségnek tartatott.

Practice tehát, kivált a publico politikus kérdésekben, a tanácskozmány physiognomiája ez vala:

A táblára ki volt függesztve a titkos ülés órája. Néha ily megjegyzéssel: »tiz órakor titkos, azután nyilvános ülés fog tartatni.«

A rendes időre, néha estve, összegyűltek a követek.

A házat vagy már körülfogva találták néppel, vagy pedig midőn már bent ültek, vették észre, hogy a tömeg az utczán, az udvaron csoportosodik.

Egy óranegyed, néha félóra is eltelt, várva az eseményeket.

Ekkor »éljen« hangzik künn, mi azt jelentette, hogy Kossuth jő.

Megérkezve Kossuth, az elnök megnyitotta a titkos ülést, midőn rögtön föllépve Kossuth a szószékre, egy nagy oratiót tartott.

Beszédeiben rendszeresen kétféle taktikát használt:

1. *Néha a fődolgot, mint mellékest említette meg.*

P. o. ekként szólott:

»Jelentem alásan, hogy már intézkedéseket tettem a 15 krajczáros, 10 forintos, 100 forintos bankjegyek kibocsátása iránt«, vagy

»Gondoskodott a kormány, a ház jóváhagyásának reményében, hogy ez s ez teljesedésbe vétessék.«

Ily praemissák után azután következett valami örvendetes hir, seregeink állásáról, vagy valami mellesleges kérdés, mely a törvényhozó test figyelmébe ajánltatik a leggyönyörübb ömledezések közt.

A dictió »éljenekkel« kisértetvén, tartalma közakaratnak tekintetett, s rögtön vagy a következő nap a nyilvános ülésben acclamáltatott.

2. Ha Kossuth a határozatot, melyet kivinni akart, rendkivül félté, akkor előbb egy intimidáló szónoklattal állt elő s midőn felizgattattak a szenvedélyek, kivette zsebéből s elolvasá inditványát. A mérséklettek ritkán tudtak meg terveiből előre valamit, ellenben a szélső párt el volt készülve, s többnyire Madarász László diatribjei által minden őszinte szó ledorongoltatott.

A titkos ülés után következő nyilvános ülés hangulata a külső tömeg és a karzat által Madarászék kezében volt, s néha még templomkövetéseknek is voltunk tanui, tanui voltunk oly szomoru jeleneteknek, hogy az, ki a titkos ülésbeni nyilatkozatának következményeitől tartott, bűnét a nyilvános ülésben expiálta, védvén azon eszméket, melyektől iszonyuan rettegett.

A seregek összeütközése után már Kossuth autocratora lett Magyarországnak, mert a honvédi bizottmány csak árnyékával birt a hatalomnak, az országgyülés pedig, mint föntebb megmutattam, igába volt fogva és függetlenségéről még álmodni sem mert.

Debreczen lakosai még nem valának a forradalmi szellemtől ugy annyira áthatva, mint a pestiek. A nép komolyabb magaviseletű volt, s bár bálványozásig imádta Kossuthot, ha mesterségesen föl nem izgattaték, kerülte a botrányos demonstratiókat. Az igaz, hogy Földváryt szét akarta szakítani, s ha Besze nem gátolja meg, szándokát okvetlenül végrehajtotta

volna. De az ily féketlen kitörések esetei mégis itt sokkal ritkábban kerültek elő, mint a fővárosban; mert Debreczennek kevés proletariusa levén, az elélhetési biztosság az egyénekben bizonyosan némi hajlamot tartott fön a conservatióra. Természetes, hogy e hajlam kiirtására ott is elég alkalom és ember akadt; ámbár az egyenlőségi clubb személyzete a táborbamenetel által tetemesen meg vala apadva.

Ezek voltak Debreczen előnyei.

Azonban fájdalommal kell bevallani, miként a mérsékelt gondolkozásuak mégis nem sok vigasztalást leltek a debreczeni viszonyok egész complexusában.

Mert ha szintén a debreczeni civis nehezebben szánta el magát az utczai csoportozatokra és rivalgásokra, annál határozottabban, annál feltétlenebbül volt kész Kossuth akaratját, ugy is, mint a kormány vezetőjéét, ugy is, mint individiumét teljesíteni. Itt az engedelmességben határt képzelni sem lehetett.

Madarász Debreczenben tökéletesen organisálta politikáját és a város lakható része — hol t. i. a követek elhelyezve valának — oly kicsiny volt, hogy az ember tetteit és szavait inkább lehetett ellenőrizni.

Kossuth lassanként egy kamarillát vont maga mellé, kik mindenre kész kalandorokból és cselszövő nőkből állván, akárminő vakmerőségre s őrjöngésre alkalmasak valának őti rábirhatni. Továbbá:

Kossuth körül Ormay egy vadászcsapatot organisált, melynek semmi határozott czélja, foglalatossága Kossuth személyének őrzésén kivül nem látszék lenni. E palotaőrök kisérték őt a táborba, vigyáztak intéseire, s vak engedelmességök bárminek végrehajtására képesekké tette őket.

Végre pedig:

Természetes, hogy mentől szerencsétlenebb állapotba sodortatott a képviselőház, annál gyanakodóbbak voltak az

erősen compromittált egyéniségek a kevesebbé compromittáltakra; s mert egy mérséklett irány politikai helyzetökön kivül még életöket is fenyegette, nekiek az önfentartás ösztönénél fogva vagy üldözni, vagy lefegyverkeztetni kellett a józanabb eszüeket.

Ebből lélektanilag két törekvés folyik:

1. Compromittálni azokat, kik még eddig nem valának besodortatva.

2. Eltenni láb alól a mérséklettségben szerfelett makacs egyéniségeket.

Kossuth az első módban volt mester.

Madarász a másik mód használásba vételét sóvárogta.

A képviselőház pedig, a mely mértékben lőn több tagjainak kijavíthatatlanná helyzete, annál inkább hajolhatott — bár magában vérszomjas nem volt — a gyanus követeknek vésztörvényszék elébe állítására.

S ha Pesten az utczai kravalloktól volt oka a mérsékletteknek félni; Debreczenben már a józan ész sugta, hogy a parlamenti epuratio esete lehetségesebbek.

Debreczenben január 9-én tartatott az első ülés.

Itt *Kubinyi Ferencz* kivinni akarta, hogy mig a Windischgrätz herczeg elébe küldött deputatió az eredményről tudósítását el nem küldi, nyilvános ülések ne tartassanak.

Czélja volt, minden uj ingerültségeknek a parlamentbe és a nép közé vezetését elzárni, melyre Pázmándy lemondása miatt nagy hajlam mutatkozott.

Kubinyi törekvése nem sikerült.

Rövid idő mulva megjelent Deák tudósítása s ha jól emlékszem, 12-én titkos ülés hirdettetett.

Itt Kossuth hosszasan előterjesztvén a közelebbről történteket, s lefestvén az ország állását és a sereg állapotját,

kiterjeszkedett Deák levelére, melyben előadatik, hogy Windischgrätz herczeg a követségnek ő felsége elébe menetelét nem engedte meg és feltétlen alávetést kivánt.

— Ez — szóla — a birodalomba felolvasztást s a magyar nemzetnek az élők sorából kitörlését jelenti.

Ha Ausztria — tevé hozzá — kétszáz millió statusadósság elvállalását követelné, ha azt sürgetné, miként a had, a fináncz, sőt a közigazgatás főbb pontjai Bécsbe centralisáltassanak; ily kérdések iránt lehetne alkudozásba bocsátkozni.

De a nemzet meggyilkoltatása soha egyezkedés tárgyává nem válhatik.

»Én tehát — folytatá — nem arról beszélek, jó-e, tanácsos-e ezen a téren alkudni? Hanem azt mondom: alkudni nem lehet. Ha a borjut mészárszékre viszi a mészáros, hogy leölje, s szabadkozik a kötelen, ez pedig azt mondja: ne szabadkozzál, legyen köztünk béke, de azon feltétel alatt, hogy végezzelek ki: mit tesz ez? hiszen ez a legroszabb, a mi történhetik vele? — Védjük tehát magunkat s a békealkudozásokról többé szólni sem kell, hanem csekély vélekedésem szerint azt mondani: *Magyarország az önvédelem terén áll, oly igazságos téren, melynél igazságosabbat nem ismer a história; mégis kinyujtá az engesztelésre karjait; de azt feleltékk: halj meg, ha békét akarsz! Ha pedig igy felelnek, nem tehetünk egyebet, mint hogy védelmezzük magunkat, mert hiszen halni lesz idő, erre még rá érünk akkor is, ha elvesztettük a nemzeti létnek harczát.*«

Kossuth beszédében két fontos pont volt:

Egyik, mit csak mellékesen említett, hogy a statusadósságba osztozás és bizonyos kiterjedésig a birodalmi öszpontosítás feltétele mellett talán maga is hajlandó volna kibékülni, és *csak a védelmi téren áll.*

Még ennyi önmérséklés is felötlő volt e férfiunál.

A nyugodtabb kedélyü emberek tehát szaván akarták fogni.

Ennél fogva kivánták: iratnák meg Deáknak, hogy a bizottmány ragadjon meg a dolgok kiegyenlítésére minden mutatkozó alkalmat.

Nyári pedig, mint a *védelmi téren létel collorariumát*, a nyilvános ülés által tisztán kimondatni és jegyzőkönyvbe tétetni követelte: hogy a képviselőház csupán a létező törvényeket védi és semmi eventualitás esetében nem fog az 1848-ki törvények megtartásánál többet kivánni.

Az első indítvány, t. i. a követség missiojának határtalan időre kiterjesztése, mindeddig nyitva tartotta volna a *pacificatio* utját, sőt tettleg a bizottmány kezébe adta volna át az egész kérdést.

Nyáry terve pedig kettémetszette vala Kossuth merész álmait, határt szabván neki még a győzedelem eseteiben is.

Természetes ugyan, hogy a papir-garancziák egy mindenható demagóg szeszélyét végtére is ritkán korlátolhatják: azonban be kell vallani, miként a mérséklett emberek, tekintve a nehéz körülményeket, jan. 12-én több erőt fejtettek ki, mint várni lehetett.

De Kossuth határozottan elleneztc a bizottmánynak adandó ujabb felhatalmazást a békekisérletekre.

Nyáry terve ellen pedig még nagyobb indulatossággal kelt ki.

Az eszmék összpontosítása nélkül oszolván el a titkos ülés, előre látható volt, miként a nyilvános ülésen a harcz sokkal egyenetlenebb leend; mert a karzat szelleme a még meg nem ingott követekre is áthatand.

A 13-ki nyilvános ülés igazolta sejtelmeinket.

Mert maga Kossuth kihagyá az az előtti nap mondott beszédéből, hogy a statusadósságokbani osztozás és a had-,

pénzügy, meg a kormányzás főbb pontjainak a birodalom mechanismusába illesztése mellett is lehető a kialkudás.

Továbbá azon indítvány, miként a pesti bizottmány minden alkalmat használjon fel ezentul is az egyezkedésre, Irányitól ledorongoltatva s Madarász által megtámadva, alig talált pártolókra.

Végre, Nyáry az 1848-iki törvényeknek, mint a jogvédelem határkövének, melyen túl semmi esetben sem lehet terjeszkedni, fölállítását sokkal bágyadtabban motiválta, mint tegnap, és Kossuthon kivül még más szónokoktól is megtámadtatván, lassanként retirálni kezdett.

Hasztalan pártolta öt Hunfalvi, hasztalan mondá, hogy Kossuth nyilatkozata után már csak azért is el kell fogadni Nyáry javaslatát, mert különben egész Európa szine előtt azt mondanók ki, hogy mi örökös háborut akarunk folytatni és a békét okvetlenül eltávolitani akarjuk. S pedig ha latba teszszük Magyarország körülményeit azon körülményekkel, melyek velünk általellenben állanak, *azt hiszem, nem lehetünk a meg nem semmisíttethetési* illusióban. Tehát azt mondom, lehetlen Nyáry Pál indítványát el nem fogadni.

Hasztalan tanácsolta az elfogadást Hunfalvi; mert nyilatkozatát gúnyos zajok kisérvén, Nyáry erénye megtört.

Fölállt, de nem hallgatták meg.

— Hátha — szólott a zaj lecsendesültével Nyáry — hátha ugy formuláznánk . . (uj lárma.) — Én igen örülök, hogy ilyen harczias szellemű a tisztelt ház, mert tudom, így vezér nélkül nem fogunk maradni. (Némi csend.) — Mondom: hátha ugy formuláznánk, hogy a képviselőháznak a nemzet jogait feladni nem levén hatalmában, ezeket, ugy az országnak integritását, alkotmányát megvédi, s békét is csak ezen alapon fogad el.

Ily formulázás azon kivül, hogy homályos volt, az első indítvány szellemétől is egészen eltávozott.

S most Nyáry a mérséklettek aprehensióját is magára vonta.

Kazinczy Gábor fölkiált:

— Nyáry Pál ezen utóbbi módositványát nem értem, mert ebben előbbi inditványának értelme nem foglaltatik, azért ezt, ha ezen utóbbi módositványa által visszavonná, részemről magamévá teszem, és szavazás alá kérem bocsáttatni.

A mindig tartó ingerültség miatt valóban czélszerü volt az elnöknek a vitatást felállás szerinti szavazat utján minél előbb eldönteni. Mi meg is történt s Nyáry nagy minoritásban maradott.

Kossuth óriás hatalmán kivül e jelenet onnan is magyarázható, mert Nyárynak régi szélsőségei s ujabb moderatiója egyaránt befolytak az ő popularitásának rontására. A mérséklettek nem tudták neki elengedni az aprilisi forradalomkor vitt szerepét és a vármegyeházban tartott beszédeit; a flamingók*) gyülölték őt, mert a későbbi időkben törekedett a honvédi bizottmánynak Kossuth ellenében is némi önállóságot szerezni; az indifferensek és fél-Kossuthianusok, p. o. Somogyi, Gorové, Hajnik stb. pedig Nyáry gyors változását igen kirivónak, igen indeczensnek tartották.

Azonban ámbár Nyáry popularitása akkor a fagyponton volt, mégis az inditvány teljes fiascójának főokát abban kell keresni, hogy a mérséklettek szeptember óta elnémítva levén, még januáriusban egészen desorganisálva voltak, és semminemü konferencziákat állandólag nem tartottak, hanem néha nálam, néha más helyeken gyültek össze pipázni.

Nehány nappal ezen parlamentaris csata után, a táborból két különös hir érkezett.

---

*) A szélsőket a kalapjuk mellett viselt veres tollról nevezték igy. B. G.

Egyik, hogy Perczel Kossuthnak egy goromba levélben szemrehányásokat tett s az országgyülést a táblabiró-politika miatt szétüzéssel fenyegeti.

A másik hir éppen ellenkező irányu volt, az t. i., hogy Görgei egy placátban kinyilatkoztatta volna, miként a honvédi bizottmányt, mint forradalmi kormányt, el nem ismerendi; s egyedül a törvényes — mert a király által választott — hadügyminisztertől fogad el rendeleteket.

Ez volt első nyilvános meghasonlása Görgeinek, s annál felötlőbb, minthogy neki kétségkivül tudnia kellett a honvédi bizottmány nullitását, s lehetetlen volt be nem látnia, hogy midőn a kormánytól rendeleteket el nem fogad' tulajdonkép Kossuthot repudiálja.

A Perczel és Görgei szándékairól elterjedt hir nagy zavart támasztott a követek közt, a *szélsők,* Görgei nyilatkozata miatt, a *mérséklettek* Perczel fenyegetésétől rettegvén.

A közaggodalmat *Kovács* fölhasználandónak tartotta.

Listát keringtetett tehát, melyben titkos ülés tartására szólíttatnék fel az elnök.

Titkos ülés helyett azonban egy conferentiát gyüjtötték a városház főtermébe, s az asztal fejére, mintha elnökölne, Kossuth ült le.

Barthal, kire a mérséklettek bizták az interpellátiót, kérdést tevén Perczel és Görgei iránt, Kossuth ellen fordította szónoklatát, s bár őt sehol meg nem nevezé, politikáját ostromolta.

Ezen, akkor még elhamarkodott lépés a követek közt, kik a tábori hirek által megpuhítva voltak, ingerültséget kezd támasztani.

Barthal csakhamar tovább megy s kivánja, hogy:

a) terjesztessék elő a pénztár állapota, mert nagy szerencsétlenségnek tartaná, *ha az ország egy pénzcrisis elébe menne;*

b) világosíttassanak őszintén fel a követek az armadia állapotáról, *mert ő a desperatio harczát küzdeni nem akarja*.

E szavakra iszonyu lárma üt ki.

Kiabálni kezdenek Barthalra s egymásra a követek.

Perczel Miklós Beszét duellumra hivja ki, Bernáth József mellettem fenyegetődzik, hogy ő majd eligazítja Kovács Lajosnak — ki notabene a száját ki sem tátotta — a baját.

Kossuth a mellékszobába vonul s kihoz egy nyaláb irást. Ezekből olvas nehány sort, részint Perczelre, részint Görgeire vonatkozót.

Aztán megtámadja Barthalt, kire a követek ismét kiabálni kezdenek.

Ez módosítja előbbeni szavait, kérvén képviselőtársait, hogy ne értsék őt félre.

Kossuth patheticusan kiabálja:

— Csak álljanak elő a gyávák, kik a rosz hirek fölkapása által mindig és mindenütt rontanak, ő azoknak passust ád a távozásra.

Egy része a követeknek gunyosan kaczagott, más része »helyesezett.«

Barthal annyi férfiassággal, mennyi ily perczekben lehetséges, hárította el magáról Kossuth gorombaságait; egyéb_ aránt ismét simitani kezdte interpellatióinak értelmét.

Mind hasztalan.

Az ingerültség továbbra is megmaradt s a gyülés elvadult hangulattal oszlott szét.

Egész debreczeni mulatásunk alatt mindig szájukon forgott a »flamingóknak« »a desperatio harcza.« — »Ezek az emberek azt szeretnék, ha a katonaság a fegyvert letenné« — suttogták elő s hátra. Az ingatagok szégyelni kezdették Kovácscsal — mert Barthalt csak eszköznek tekintették — az utczán társalkodni.

S valóban kétségtelen, hogy akkor Barthal többre ment,

mint a mennyire kellett volna menni oly párt emberének, mely párt ezentul akar tagokat rekrutirozni, s mely veszve van, ha félreismeri erejét.

Azonban mi ekkor még csak alakulóban valánk, s az illető fegyelem s pártbölcseség egészen hiányzott sorainkban.

A Barthal interpellatiója sehogysem akart kimenni a Kossuth és Madarász fejéből, s azóta a rendőrminiszter úr nem szünt meg hol egyik, hol másik mérséklettebb emberbe akadékoskodni. Fenyegetései indulatosabbak voltak, mint azelőtt.

Utilevelek nélkül a városból vadászat végett sem igen lehetett kimenni, s a követek távozása még szigorúbb szabályhoz volt kötve, mint a másoké. Ha e miatt panasz történt, Madarász gorombáskodott. Szunnyogh sokalván Madarász hetykeségeit, némi szemrehányásokat tett neki, mire ő eléggé vakmerő volt, a képviselőház jelenlétében, a gyülés eloszlatásának percze alatt, ezt válaszolni: Majd számolunk a guilottine előtt.

Kovács Lajos egy pár napra sógorához ment ki Levelekre. Minthogy azonban indulása előtt beszélé, hogy Lónyai Menyhértet is szeretné meglátogatni, s ezt a rendőrségnek megsúgták, Madarász átirt Beregmegyébe, hogy kéz alatt járjanak utána: vajjon Kovács Lajos nem találkozott-e az öreg Lónyai Jánossal? s nem tartott-e ennek házánál titkos összejövetelt?

Ezen boszantásokat tetézte egy spionkodás, mely csaknem czélt ért.

Kovács t. i. a feleségéhez Pestre levelet irt. Minthogy pedig tudta, hogy Madarász minden pecsétet feltör, valami kereskedőlegénynek öltözött fiatal embert fogad nagy fizetésért meg, ki azt titkon vigye el, és egy utlevelet, melyet mesterséges módon szerzett, adott át. Kevés idő mulva gyanu

támad a kereskedő-legény becsületessége iránt, s Kovács Lajos visszaveszi levelét, úgyszintén Pálfy Jánosnak egy aláirás nélküli czéduláját, mely az ál-kereskedő köpenyeg-gallérjába volt varrva.

A czédulának tartalma csupán egy intés volt Pázmándyhoz, hogy Windischgrätz herczeg most könnyen kibékíthetné az országot, mert a képviselő urak meghőköltek.

Bármennyire sietett Kovács, Madarász mégis már az útlevél dolgát megtudta, sőt gyanítá a névtelen czédula tartalmát is. Mert kezdett Windischgrätzczeli kokkettirozásról beszélgetni.

Ily kellemetlenségek közt valánk, midőn egy reggel valamelyikünk az utczaszegletre tekintvén, látja, hogy Mészáros Lázártól egy placat van kiragasztva, mely rögtönitélő eljárást rendel Debreczenbe, s katonai törvényszék alá vet *minden egyént*, ki a császári seregeknek, és az *ellenség ügyének* bármi szolgálatot tesz. A placát különbséget nem vont férfi és nő, katona és nem katona, *képviselő és nem képviselő* közt. Szóval a terrorismus legélesebb fegyverével fenyegetett mindenkit, és a követi kar önállóságának s véleményszabadságának legkisebb szikráját is elölte volna.

Nem sok ész kellett, hogy észrevegyük, miként az egész placát vagy a parlament epurátiója végett gyártaték, vagy legalább egyenesen arra fog felhasználtatni.

Láttuk a pallost nyakunk fölött függeni az élesebb pártkitörések esetében. Megfoghatatlan csak egy vala, t. i.: miként volt lehetséges a szelid Mészárosnak magát ellenünk eszközül használtatni?

Többen a mérséklettek közül találkoztak a hadügyminiszterrel, s kimondták, hogy nyiltan meg fogják őt az országgyülésen támadni.

Mészáros hamar átértette a kérdés fontosságát, s meggyőződött, hogy neve távoli czélokra s malitiával használtatott föl.

A falragaszok eltüntek. A mérséklettek Mészárosról egész tisztelettel szólottak; de a honvédi bizottmányt és Madarászt, kinek a falragasz keletkezését tulajdonították, kezdék élesen korholni.

A kormány belátván, hogy bakot lőtt, február 3-án összegyüjté a képviselőket.

Itt *Madarász László* jellemének egész .... kivánja: *tegye a ház kötelességévé a honvédelmi bizottmánynak: politikai biróságokat felállítani mindazokra nézve, kik már a háznak határozatánál fogva a honárulás vétkébe esnek.*

Ez más szóval a hires falragasz ismétlése volt, azon különbséggel, hogy magunk nyujtottuk volna a bárd alá nyakunkat. Mert a honvédi bizottmány ürügye alatt — a Madarász által vezetett — Kossuthra bizni a szabályokat, melyek szerint organisáltassék és járjon el a vésztörvényszék, annyit tett, életünket ellenségeink discretiójára bizni.

Erre csak reá nem állhatott senki.

A mérséklettek tehát követelték, hogy a kormány a ház elé beterjeszsze a törvényszéki javaslatait, s az részletesen tárgyaltassék.

Igy remélhető volt:

1-ször a szabályok szelidítése;

2-szor az, hogy a képviselők még sem lesznek oly bárgyuak, hogy magokat ki ne vegyék a vésztörvények alól.

Ritkán volt annyira masquirozott vitatás, mint a febr. 3-ki. Egyik fél sem merte utógondolatait megpendíteni.

Csak az látszott a beszélők kedélyén, hogy érzik, miként a Madarász javaslatának elfogadásával a feltétlen terrorismus törvényesítve van.

Végre a mérséklettek győztek, de a flamingók segítségével.

Egy pár t. i. a szélsők közül, igy jelesen Irányi, vagy félreértésből, vagy szivességből elfogadták a mérséklettek

javaslatát. Az ingatag követek tehát látván, miként szabad megbélyegzés nélkül pártolni Kazinczy nézetét, ahhoz állottak.

A honvédi bizottmány, mintha az ország sorsa egyenesen a terrorismustól függene, sietett a vészbiróságokat tárgyazó törvényjavaslatát a ház elébe terjeszteni, s az a februárius 8-ki, 9-ki és 10-ki üléseken tárgyaltatott.

Itt, hogy rövid lehessek, szükségesnek hiszem egészen különválasztani azon inditványokat, melyeknek politikai czéluk is volt, az oly inditványoktól, miknek alapjai tisztán csak büntetőjogi szempontok valának.

Bezerédy — a kérdés fontosságát motiválván — kivánta, hogy a beadott törvényjavaslat, mielőtt a közgyülésen szőnyegre kerülne, a sectiókban tárgyaltassék. — Tudatik, miként Debreczenben még a sectió-gyülések tartására semmi helyiség nem volt elkészítve; azonban a ház szabályai szerint minden fontos inditványnak okvetlenül előbb az osztályokban kell megvitattatni; ha e két körülményt combináljuk, tisztán kitünik, hogy Bezerédy kivánata beburkoltan magába foglalta a vészbirósági törvényjavaslatnak elnapolását.

A második javaslat, melyben politikai irány lappangott, szintén a Bezerédyé volt.

Azt kivánta t. i., hogy a vésztörvényszéki birákat ne a kormány, hanem a megyék bizottmányai válaszszák. Doctrinai szempontból vizsgálva, kétségkivül helytelen e javaslat, azonban a rendkivüli idők alatt az ember nem a doctrinai, hanem a pillanati helyességet tekinti. — Minden jó gondolkozásu méltán tarthatott attól, hogy a honvédi bizottmány kinevezései, Madarász vérszomjazó természete miatt, a rémuralkodást fogják megállapítani a vidékeken és a különben nyugodt kedélyü magyar nép a franczia őrjöngések majmolói által kegyetlenségekre szoktattatik.

Bezerédy indítványa kivette volna a honvédi bizottmány kezéből a terrorismust, hol az Madarászban nagy apostolra talált és könnyen rendszerré alakulhata; s e helyett a megyékre ruházván a birók kinevezését, remélni lehetett, hogy a kegyetlenség, ha egyes esetekben ki is tör, legalább nem leend vezérelve a birák kiszemelésében.

Bezerédy inditványának a becsületes czélon kivül kevés erős oldala levén, semmi csoda, ha rövid vitatás után megdöntetett.

Sokkal bölcsebb volt és szintén az általános terrorismus alapjait rendítette volna meg Kovács Lajos azon inditványa, hogy a »honvédelmi bizottmány előterjesztésére mindenkor a ház határozza meg: valljon bizonyos helyen kell-e a vésztörvényt kihirdetni, vagy nem?«

Igy minden alkalomkor legalább szükséges lett volna a honvédi bizottmánynak indokolni szabályait, mi már magában véve figyelmet érdemlő korlát. Továbbá soha kormány az egész országra, sőt annak nevezetes részére se terjeszthette volna ki a vészbiróságot. Végre gyakran nyilt volna alkalom Madarászt, mint a terrorismus képviselőjét, nyilvánosan megtámadni, s utoljára talán csak belátták volna a képviselők, hogy Madarász minden rosz mája és fenyegetései mellett is, nem épen olyan mumus, hogy hozzá közellépni és szemébe nézni a halál félelmének kiállása nélkül ne lehessen.

Kovács indítványa elég pártolókra nem találván, félrevettetett.

Később ugyancsak Kovács javaslatba hozta, hogy a követek, a ház különös engedelme nélkül, vésztörvényszéki kereset alá ne vettethessenek, és Debreczen városa, mint az országgyülés jelenlegi székhelye, semmi esetre ostromállapotba ne tétethessék s vészbírósággal ellátva ne legyen.

Indítványának első felét, t. i. a követeknek a vésztör-

vényszék alá nem tartozását, most már maga Madarász László is pártolta; s átalában nem kivánt emlékezni a falragasz által elkövetni szándékolt csinre. De — hogy Debreczen kivételes állapotban legyen vészbirósági tekintetből — ezt átalában nem pártolták, s pedig nagy gát lett volna a Madarász tendentiái és a Kossuth messze néző tervei ellenében.

Ennyiből állottak a vészbirósági vitákba vegyített pártczélzatok és politikai tendencziák.

Miután a honvédi bizottmánynak vészbirósági javaslatait többé sem halasztani, sem megdönteni nem lehetett, természetes volt, hogy a mérséklett párt kötelességének ismerte, az egyes §§-ok szelidítését munkálni és befolyni erélyesen arra, miszerint a határozatlan kifejezések és hiányos szerkezet miatt, olyanok önkényüleg ne büntettessenek, kik különben megmenthetők valának.

E czélját némileg el is érte, bár mindenben nem.

Az egész vésztörvényszéki vitatásokban különösen felötlő volt az, hogy még az exaltált párt közül a legszélsőbbek is szelidebbek valának, mint a honvédi bizottmány.

Ezen mérséklettebb szellem, mint a minő a februárius 3-diki volt, nem annyira a szivnek, mint az óvatosságnak tulajdonitható.

A Kazinczy-Kovács cotteria már t. i. nagy súlyt nyert azáltal, hogy február elején meghatározá, nem pazarolni erejét több-oldalu és idő előtti megtámadásokra, — hanem minden áron és kizárólag arra munkálni, hogy Madarász László, ki a terrorismust képviselte s Kossuthnak rosz szelleme, bármi eszközöknek használatba vételével, s bármennyi áldozattal megbuktattassék.

A terv merész volt s Kovácsnak, ki keresztülvitte, könnyen nyakába kerülhetett.

De másfelől az is látszott, ha Kovács és társai valamit nem mozognak, a legelső alkalommal Madarász által kézre keríttetni fognak.

Mert ismeretes volt gyülölségük Kossuth iránt és nyilt elégületlenségük a dolgok állásával; ha tehát a forradalmi szellem felfrissítésére — miről akkor naponként volt szó — a terrorismus a követi kar közt is martalékot keresett volna, akkor e rémrendszert leginkább Kovácson lehetett volna megkezdeni; mert ő rá haragudtak legtöbben, és a követek között is kevés népszerüsége levén, kiadattatása hihető volt.

Ennélfogva félig-meddig az önvédelem szempontjából is előleges kérdéssé kellett Kovácséknak tenni Madarász megbuktatását, — noha, hogy eltökélésük nemcsak ezért történt, hanem leginkább magas politikai combinátiókból, ezt még ellenségük sem hozná kétség alá.

A pártok közt a titok — kivált ha ez parlamentaris munkásságra vonatkozik — nehezen megőrizhető.

Igy történt tehát, hogy a Madarász elleni aggressió terve transpirált.

Úgy látszott, Madarásznak érdekében feküdt, miszerint ne szélső eszmék fölött kezdessék meg a vita, s hogy a kitörést ne ő provokálja.

Ezért mérséklé társait, s maga nyugodt hangu volt.

Én szemfájás miatt a specialis vitatásokon jelen nem lehettem; hanem tudom, hogy a gyülés után barátaim hozzám jövén, beszédjeikben ennek tulajdonították a szélső radicalok felötlő szelidségét.

Különben megfoghatatlan is volt, hogy Madarász, kit különösen Pálffy János, mintegy keresve az alkalmat, gúnyos kifejezésekkel illetett, példás szelidséggel válaszolt a provocatiókra, s az apróbb ingerléseket észrevenni sem akarta.

A február 12-ki gyülésen a Közlönynek egy czikke, melyben kibékitési eszmék forogtak fenn, alkalmat adott Kossuthnak kijelenteni, hogy a kormány átalában magáévá nem teszi a *Közlöny nem hivatalos* rovatjában megjelent czikkeket; azonban elvileg még is kimondhatja, *hogy a honvédi bizottmány védeni kivánja a hazát az igazságtalan megtámadás ellen, s e védelem közben semmi utat nem akar elzárni, hogy Magyarország ügyei, a nemzet jogai, becsülete és szabadsága alapján úgy egyenlíttessenek ki, mint a körülmények között kiegyenlíteni legtanácsosabb lehet.* (Mi erre iszonyú éljenzést csináltunk.)

A dolog genesise következő: A mióta Nyáry az országgyülés első napjaiban megveretett azon kérdés körül: hogy »jelentse ki a nemzet, miként semmi esetben sem fogna az 1848-ki törvények megtartásánál többet követelni a védelmi harcz eredményeül,« — a mióta, mondom, ezen kérdésben Nyáry megveretett, őt naponként több és több kedvetlenség érte.

Madarász intrigái miatt a honvédelmi bizottmányban Kossuth fékezésére semmit sem tehetett; a képviselőházban pedig beszédei ki nem hallgattattak, bár gyakran valának talpraesettek.

Nyáry azonban, minden rosz csillagzata mellett, *positivus erő volt,* kitől félni lehetett, mint ellenségtől, s kinek, mint jó barátnak alkalmában van sok hasznot tenni.

Ezt érzé ő. Midőn tehát a házban leginkább zúgnak ellene, s különösen a radicalok zúgnak mérséklettsége miatt, akkor egy czikket irat a Közlönybe, és ott sok haszontalan tirádák közt elbeszélteti, miként a dynastia maga nem folytat Magyarország ellen háborút stb.... és a dynastiávali kibékülésre kell törekedni.

Madarász Józsi, ki akarván a bokorból a nyulat ugratni, interpellálja a honvédi bizottmányt, hogy magáévá teszi-e a

Közlönyben megjelent czikkeket. Sok teketória után végre a felelet, hogy hivatalosan megadathassék, másnapra halasztatott.

A kérdés ezen sarkponton fordúlt: Megfogja-e Kossuth a czikket directe tagadni, vagy nem? Az első esetben magát tisztán a kibékülés ellenségének declaralván, Nyáry és társai a honvédi bizottmányból kilépni fognak; a második esetben, ha t. i. a czikknek legalább főeszméjét nem desavouirozná, akkor továbbra is marad a honvédi bizottmány úgy a hogy volt.

Az egész cselszövényt a Madarász-féle emberek csinálták, remélvén Nyáry megaláztatását.

De csakhamar megbánták lépésüket, mert Nyáry makacs ember lévén, kormánykérdéssé tette az egész ügyet; — tisztán Madarász és Pálfi Albert-féle szellemü kormány alkotására pedig az időt még a radicalok sem látták elérkezetteknek.

Madarász Józsi tehát korholtatott szelességeért.

Kossuth zavarban volt s mosta kezét. Mi nevettük az egész kakasviadalt.

Végre pedig már csakugyan kelletvén valamit tenni, nem vala bátorsága Kossuthnak Nyárytól megválni, sőt egyenesen a Kazinczy-Kovács klubba taszítani, — tehát félig megtagadta ugyan a Közlöny illető czikkét, de aztán kinyilatkoztatá, hogy ő elvileg az exigentiák embere lévén, a kibékülés elől sem akarja végkép a hidat lerontani.

Mi kegyességét megtapsolók, s az egész comoedia alatt jól éreztük magunkat.

Egy rövid ülésén kivül, melyben holmi kérelmek és hivatalos jelentések fordultak elő, a követek február 27-dikig gyülésre meghiva nem voltak.

Az alatt künn vitatkoztak a pártok több vagy kevesebb élességgel. A kérdés leginkább Madarász személyisége körül forgott, s rendszerint a mérséklettek elleni kitörésekkel végződött.

Febr. 27-kén Halász Bódi régi vesszőparipájára ült, s követelni kezdi, hogy a tárczák osztassanak ki a honvédelmi bizottmány tagjai közt. — Ezt ő Pesten is sürgette volt; de visszautasíttatott.

A szélső radicalok is mindig haragudtak Halász e kedvencz eszméjére; mert tudták, hogy nem örömest akad ember, ki Kossuth omnipotentiája mellett a felelősségét magára vállalja: Kossuthot pedig ők szerették volna még mindenhatóbbá tenni.

A mérsékeltek szintén féltek e kérdéstől, száz más okon kivül azért is, mert a mint a dolgok állottak, minden kormánycrisisnél belátható vala, hogy ha Kállay, Perczel és Beőthy — kikről legtöbb szó volt — nem is kerülnének a kormányzáshoz, még is okvetlenül egy Mészárosnál, Pataynál és Nyárynál koczkáztatóbb emberek vennék át a tárczákat, s Madarász könnyen akadhatna az új miniszterek közül valamelyikben hű segédre, mi még rémitőbbé tenné viszonyainkat.

Ezen kölcsönös tartózkodás közt természetes vala, hogy Halász Bódi indítványa február 27-kén még Madarász József által sem pártoltatott.

Azonban Halász a miniszteri felelősséget motiválni akarván, a többek közt így szólott: »Hírek után halljuk Eszék várának feladását, és gyalázatos elárulását, ha valakit feleletre akarunk vonni, például a hadügyminisztert, ez azt mondja, az igaz, hogy hadügyminiszternek irom magamat, hanem bizony mi a honvédi bizottmányban együtt működünk, s így egyik is másik is Péterről Pálra hárítja a fele-

lősséget, és utoljára igen bajos a felelősséget, úgy mint az elvileg állana, gyakorlatba venni.«

Ily argumentumoknak Mészárost nyilatkozatra kellett birni, s ő Eszékre vonatkozólag ezt mondá: »Én, mint hadügyminiszter, most a hadügy élén állok, bár azt akartam és akarnám, hogy okosabbnak adassék át, de a haza meghivott s én vezetek, holott jobb lett volna, ha vezettettem volna.«

Ezen előzmény után Eszékre térek. — Gróf Batthyányi Kázmér, midőn visszafoglalta Eszéket, emberre volt szükség, azaz várparancsnokra, ezen várparancsnokság ezelőtt nyugdíjazási hely volt. Mi épen fővezérek hiányában voltunk, azért kénytelenek valánk főhadnagyokból teremteni tábornokokat... Tőlem kérdezték: kit akarsz oda tenni várparancsnokul? Én Édert becsületes embernek ismerem, azt mondtam, és jó magyar ember, bár a neve német. Meglehet neki is betegsége van, mint nekem, (épen az nap festette le a »Marczius« Mészárost, mint fekvő beteget, kit inveterált nyavalyája, a feketesárgaság vigasztalhatatlanul megrongált) meglehet, hogy némely beszélgetések után indulva, ő néha nem nyilatkozott mindenesetre úgy, mint talán váratott; de én akkor még is jobbat nálánál nem tudtam, és mondtam: adjuk oda Édernek a várat, ő becsületére fogadta, hogy megtartja és hiven teljesíti kötelességét. De hogy ezután még legyen ellenőrködése és támasza is, tősgyökeres magyar és hires embereket is küldöttünk oda, egy Földváryt, egy Ráczot, egy Villámot, ott volt maga gróf Batthyányi Kázmér is. Hát most az Isten szerelméért mit kellett volna tenni többet? Mikor a törvényben megvan, hogy a legutolsó hadnagynak is megvan azon joga és kötelessége, hogyha a várparancsnok nem teljesíti a maga kötelességét, befogathatja. A hol annyian vannak és mindent megadtunk nekik, én bizony nem tudom: az én választottam-e hibás, vagy pedig a többiek közösen. Ez majd világosságra fog jönni, ha

a lassan, lassan idekullogó tiszturakat kérdőre fogjuk vonni; mert azt vetették okul, hogy nem volt nekiek puskaporuk!? — nem volt — csak 2400 mázsa, ügy hogy ha minden nap 500 ágyuból 5 óra hosszáig lövöldöznek, még akkor is 33 napig lehetett volna magukat kitartani. De ők nem is lőttek, mert némelyek azt mondják: meg is tiltották lőni. Miért? Mert ujoncz tüzérek voltak! — persze, mert minden tüzér ujoncz volt s épen azért volt megparancsolva, hogy gyakorolják őket; de nem is gyakorolták őket; s igy mindent elfelejtettek. Volt pénzük, volt eleségük, derék magyarok voltak, a legénység is derék volt, és még is feladták a várat, stb....

Mészáros, azon szelid ember, ki a maga compromissiójával mindig védelmezte a katonaságot, most a legkeményebben támadja meg az Eszékieket, s ezt mint hadügyminiszter teszi. Nem volt tehát csoda, ha a képviselőházban ingerültség mutatkozott, melyet calmirozni annyival kevésbbé volt tehetsége, mert a különben hidegebb vérü debreczeni civisek is dühöngöttek; még pedig annyira, hogy később, miután a harag első fellobbanásai már elmultak, és volt idejük eszökre térni, még is Földváryt az utczán széttépni akarták, és csak Besze János bátor és eszélyes magaviselete mentette őt meg a haláltól.

Ily viszonyok közt, s ily dispositióban volt a ház, midőn a honvédi bizottmány, a Halász Bódi által tett inditvány félrevetése után, felkérte a képviselőházat, »méltóztassék kijelenteni: hogy mindazon tisztek, kik az eszéki vár feladásánál jelen voltak, mindaddig becsteleneknek tekintessenek, mig vétségöket be nem bizonyítják.«

A felszólítást a kormány nevében Madarász László terjesztette elő, Mészárosnál még specialisabb vádakba ereszkedvén.

Bezerédy István ismert humanitása által vezettetvén, s

a közfelkiáltások daczára is valahogy szóhoz juthatván, »nem tudom — így szól — jól értettem-e az előttem beszélőt. Ha ő úgy érti, hogy a kik a hadügyminiszterium előtt nem fogják tudni ártatlanságukat bebizonyítani, becstelenek lesznek; úgy nincs észrevételem. De ha ő azt értette, hogy mi előre mondjuk ki reájuk a becstelenséget, azt gondolom, az az egyszerü törvénykezés eszméjével ellenkezik. (Zugás.) Én ez előadást úgy értem, hogy az eszéki várőrség haditörvényszék elébe állitandó, s a ki ártatlanságát be nem bizonyítja, becstelen; de kihallgatás nélkül azt mondani nem lehet.«

Az elnök erre rövid szóváltás után a honvédi bizottmány nézete mellett mondá ki a többséget.

Azok között is, kik nem tartoztak a mi pártunkhoz, a Madarász elleni csaták — melyek még eddig nagyobb részben a parlamenten kivül folytak — fölébresztették az oppositió szellemét, ha nem is a kormányon levő individuumok és rendszer, de legalább az egyes visszaélések ellen.

Igy p. o. a február 27-ki gyülésen Abonyi István szót kérvén, financziális aggodalmait kezdette előterjeszteni »Uraim! — igy szólt a többek közt — a bankjegyek kibocsátásának is megvan egyszer a maga határa. Óvatosnak kell lenni a nemzet képviselőinek, mert a milliók a nemzet vállaira nehezednek, azon nemzet vállaira, mely az urbériségi kármentesítést legalább is egy pár száz millióra rúgó öszvegig becsületszavával biztosította; a vasutakat, a közlekedési eszközöket újra száz milliókkal kell előteremteni, azon nemzet millióiból, mely a papság congruáját is biztosította. Figyelmezzünk ezekre, előttünk fognak állani a milliók, pedig ha a hazát megmenteni óhajtjuk, és ha szivünk mélyén fekszik hazánk jóléte, igyekeznünk kell, nehogy a megmentendő haza koldusbotra jusson. Azért önök becses figyelmét azon egyre kérem föl, *méltóztassanak a legszigorúbb és legóvatosabb*

status-gazdálkodási rendszert felállítani.“ — Abonyi ily szempontokból kiindulva, két inditványt tett.

„*Először,* hogy a kormány több álladalmi hivatalnokokat ne nevezzen ki; *másodszor,* hogy miután Debreczen nem drágább város, mint Pest, ide jött hivatalnokok, — ha különös tekintetek nem forognak fenn, minő p. o. hogy családja Pesten tart házat stb. — ne vonjanak rendes fizetéseiken kivül még napi díjt.«

Itt meg kell jegyeznem, hogy Abonyinak első indítványa főként azért birt popularitással, mert Madarász, hogy apró vérebei legyenek, kikkel minden becsületes véleményt és egyént üldözőbe vehessen, többnyire az egyenlőségi clubból 5o vörös tollast nevezett ki tárczája mellé. E visszaélés még a szélső radicaloknak sem igen tetszett, a mérséklettek pedig oly éles gúnynyal támadták meg mindenütt, hogy lehetlen volt az incarnatus forradalmi embereken kivül a többieknek be nem látni, miként Madarász ezen tette nem egyéb a status kizsebelésénél egy czimboraság számára.

Mi Abonyi második indítványát illeti, — ezt ő minden mellékczél nélkül hozta fel; azonban Madarász László hebehurgyasága következtében fontossá vált.

A Kovács-clubb t. i. mióta előleges teendőül Madarász megbuktatását tüzte ki, többé nem ment ugy az ajtóval együtt a házba, mint a hogy Barthal fellépésekor történt. Az óvakodásból, mely akkori lépéseinket jellemzé, önkényt folyt, miként a financzialis bonyodalmakat naponként és minden társaságban előhoztuk ugyan; de soha a pénzkezelésben oly hibát, mely direkte Kossuthra vala vethető, nem említettünk.

A Kazinczy-Kovács clubb tagja rendesen egyes kormánybiztos pazarlásai miatt aggódott, s különösen arról tudakozódék, hogy valljon Kállay Ödön beadta-e számadásait? valljon Mérey Mór miért von őrnagyi és tanácsosi fize-

tést? valljon M. . . .nének van-e a kormány körül határozott diplomatiai állása és jövedelme?

Ily kérdésekre nem lehetett rávarrni semmi contrarevolutiói irányt, melyért guillotinenal fenyegettettessünk. Azonban mégis inkább genirozta a kormányt, mint az egyenes támadás.

Továbbá a Kazinczy-clubb mindig azt folytatta, hogy Kossuth jószivüségével visszaélve, különösen Madarász iszonyuan sokat költ; s nemcsak a titkos kiadások mennyisége naponként a közerkölcsiség megrontásával szaporíttatik, de még a rendőrminiszter arszlánkodásaiért is a közpénztár fizet, mert vannak systhemizált dijakkal ellátott emberek, kiknek semmi más foglalatosságuk nincs, mint *Madarász szerelmes leveleit* Pestre csempészni.

Ezen kiapadhatatlan apró vádak végtére becsületi kérdéssé tették, hogy Madarász czáfoló adatokkal lépjen fel a fenyegetések helyett. A kormány pedig annyira volt genirozva a szünetleni darázscsipések által, miként belátható volt, hogy néhány hét alatt csakugyan kénytelen leend önként számolni az országos kiadásokról, mi — ha publico politicus oldalait mellőzzük is — sok szélső demokrata compromissiójára és Madarász bukására utat tört volna.

De noha ezen ügy szépen haladt előre, mégse hittük, hogy nehány hét előtt megérjék.

Abonyi második indítványa azonban rögtön segített rajtunk.

Ő ugyanis merő simplicitásból hozá szőnyegre, hogy a Debreczenbe jött hivatalnokok külön diurnumot ne kapjanak; Madarász gyanakodó természeténél fogva ebben is, valamint Abonyi első indítványában, Kazinczy-féle ármányt képzelvén, az őszinte és semmitől sem félő embert kezdette játszani. — »Az előttem szóló kepviselő ur indítványában — igy nyilatkozott — kettőt látok, s előadásának első pontját

sokkal nagyobbszerünek találom, s kivánom, hogy ezzel együtt fogadja el a ház azt is, miszerint válaszszon meg a képviselők közül nehány tagot, *kik a kormánynak számadásaira nézve vizsgáló bizottmánynyá alakuljanak.“* Ezután mentegetni kezdette az 5o vörös tollas naplopó kineveztetését, s jelenté, hogy a honvédi bizottmánynak szándéka több hivatalnokokat nem crealni. — Beszéde végén megint visszatérvén a számolásra, mondá: »ne mellőzze el a képviselőháznak figyelmét abbeli indítványom, hogy a képviselőház nevezzen ki egy vizsgáló küldöttséget a számadásokra nézve. Minden pénzkezelő tartozik számadással, és önök azzal ásnák alá a kormány fönállóságát s maradandóságát, ha mint képviselők, nem teljesítenék ebbeli kötelességüket. Holnap tehát kiki magával hozhatná egy czédulán felirva 15 tagnak nevét, kikből a küldöttség állhatna. Azon magasabb nézetre nem kivánnék jelenleg általmenni, *hogy a kormány derítse fel az egész financz-ügynek jelenlegi állását* Ez csak titkos ülésben történhetik; mert e részben óvatosaknak kell lennünk, nehogy magunk szolgáltassunk ellenségeinknek tág mezőt; de előre is mondhatom, *hogy minden visszaélések és csalások mellett, melyeket némely pénzkezelők itt-ott elkövettek, nem költetett el egy harmada sem azon sommának, mint a mennyit önök talán gyanítanak.“*

Abonyi: A Madarász László indítványa meggyőződésemmel megegyez, s óhajtom, hogy a ház parlamentáris küldöttsége által vizsgáltassa meg a kormány számadásait, mert a ház tele *van aggodalmakkal, hogy a kormánybiztosok igen sokat elfecséreltek, s alig van egy-kettő közülök, a kik számadásaikat előterjesztették volna.* Pedig a becsület hozza magával, hogy a ki másnak pénzét költi, az rögtön számoljon arról, s látni akarjuk, ki költötte el a pénzeket számadás nélkül.

Ezek után a ház elhatározta egy 5 tagból álló financziai bizottmányt választani titkos szavazat utján.

Később 9 tagban állapodánk meg, s minthogy a Kazinczy-Kovács-párt legtöbb erőt a titkos szavazatoknál tudott kifejteni, sikerült a 9 tagból négyet a mérséklettek közül választani meg.

Ezen bizottmány kezébe került később Madarász ügye s referáltaték részrehajlatlanul.

Igy akarta a véletlen esélye, hogy maga Madarász tegye lehetetlenné a *meg nem bukását*. Mert ha ő nem dobta volna korán oda a kormányszámoltatásának kérdését, a gyémántperre külön kellett volna vizsgáló bizottmányt választani; s ily aggressiv ügyben lehetetlen lett volna egyetlen egy egyént is a mérsékelt pártból a commissióhoz becsusztatni, s következőleg az minden ellenőrködés nélkül járhatott volna el.

Nincs a parlamenti küzdelmek annalysában, elkezdve az országgyülés kinyitásától a legutolsó üléseig, oly tárgy, mely a mérséklettek vezetői és Kossuth-Madarászék által egyaránt annyi számítással, annyi mellékgondolatokkal, anynyi elrejtett dühvel és annyi apró cselszövényekkel vezettetett volna, mint a követek purificáltatásának kérdése.

Ha a szerencsétlen magyar forradalom eseményei valaha annyi fontossággal birandnak a történészetben, hogy egy pragmaticus fő a részletekre is kiterjeszkedni magának időt veend, akkor én nem kételkedem, hogy épen a purificatió kérdésének kezeléséből fogja megbirálni mind az akkori idők mostohaságát, mind pedig azt, hogy Kovács és párthívei birtak-e ügyességgel a forradalom közepette a forradalom ellen eszközöket és módokat találni?

A purificatió azon kérdésekhez sorolható, melyeknek fontosságát az első megpendítésekor egyik párt sem érti, s melyeknek folyama a véletlen és a közbeszőtt uj érdekek által sok oldalról zavartatik meg.

Midőn Madarász József a meg nem jelent követeknek, mint hűtleneknek és gyáváknak kitöröltetését indítványozta, akkor mi e javaslatban csak az ő hiénai természetét láttuk, mely marakodásra ösztönzi őt, s főként Pázmándy és Szentkirályi ellen kivánna gyülöletet terjeszteni.

A házban minden flamingók közt legnépszerütlenebb Madarász József levén, könnyü volt indítványát elhalasztani, az által, hogy az elnöknek adassanak át a követi igazolások, a ki február 1-sőig a nem igazoltak névsorát előterjeszteni fogja. Ez január 20-án történt.

Február 8-dikán, Madarász ujólagos felszóllalására, a ház többsége felállás utján az elhalasztás mellett nyilatkozott.

A tulajdonképeni mérséklett párt kevés részt vett ez alkalomkor a vitatkozásban, s többnyire csak felállás által pártolta az elhalasztást.

Helyzete igen kényes volt; mert elvileg szenvedélyesen gyülölte Madarász József inditványát; azonban már kezdé sejteni, miként abból maga számára ügyes eljárás utján hasznot vonhat.

Ebből állott a purificatiói kérdésének első stadiuma.

Február 8-ától kezdve 27-ig, midőn harmadszor került elő Madarász Józsefnek indítványa, t. i. a purificatió kérdése, roppant átalakulás történt a követi kar szellemében. Úgy annyira, hogy senki világosan nem fogja érteni, sem Kossuth diatribjeit a képviselőház ellen épen a purificatió ügyében, sem Madarász László bámulatos magaviseletét, ha a pártok életébe nincs beavatva, s egy csoport intrigue fonálszálait kezében nem tartja.

Itt veszem tehát magamnak az alkalmat, mind a Kovácsclub, mind Madarász László, mind Nyáry Pál állásáról s befolyásáról a viszonyokra a tőlem kitelhető felvilágosítást nyujtani.

A vésztörvény körüli fellépése Madarásznak a Mészáros köpönyege alatt, kifejtette Kovácsnál azon szerencsés taktikát, hogy a mérséklettek hagyjanak fel rendszeretlen és apró megtámadásokkal; hanem a helyett

a) minden erejüket Madarász megbuktatására összpontosítsák, s csak midőn már Madarászban a terrorismus semmivé tétetett, akkor

b) rendezzék oppositiójukat Kossuth ellen, mint a kinek személyessége a kibékülést lehetetlenné teszi, s Magyarországot, még ha a szerencse mindig neki kedvezne is, tönkre juttatja.

Közülünk senki sem volt oly tudatlan, miként komolyan elhihesse, hogy Kossuth valaha az engesztelődés apostolává válhasson; s ha e lehetetlenség megtörtént volna is, mi bizony még kevésbbé képzelhettük azt, miként az ausztriai ház épen halálos ellenségének, Kossuthnak tehessen csak egyetlen egy igéretecskét is Magyarország integritásának és alkotmányos életének biztosítására.

Kossuth hatalomban léte tehát csak irtó háborúkra s unbedingte Unterwerfungra lehetett jelszó, de fajunk megmentésére soha.

Miután igy valánk meggyőződve, Madarász bukását előjátéknak hittük egy nagy drámában, melynek utolsó felvonása egészen más eseményekben végződik, mint kezdete gyaníttatja. Utógondolatainkat azonban dobra verni nem tartottuk volna eszélyes eljárásnak, mint nem tartja rendesen a gyenge az erős ellenében. — Jelszavunk volt: nulla dies sine linea, s naponként tenni, mozdítani valamit.

Legelső gond fordíttatott tehát Kovács által magának a mérséklett pártnak organisatiójára. *Kazinczy*-nál estélyek rendeztettek, hová mulatság színe alatt megjelenni a rendes tagok közül kiki kötelességének tartotta. Vendégeket is vittünk gyakran oda; részint, hogy divatba jőjjön a Kazinczy háza,

részint mert azon időszak sokkal gyanakodóbb volt, mintsem egy zárt kört fentartani tanácsos lett volna. Kossuth és Madarász is küldött hozzánk spionokat, kiket, részint már akkor gyanitánk, részint később ismertünk meg. Ezen estélyeken Madarászt minden tartalék nélkül megtámadni, Kossuth nevét pedig, ha lehet, kihagyni a játékból: ez volt a taktika. Továbbá mindig előhozattak a szőnyegen levő tárgyak körüli irányeszméink, anélkül, hogy részletes taglalgatás alá vettetnének. Ily alkalomkor feladatunk volt párthiveinknek, kikre, mint biztos votumokra számítani lehetett, a jelszavakat indicalni. — Különben folyt a kártyázás, a theázás és vacsora. Néha hangversenyek is rendeztettek. Ezen külső boriték alatt figyelem ébresztés nélkül fejlődött pártunk belső életműködése. Mi, kik főbbek voltunk, a vendégek előtt már megjelentünk Kazinczynál titkos konferencziákat tartani, — ez szemet nem szúrhatott, miután gazdáknak tekintetének. Továbbá, ha hosszabb tanácskozmányokra volt szükség, mindenikünk tudta, hogy Kovács Lajos közellevő szállásán délután négy óra körül a legmeghittebb barátaink feltalálhatók, hová Almássy Pali is megjelenik, Kossuth szándékairól minket értesíteni. Végre, midőn igen szükségesnek tartottuk, hogy a párt magva ugyszólva együttélésre legyen az egész napon át szorítva — mert csak igy lehetett az apró divergencziáknak elejét venni — egy menage-ot rendezett Farkas Károlynál Kovács Lajos, ámbár felesége ezen idők alatt szintén Debreczenben lakott. Szokás volt Farkas Károlyhoz mindig egy pár olyan vendéget hívni el, kiket egyes kérdések felől informálni akartunk. Bezerédy, Vörösmarthy, Nagy József, Szemere, Kandó Kálmán, Somogyi Antal, több átutazó törzstisztek stb.

A mint társaságunk erősödött, igyekezett összeköttetéseket infilálni a többi társaságokkal, melyek részint clubbá voltak keresztelve, részint csak mint együtt mulató cotteriák

valának ismeretesek. Mindenüvé sikerült embereinket bevinni, s pártunknak több vagy kevesebb proselytákat szerezni. Jelesen a tót és hientz-clubba több oly követet szereztünk meg, kikkel elég volt nézeteinket közölni, hogy pártolásukra biztosan számolhassunk.

Ez volt organismusa pártunknak. — Mi már hatásának azon időre eső részét illeti:

Elől kell említenem azon kérdést, melyért folyvást Scylla és Charybdis közt evezett és örökké elmerüléstől tartott: — értem a béke ügyét.

Bem győzedelmeskedett Erdélyben, Klapka sikerrel harczolt a Tisza felső részein, Görgei nagy katonai hírre kapott és seregében határtalan népszerüséggel birt.

A megnyert ütközetekről kezdettek tehát gyakori tudósítások jönni ki a Közlönyben.

E győzelmek a pártokra különböző lélektani motivumok szerint hatottak.

A flamingók felfuvalkodtak, s hivén, hogy a magyar seregnek senki ellenállani nem tud, egyfelől naponként magasabbra húrozták követeléseiket a dynastia irányában; másfelől minket, kik a legalis térrőli le nem lépés mellett szólottunk volt a forradalom első jelenségei óta mindig, már korlátolt eszü embereknek kezdettek tartani, kik soha a kort felfogni nem tudtuk, s kik után ha indult volna az országgyülés megnyilásakor a nemzet, most már rég visszaesve lenne a márczius előtti állapotba.

Ez volt a flamingók becsületesebb részének véleménye a hadi eseményekről és felőlünk.

Mi a tábornokok diadalaiból más következtetéseket vontunk. Igyekeztünk követtársunk gascognadjait devalválni, mert a politikai ittasságot a legutálatosabb részegségnek tartottuk. Elbeszéltük a Közlönyből kimaradt veszteségeket is, ha biztos adatokból tudtuk. Mutogattuk a monarchia való-

ságos segédforrásait, s hogy állásunkban az a lényeges különbség, miként Austria egyes nagy csata elvesztése által is meg nem bukik, míg a magyar sereg, ha egyetlen egy elhatározó ütközetben veszteni fogna, soha uj erőre nem kaphat. Ezekből következett, miként mi Görgei, Klapka vagy Bem minden győzedelmekor arról prédikáltunk, hogy a kibékülésre kell kisérleteket tenni. Ha a dühösök ezt Kossuth elleni fellépésnek nevezték, mi szabadkoztunk e vád ellen, s védelmünk végett hivatkoztunk Kossuthnak két szónoklatára, melyek szerint a kormány politikája sem zárta ki a kibékülés alkalmainak megragadását.

Ily nyilatkozatok csökkentették ugyan mindig hatásunkat s tompították a Madarász elleni fegyvereinket, de mi veszteségek árán is jónak láttuk időnként kihirdetni ezen alapkülömbséget *köztünk* és *köztök*.

Azonban a Kazinczy-Kovács-clubb legmakacsabb törekvése, t. i. Madarász megbuktatása naponként uj terrenumokra játszatott át, s bár változó szerencsével, de szünetleni mozgásban volt.

A követek kezdették hinni, hogy Kossuth politikája nincs Madarász sorsával összekapcsolva: ezen separatió — mely többféle illusión épült — nekünk nagy hasznot hajtott.

Kovácsék főként nevetséges oldalait kutatták ki Madarásznak, azon lélektani szempontból indulva ki, — hogy valakinek egyénisége a közönségnél bármiként anecdoták és kaczaj tárgyává vált, az megszünt félelmes lenni. Erre sok alkalom nyilt; mert Madarász politikai hivatalnokai közt is akadtak emberek, kik minden botrányt Kovácsnak megsúgtak.

Madarász egyik főerejét azon hiedelem tette, hogy ő őszinte barátja a forradalomnak, s politikáját mellékczélok nem vezetik. Őt a flamingók Robes-Pierrenek képzelték, kinek keze véres lehet, de bemocskolt nem.

Mi éreztük, hogy ezen hit megdöntésétől fog Madarász sorsa függeni; azonban privat jelleme ellen adataink régi fehérmegyei hireken kivül nem valának.

Mit lehetett tenni mást, mint okoskodásokhoz és inductiókhoz nyúlni?

Tudtuk, hogy Madarász László privat körökben sokszor mondotta, miként azt akarja, hogy a magyar nemzet vagy vívja ki szabadságát egészen, vagy legyünk mindnyájan semmivé. Kérdeztük tehát mindenütt, valljon miért rangirozza magát Madarász? miért váltatja az aranyokat? A Kossuth banknóták bukására speculál-e, vagy a sergek megveretésekor az országból kiszökni akar, s így csakugyan nem kiván az országgal együtt semmivé tétetni?

Madarász e beszédekre azzal a tapintatlansággal válaszolt, hogy nyilvánosan árulta aranyait Irányinak s másoknak; de nem volt elég ügyessége a szerepet jól vinni. Csak 5o aranyat adott el, holott legalább 8oo vásárlott volt Debreczenben. E komédiából mindenki kezdette sejteni, hogy a vád elevenre talált.

A mérséklettek továbbá csodálkoztak, miért panaszol Dusek a titkos policziai költségek mennyiségére? s miért ne lehetne megtudni a képviselőháznak e költségeknek összegét, ha szintén az egyes kiadások rubrumai fel sem fedeztetnek?

Madarász az ily kérdésekre többnyire fenyegetődzésekkel felelt, s haragja által gondolkozóvá tett nehány Kossuthianust is.

Végre a meg nem jelent követek megbélyegzése iránt tett indítványát Madarász Józsefnek, mi azon időn túl, hogy a bátyja által pártfogás alá vétetett, financziális szabálynak kezdettük mondani, melynél a feldicsért terrorismus csak eszköz, nem pedig czél. Most t. i. kivánják a Madarászék tőlünk, hogy az otthon, vagy Pesten maradt képviselőket

gyáváknak és kötelességeikről elfeledkezetteknek nyilatkoztassuk ki; később pör alá vonjuk őket, s rá mondják a honárulást, mit aztán confiscatió fog követni, s a confiscatiókból nem egyszer merítettek már hasznot azon pártvezérek, kik Robespierrehez csak kegyetlenségben hasonlítottak, nem pedig az erkölcsök szigoruságában.

Ezek valának az állandó agitatiói anyagaink Madarász ellen; azonban kétséget nem szenved, hogy minden ügyesség mellett is közölünk legalább is Kovács Lajos megbukott volna, ha egy szerencsés véletlen nem jön segítségünkre.

Dusek, — kihez Kovács gyakran szokott elmenni — panaszolta, hogy azon ládák és szekrények, melyekbe Zichy Ödön gróf felkelhetői valának elhelyezve, fölbontott pecsétekkel küldettek Madarásztól — ki azok szállítását Pestről Debreczenbe vállalta át — a pénzügyminiszteriumhoz vissza, s úgy látszik, hogy a szekrényekben magukban is hűtlen gazdálkodás történt.

Minthogy a hiressé vált gyémántpör részletei később tünedeztek föl, s azon időben, melyről most szólok, csak a legelső gyanu támadt Madarász orzása iránt; — tehát én sem említek az egész történetből többet, s csupán azt hozom még elő, hogy Kovács megerősítvén Dusek szivét abban, miként ily botrányos visszaélést neki eltűrni nem szabad, egyenesen hozzánk sietett, s elmondá a történetet s gyanuját, hogy Madarász bizonyosan meglopta a Zichy javait.

Hosszasan vitattuk, valjon nem leend-e nyakbatörő vállalat, addig, mig bővebb felvilágosítások birtokába nem jutunk, nem juthatunk, Madarászt a Zichy-ügyben egyenesen megtámadni. Az egész kérdés azon sarkon forgott: valjon Dusek nem intimádálható ember-e, kit visszarettenteni s az elhallgatásra rábírni lehet? Mert ha ő félénknek mutatkozik, akkor mi okvetlenül megbukunk. Kovács Dusek jellemszilárdságáról teljesen meg volt győződve, s így elhatároztaték,

hogy óvatossággal s minden retirálási pontok megtartása mellett, rögtön is lehet a felléphez kezdeni.

Kovács tehát csakhamar útnak indította a szekrényekről szóló híreket? s az Estilap szerkesztőjét rávette, hogy e tárgyra vonatkozó czikkeit vegye fel, magára vállalván minden innen eredhető felelősséget.

Ennyire, vagy kevéssel többre haladott e kérdés, midőn a minket mindig üldöző popáncz, t. i. a követek purificatiója viszont szóba kezdett hozatni.

A Zichy-ügyre vonatkozó első hír is erős sensatiót gerjesztett, s a Madarász becsületességéröli hit már még a szélső pártban is nagy rázkódást szenvedett.

Ez vala pártunk akkori helyzete és működése; mert a sereggeli apró viszonyainkról alig lehet ezen epochára eső fontosabb dolgot felhozni. E részben csak a legelső kezdeményekig haladtunk, s csak annyi állott tisztában előttünk, hogy *Görgei az, kit a siker legtöbb reményével lehet Kossuth ellen felléptetni*, midőn megtámadásaink directe Kossuth egyeniségét veendik czélba, miről azonban Madarász bukása és a mi erősbülésünk előtt szó sem lehet. — Miután a Kovács-clubbról az említendőket felhoztam, Madarászra térek.

A debreczeni nép akárkit főbeütött volna Kossuthért; de Madarászra keveset hajtott; így tehát a miniszter ur nem használhatta ellenünk a legrövidebb és legsikeresebb eszközöket, az utczai kravallokat, mik által Pesten 14 óra alatt leszámolhatott volna az egész mérséklett párttal.

Az egyenlőségi clubb hevesebb tagjai a táborba mentek; Debreczenben csupán azok valának a forradalmi szövetségből, kik a policziánál szolgáltak; a világ minden népe pedig annyira mégis van a politikáról informálva, hogy a rendőri hivatalnokok oráczió meg nem ríkatják. Az egyenlőségi clubb gyülései tehát bádgyattak valának és a clubb sorvadozni s haldoklani kezdett. Következőleg ezen hajdan erős fegyver sem volt már ellenünk sikeresen használható.

Madarász tehát csupán rendes eszközökhöz nyulhatott. Itt leginkább orra előtt feküdt azon vád, hogy mi őt támadván meg, tulajdonkép Kossuth ellen akarunk rebellálni. Méreyné utján a nő-cotteriával — értem az öreg anyát, Kossuthnét, Meszlényinét, Rutkainét — azon cotteriával, mely oly átkosan folyt be közügyeinkre, el is hitette ezt. Az asszonyok kezdettek Kossuthra influálni ellenünk, és ő reánk régóta haragudván, gyanakodóvá vált. De semmi adataik nem valának; mi pedig naponként óvakodóbbakká váltunk.

Merészebb kisérlete volt Madarásznak odavinni a dolgot, hogy főként Kovács, mint Windischgrätzzel czimboráló, és a Kazinczy-clubb, mint békepárt, mely a többiek rovására akar egyezkedni, vésztörvényszék elébe állíttassanak. De erre a vészbirósági törvény keletkezése után a háztól kelletett engedelmet kérni, tehát bizonyítványokra lett volna szükség. Azonban a Windischgrätzzeli complottróli gyanu csupán a Pálffy czéduláján épült, mely 1-ör el volt égetve, 2-szor nem is azt tartalmazta, miről vád emeltetett, 3-or nem is Kovácsot illette. — A kibékülési vádra nyiltan mondhattuk, hogy az igaz, miként mi óhajtjuk viszonyaink kiegyenlítését s erre munkálni is készek vagyunk; de azzal csak törvényes kötelességeinket teljesítjük, mert a ház maga kétszer határozta meg, hogy a nemzet becsületével megegyező minden módjait a kiegyenlítésnek hajlandó elfogadni.

Noha tehát Madarász főeszméje nehány mérséklett ember, s különösen Kovács Lajos felakasztatása vala, mind a mellett tervével csak lassan haladhatott előre; mig ellenben a Kovácsék megbuktató terve sebes evolutiókban fejlődött ki.

Ez dühbe hozta Madarászt, s előbb mérgében az utczán is fecsegte, miként közelebbről guillottine elébe állíttatja a hazaáruló Kovácsékat, mi napról-napra haladván, a publicum e fenyegetéseit gascognadenak kezdette tartani; s így a ter-

rorismus nymbusát, mely által egyedül volt hatalmas, maga tépte szét.

Később még rosszabb politikát követett, mert a mint a vádak ellene concentrálódtak, zavarttá és kapkodóvá lőn, s majd azt szerette volna a követekkel elhitetni, hogy ő tulajdonképen mérséklettebb nézetü, mint ellenségei állítják, majd pedig régi természetébe visszaesvén, nagy vérfürdőkről álmadozott, miknek árán lehet csak a magyar szabadságot megmenteni.

Ezen ingadozás politikai jelleméről tette kétkedővé még barátait is.

Midőn pedig a Zichy vagyon kérdése a publicum közé vettetett Kovácsék által, a helyett, hogy az alkalmas perczben mentette volna magát, elébb egy Estilapnak, hol erre vonatkozó czélzatok fordultak elő, confiscatióját és betiltását akarta volna eszközölni, midőn pedig e végre nem kapott elég motivumot, melyet a képviselőházban — hol az egész kérdés előkerült volna — fölhozhasson, a cautió rögtöni letételére szorította a lapot. N. B. azelőtt sem engedte soha postára tétetni.

Miben törvényesen igaza is volt, azzal a különbséggel, hogy 1-ör tapintatlanság volt ezt épen a Zichy drágaságokra czélzás ideje alatt tenni, 2-or a Mártzius is szintén cautió nélkül jelent meg, sőt még a policzia által Kolozsvárról hozatott sajtón, és féláron nyomattatott.

Minden tehát legalább lelkiismeretében, ha nem is nyilt szavakkal kezdé gyanítani, hogy a Madarász kezének mocskosságáról terjedező hirek nincsenek egészen a légből kapva.

Ily hangulat közt folyt a purificatió kérdése.

Kossuth, a mint később kisült, a Madarász József inditványát, mely már kétszer visszavettetett, pártolása alá kezdette venni. De látható volt, hogyha személyesen nem lép

föl, nagy akadályok fognak az országgyülés által a tárgyalás elé gördíttetni. Mert Madarász Józseftől kevesebbé félvén az emberek, mint Lászlótól, szabad kényök szerint gyülölték. Aztán a békepárton kivül még az indítvány ellenségei közé számíttattak: *Bezerédy*, mint minden durva és inhumanus szabályok ellensége, — *Nyáry*, mint állandó oppositió a kormány elfogadott szabályai irányában; — végre *az ingadozók egy része*, kik t. i. sejdítették a Madarász uralkodás lehanyatlását s nem akartak éles harczban állani semmi eventualitással.

Ily conjuncturák közt a purificatió kérdése vagy csak Kossuth szónoklata által vitethetett volna keresztül, — de ekkor neki magának kellett volna vádolni sok befolyásos embert s nyilvánosan elfogadni a terroristicus irány vezérletét, — vagy pedig szükség volt valami új impulsust adni, valami új stadiumba vinni át az egész ügyet.

Kossuth a második alternativát fogadta el.

S csakhamar terjedni kezde a hír, hogy Komárom ágyúinak védelme alatt nehány helység Pázmándy és Ghyczy helyett új követeket választott.

»Miután a képviselőház nem merte, a nép fogja megbélyegezni a hazaáruló követeket«; ezen újságot sugdosták mindenfelé a flamingók.

Mi általláttuk, hogy a komáromi választás felsőbb ösztönzés következtében történt, s hogy az egész taktika oly mesteri ügyességet árul el, milyen csak a kormányzó úr agyából támadhatott.

Igy természetesen vagy a háznak le kellett mondani egy alaptörvényről, minél fogva egyedül ő adhat jogot a választó-kerületek összehivására; vagy pedig a purificatiót el kelletett fogadni.

Mert a harmadik lehetség, minél fogva a parlament a néppel világos harczba keverednék azért, hogy miért kiván

ily kényes pillanatokban a haza ügyeire befolyni, s miért nem várakozik három esztendeig? sokkal gyülöletesebb volt, mintsem azt megrendíteni tanácsos, keresztülvinni lehetséges lett volna.

Mi Kossuth ezen ravaszsága után ekként fogtuk fel a dolgot:

Ha a ház *elnézi,* hogy a választó-kerületek maguk jó kedvéből válaszszanak a jelen nem levő követek helyett újat, akkor mi történik? — A csendesebb kerületek, melyeknek nagy hajlamuk nincs a forradalomra, nem fognak választásba elegyedni. Ellenben minden nyugtalanabb kerületnek első gondja lesz uj követeket küldeni. Igy a hány új egyénnel szaporodik a parlament, annyi vörös tollast nyert Kossuth;

de ha mi megfordítjuk a dolgot s a purificatió élére állunk, a hány távollevő kitöröltetését meggátoltuk, annyi tagot szerzett a mérséklett vélemény s különösen a békepárt.

Azonban *éreztük,* hogy egy elfoglalt terrenum fölhagyásában valami lealázó fekszik;

éreztük továbbá, miként nekünk nem lehet azt vitatni, söt eltűrni is, hogy a kitörölt követ hazaárulónak neveztessék.

E két szempontból kiindulva, a békepárt vezetői abban egyeztek meg, hogy ne mozdítsák ugyan elő szónoklatok által, *de ne is gátolják* a purificatiónak napirendre kitűzését;

ellenben arra kitelhetőleg munkáljanak, miként a purificatiókor az elhullott követek semmi megbélyegzés, semmi politikai anathema alá ne essenek. — Végtére, miután a purificatió elve kimondatni fog,

a részletek tárgyalásakor, még a régi flamingókat is, ha lehet, oltalmazzák meg a kitöröltetéstől; mert ezekben is

több kezesség képzelhető a mérséklettségre, mint a győzelmi mámor közt választott új követekben.

Ily tactikával néztünk a febr. 27-ki gyülés elébe.

Ebben Madarász László, a terrorismus nagymestere, kénytelen volt kimondani, hogy a szőnyegen levő kérdés csak disciplinaris természetü, s hogy csupán a ház szabályainak, melyek a hir nélküli távozást tiltják, végrehajtásáról, nem pedig büntetésről, vagy megbélyegzésről van szó.

Ily declaratió által elesett a kormány minden érdeke a purificatió kérdése iránt, s csak a mi érdekünk maradt fenn, t. i. soraink szaporításának érdeke.

Mily erősnek kelletett lenni a parlamenten kivüli mozgalmainknak, Madarász ezen lépése eléggé bizonyítja.

Mi a gyülés után rögtön Farkas Károlyhoz menvén, elhatároztuk, hogy szaván fogva Madarász Lászlót, épen az ő oracziójának bázisán, Irányi indítványa ellenében, egy módosítást állítsunk föl, *mely a büntetés és megbélyegzés* eszméjét egészen zárja ki az által, hogy csak az említtessék benne, hogy a ház vizsgálata után *az üresen maradt képviselői helyek betöltessenek,* nem pedig, hogy a magukat nem igazoltak stb. *a képviselők sorából kitöröltessenek.*

Ezen ellenmódosítvány előterjesztését Tóth Lőrincz vállalta el.

A Madarász neve iránti mindinkább terjedő aversio miatt győzött a publicum az elnökön s az indítvány a Palóczyénak neveztetve, szavazat alá került, s nagy többség által pártoltaték.

Mi többet nyertünk igy, mint a magunk módosítása által, mert a megbélyegzés eszméje, úgy a mint mi kivántuk, a szerkezetből kimaradt.

Azonban:

A *Tóth* indítványa által a purificatióban elbukandó követek helyére a kerületek választása csak engedőleges, nem pedig imperativ levén; miután a dolgok természetében feküdt, hogy a nyugalmasabb kedélyü kerületek nem fognak a választásba elegyedni: méltán lehetett volna attól tartanunk, hogy majdnem annyi flamingó jön a választások által a képviselő-terembe, mint a hány voxot szerzünk a békepárt számára a purification keresztül vitt követek személyében.

Ellenben:

A *Palóczy* indítványa szerint a purificatióban megbukottak helyére imperative kellett a kerületeknek választani, s igy a mérséklett indulatu kerületek is belévonattak. Csak egy példát mondok: a szászoknak 22 követük volt. Ha a választás csak engedőleges, ők bizonyosan nem tartottak volna választó-gyülést. Igy mi 22 követet nyerünk vala bennök. Mert azt csak nem lehetett képzelni, hogy a szászok ne óhajtsák a kibékülést.

A Madarász József eredeti terroristicus indítványának ily sorsa mélyen hatott Kossuthra. O aggódni kezdett a ház irányán, s egy általa gyülölt elem túlsulyra kapásától rettegett. Haragudott Madarász Lászlóra: hogy csupán disciplinárissá engedte átváltoztatni a kérdést; pedig már akkor Madarász László a gyémántkérdésért sokkal nagyobb aggodalomban volt, hogysem maga merte volna a harczra Kovácséknak a keztyüt eldobni.

Görgei Kossuth előtt gyanus volt azóta, hogy az egy proclamatiójában kijelentette, miként nem a honvédi bizottmánynak, hanem egyedül Mészárosnak, mint törvényes uton kinevezett hadügyminiszternek fog engedelmeskedni, s csak tőle fogadand el direct parancsolatokat.

Később a politikai gyanakodáshoz a hatalom iránti féltékenység is járult. El vala t. i. Kossuth, a ...... és Madarász által hitetve, hogy Görgei határozottan az ő megbuktatására törekszik; vagy azért, mert maga akar emelkedni, vagy azért, hogy a háborut hosszabbra nyujtani nem kivánja.

Mennyi alapja volt ekkor e vádaknak, megmondani lehetetlen.

Annyi bizonyos, miként Kossuth a Debreczenbe lejövetel után csakhamar írt Teleky Lászlónak egy alkalmas, idegen tábornok megszerzése végett, kire a sereg fővezérletét bizhassa.

Igy jött le Dembinszky, azon egyezményre lépve a kormánynyal, hogy az ő tábornokságának évei a lengyel forradalmakkori kineveztetésétől számíttassanak és a hová alkalmaztatni fog, ha több brigade-k együttműködése szükségeltetnék, a fővezérletet mindig az idősebbik tábornok vigye.

Ezen alkuban implicite benne volt Dembinszkynek fővezérsége, miután 1831-ki évbőli tábornok nem vala a magyar ármádiában — de ugy volt benne, hogy egyszersmind Görgei magát megsértettnek nem tekinthette.

Ekként igazítván el a dolgot Kossuth, rövid idő mulva Dembinszky parancsot kapott a Perczel alatt álló hadtest egy részével Schlick bekerítése végett a felső vidékekre vonulni. Miből folyt, hogy csakhamar közösen kellett neki Görgeivel operálni; ebből viszont okvetlenül az következett, hogy mig az együtthatás tartand, Görgei Dembinszkynek, mint éltesebb tábornoknak, tettleg parancsa alá vetve lőn.

Kossuth és a titkok avatottjai kárörömmel várták Görgei ellenszegülését, midőn aztán Dembinszky őt, igérete szerint, haditörvényszék elébe állította volna.

A felső sereg tisztjei iszonyuan föl valának ingerülve, sejtvén a dolgok valódi mibenlétét; de Görgei napiparancsot

adott ki, engedelmességre intvén a sereget az uj fővezér iránt, mint a ki, „*mint állíttatik*, nagy győzedelmeket vívott ki és folytonos diadalok közt őszült meg.«

Természetesen ezen kifejezésben: „*mint állíttatik*,“ rejlett sok gúny; azonban az engedelmesség megtörténvén, semmi martialis eljárásra ürügy nem maradt.

A kápolnai ütközet utánig semmi lényeges változás nem történt e viszonyokban.

De mihelyt a csata lefolyt, Dembinszky ellen a zivatar kiütött. Vádoltatott ügyetlen dispositiójáért, melynél fogva nem tartotta meg a hadosztályok egységét s igy ismeretlen sergek élére ismeretlen tisztek állíttatván, a kápolnai ütközet nem hozhatott elég eredményt; — vádoltatott, hogy Mező-Kövesden nem fogadott el csatát, holott ott a győzedelem kétségtelen lett volna; — vádoltatott, miként a seregeknek minden ok nélkül hátravonulást parancsolván, retirálását Eger-Farmoson át, minden topographiai ismeret nélkül, s árkokon és mocsárokon át vezette; vádoltatott végre, hogy a Görgei hadosztályát megsemmisíttetésnek tette ki, midőn Tisza-Füredre vivén a főserege, Görgeit Poroszló védelmére otthagyta, noha a tisza-füredi defilén a visszavonulás az ellenséges ágyuk tüze közt lehetetlen lett volna, s noha tudni lehetett, hogy az osztrák seregek három oldalról tulnyomó számmal közelitenek.

Dembinszky is szintén vádolta Görgeit következő okokból: *a)* a kápolnai csatára későn jelent meg s e miatt nem válhatott az határozott győzelemmé; *b)* Poroszlótól határozott parancsolat ellenére vonult vissza.

Ezen kölcsönös szemrehányásoknak hogy vége szakadjon, Klapka a törzstiszteket önfejüleg egy hadi gyülésre hivta össze. Szemere hallván e hirt, mint országos biztos, és a honvédelmi bizottmány tagja, megjelent köztük, s a kormány tekintélyének megóvásáért, maga vette át az el-

nökséget, és Dembinszkyt a megjelenésre hivatalosan felszólította.

Itt, mint magától Szemerétől hallottam, ez történt: Dembinszky Szemere mellett ült, haragtól kivörösödött arczczal; Görgei egy burnótszelenczéből tubákot szíva, lesütött szemmel, hideg és kimért hangon mondá: »Ha én lettem volna Dembinszky, és irányomban úgy tagadta volna meg Görgei az engedelmességet, mint tevé, én Görgeit tüstént főbelövettem volna. Ezt azért mondom, mert meg akarom önöket arról győzni, hogy midőn életemet, és a mi előttem még fontosabb, becsületemet kész valék koczkára vetni, — ezen elhatározottságomnak nagy okai lehettek.« Ekkor Dembinszky tudatlanságát hosszasan kifejtette s beszéde végén, burnótszelenczéjéből egyet szippantván, Dembinszkyre függesztvén szemét és igy szólott: »Sokan nemcsak tudatlannak, de árulónak is mondják Dembinszkyt, de ezt tagadom. S ne is tartsanak önök ettől; mert én akárkit, mihelyt rosszon járatja eszét, *tüstént ártalmatlanná tudok tenni.*«

Dembinszky a méreg miatt ez egész scéna alatt a székén mindig föl-fölpattant, és dühös szemeket vetett Görgeire, ki *mostanra* csak annyit kivánt a haditanácstól, hogy a fővezér mellé két tábornok neveztessék ki, s az tartozzék ezekkel előre közleni terveit.

Ekkor Dembinszky fölkiáltott: »Ha a sapkám tudná, a mit fejem gondol, még azt is eldobnám magamtól, annál kevésbé tanácskozom másokkal.«

Szemere a gyülés után szükségesnek látta Dembinszkyt hivatalától *ideiglenesen* megfosztani és Görgeire bizni a fővezérséget.

Midőn e hir Kossuthnak tudtára adatott, iszonyu indulatba jött; a felesége pedig jajveszékelve mondotta Batthyány

Kázmárnak: »Oda vagyunk, az az istentelen Görgei megöleti az én Lajosomat.«

Csakhamar utra készülődött Kossuth s barátjainak hetykén adta értésökre, hogy ő Görgeit főbelövetni fogja.

Mi hallván az ő fenyegetéseit, kaczagva beszéltük el mindennek; mert jól tudtuk, hogy Kossuth bizony akkora bátorsággal nem bir, hogy a sereg által imádott fővezért meglövetni merje.

Nézetünk igazolva lőn.

Kossuth t. i. visszatérvén a táborból, rögtön egy titkos ülést hirdet és tart, abban Dembinszkyt a legigazságtalanabb kifejezésekkel illetvén, jelenti, miként a fővezérséget Görgeire bizta.

Mi történhetett a táborban, hogy Kossuth ennyire kénytelen lőn maga-magát lealázni? azt én nem tudom.

Annyi igaz, miként ő rendkivül levert volt és a nőrokonok mindig suttogtak és sirtak.

Alig tölt el két nap s már megint titkos ülés hirdettetett, a nélkül, hogy valaki okát tudná.

Összegyültünk s Kossuth nagy későre megérkezvén, hosszasan kezdi fejtegetni, miként ő, a midőn a mult alkalommal a ház megegyezését kérte Görgeinek fővezérré kineveztetése iránt, akkor *nem azt értette,* miszerint Görgei a szolnoki tábornak is vezére legyen, hanem csak azt, *hogy azon seregnek, mely Kápolnánál harczolt.* Meg kell tehát jól különböztetni az alsó sereget, mely most felérkezett, a felsőtől, mely eddig is itt volt. Az alsó sereg a Damjanics hatalma alatt áll (16,000 ember) s a ház csak a felső sereget (45,000 ember) bizta Görgeire. Ha igy különböztetjük meg a dolgot, önként következik, miként szükség van egy oly emberre, ki e két seregnek parancsoljon, s ő, a képviselőház jóváhagyásának reményében, már Vetter altábornagyot ki is nevezte e czélra.

Soha a képviselőház oly levert nem volt, mint Kossuth e nyilatkozatára. Még a flamingók is lesütötték fejöket. Kiki érezte, mily szerepet játszik Kossuth, midőn folytonos intrigueknek engedve, a táborban fél, otthon fenyegetőzik s mindenütt compromittálja magát és a házat, melyet minden lealázó czélokra eszközül használ.

Némely észrevételek történtek is; de a képviselők sokkal inkább megszokták már a szolgaságot, hogysem Kossuthnak directe mertek volna opponálni, kivált oly dologban, mely tulajdonképen az ő hatáskörükhöz nem is tartozott.

Vetter tehát fővezérré tétetett s nyilvános ülés hirdettetett más napra.

Ez márczius 9-én délután 4 órakor meg is tartatott. Kossuth e gyülésen motiválta Vetter kineveztetését s a tábori életről egy nagyon homályos előterjesztést is tett.

Ülésünk 3 óranegyednél tovább alig tartott, mert mind Kossuth, mind a képviselők igen felindulva valának egy véletlen eset miatt.

Reggel 11 órakor halljuk t. i., hogy Görgei véletlenül Debreczenbe érkezett.

A Vetter kineveztetése, mely 8-án estve történt a titkos ülésen, akkor még titok volt a publicum előtt s Kossuth csak később akarta a tábornak is megírni.

Kossuthnál éppen 11 *órakor* nagy pompa volt, húsz követ jelenlétében t. i. érdemjelek osztattak ki s a tábornokok a legfényesebb diszruhában, egy félkört formálva, állottak, várva az elnöknek a belső szobákbóli kilépését. Görgei számára is volt az asztalon egy díszjel futár által elküldendő.

Midőn ezen előkészületek rendben valának, belép Görgei sáros lovagcsizmában és egészen bemocskolt úti ruhában.

O, mint fővezér, sietett Debreczenbe, Kossuthtal közleni az operátió tervét, s Vetter kineveztetését, minthogy szeke-

réről leszállva, egyenesen ment a kormányelnökhöz, csak ott tudta meg.

Rendkivüli volt Kossuth zavara, A tábornokok hosszú képpel állottak, mint e státuscsin tanácsadói; a követek is, mint eszközök, szintén genirozták magukat.

Görgei a tábornokokra figyelmet sem vetve, egy kamin mellé vonult vissza, nehány szót váltva Kovács Lajossal és a közelebb álló követekkel.

Kossuth végét szakasztani akarván a rendkivüli kényelmetlen helyzetnek, sietett egy hatásos beszéddel a díjosztás ünnepélyét megnyitni.

A beszéd végén rendre előállottak a tábornokok, s ő kinek-kinek mellére feltűzte az érdemjelt, valami czifra phrasist mondva.

Midőn Görgeihez fordult, keze reszketni kezdett és a rövid orátió helyett félig suttogó hangon, de ugy, hogy a Görgei háta megett álló követek hallották, ezt mondá: »az istenért! ne nehezteljen ön reám!«.... Görgei hidegen meghajtotta magát és hallgatott.

Az ünnepély végén nehány tábornok, köztük Görgei, Kossuthot belső szobáiba kisérte; a követek pedig aggodalmak közt oszlottak el.

Csak később tudtuk meg, Görgei, Kempelen által, (mihelyt Kossuthtól távozott), mindenütt kerestette Kovács Lajost, de nem találhatta meg. Délután meg négy óra előtt visszaindult a táborba.

Mi ezen esemény után még inkább megerősödtünk azon szándékban, hogy Görgeit kell Kossuth ellen föllép-tetni, és csak akkor lehet a sikerre kilátásunk, ha Görgei áll hátunk megett.

Kovács Lajos, a szenvedélyesség kitartásával, szünetlenül kutatta a Zichy gróf szekrényeinek ügyét, s naponként

újabb adatok kerültek ki Madarász ellen. Nemcsak a hűtlen és hanyag eljárás kezdett napfényre derülni; de az is bebizonyult, hogy több drágaságok hiányzanak, s hogy midőn Madarász az előszobából a belső szobába vitetett egy ládát, akkor rajta voltak a pecsétek: de már az nap feltörettek és a szobában oly aranyrojt találtatott a földön, mely világosan a gróf Zichy sequestrált vagyonához tartozott.

Az »Esti Hirlap« szerkesztője Kovácsnak e tárgyban készült röpiratát, részint a főlapban, részint mellékletként közzétette s így a vidéken is roppant sensatiót gerjesztett.

Kossuth, megijedve Madarász bukásán — mely így kikerülhetlennek látszott — Kovácsot törvényszék elébe akarta állíttatni; de Dusek kinyilatkoztatta, hogy ezt annál kevésbé tartaná tanácsosnak, minthogy ő még terhelőbb adatokat tud Madarászról, s ha majd megszóllíttatnék, becsületi kötelességének fogná tartani a tiszta igazság kimondását.

Madarász magán segítendő, a honvédi bizottmánynak egy előbbi rendeletét használva, árverést hirdet több ingóságok, nevezetesen arany-ékszerek; zsebórák, burnótszelenczék, ruhaneműek és egyéb tárgyak iránt.

Mindenki tudta, hogy ezek a Zichy drágaságai, s Kovácsék észrevevék, miként így akar Madarász az orzás vádja alól kibújni: mert ha a Zichy vagyonait elharácsolja, természetes, miként senki egyes ellopott dolgoknak egy könnyen utánna nem járhat, kivált, miután a lajstrom Pesten maradt és a fővád, miszerint a szekrényekben semmi sincs a maga helyén — s így azokba valaki belenyult — alig lehet bebizonyítható.

Szerencsénkre az árverés délelőttjére gyülés volt hirdetve és a dolgot elő lehetett hozni.

Az igazoló választmány a meg nem jelent, vagy Debreczenből engedelem nélkül eltávozó, képviselők ügyében

előmunkálatait elkészítvén, a purificatió kérdése megint szőnyegre került utolsó stadiumában, midőn t. i. már nem többé az elvek, hanem az egyének fölött kellett határozni.

23-án változó sikerrel folyt a harcz a pártok között oly individuumok miatt, kiket az igazoló választmány — mint radicalisabb elemből álló — és a szélső baloldal nem kivánt védelmezni; mig ellenben a mérséklettek minden módon megmenteni akartak.

24-én már egészen túlszárnyalták a mérséklettek a radicalisokat, s nemcsak azon egyéneket mentették többnyire meg, kiknek nevei szőnyegen valának, hanem a parlamentáris formák némi mellőzésével, visszatértek az az előtti napon történtekre is, s már kitörölve levő nevek fölött uj csatákhoz kezdvén, sikerült egy párt ezek közül is a kihúzottak sorából a magukat igazolandók közé átvenni.

Minthogy már a purificationális lajstrom ugy is közöltetett mindenfelé, felesleges volna a részletekre kiterjeszkednem, annál is inkább, mivel a purificatió ezen stadiumán csupán személyek fölött küzdvén a pártok, semmi vitatkozás érdekkel, vagy különösebb jelentőséggel nem birhatott.

A 24-ki gyülések eredménye volt, hogy Kovácsék győztek, s a radicalok egészen elkedvetlenültek.

Kossuth látta a terroristikus eszméknek minden kérdéseknéli visszautasíttatását; látta Madarász kikerülhetlen bukását; látta, hogy a mérséklett párt már sok tárgyakban vagy egyensúlyozni tudja a véleményeket vagy saját nézeteit keresztül viszi; látta a desertiót, mely elkezdődött a flamingók sorában; látta végtére, hogy már csak ha ő személyesen van jelen a tanácskozó-teremben, csupán akkor bizonyos a siker: — ezen tapasztalások miatt naponként mindinkább fölingerlődvén, midőn a 23-iki és 24-diki gyülések eredményeit meghallá, egy szokatlan és zsarnoki módhoz nyúlt: megjelent személyesen a 25-diki gyülésre, a képviselőházat a képviselő-

ház előtt elvádolta, más irány követésére inté a parlamentet, s fölpanaszolta, hogy még azzal sincs a most lábra kapott szellem miatt garantirozva, hogy a táborból — hová elindulni akar — visszatérve, nem találja-e az országgyülést egészen megváltozottnak.

Nincs adat, mely sajátságosabb alakban tüntesse elő a mérséklettek növekedő erejét, s Kossuth aggodalmait, mint az ő

márcz. 25-kén ellenünk tartott beszéde, s az azon napon történt többi expectoratiói. Részletes kivonatban adom tehát nyilatkozatát, kisérvén némely fölvilágosításokkal.

Kossuth Lajos, miután a táborba indulását tudtul adta, így szólott: A t. képviselőház és az országgyülés rendelkezhetik a kormánynyal, változtathatja azt alakban és személyzetben, a mint tetszik; hanem a meddig különösen velem méltóztatnak parancsolni, hogy részese legyek a kormánynak, őszintén megvallom, hogy én csak ugy vagyok hajlandó ezen hivatalomat folytatni, ha *azon politikára nézve, melynek egyik végrehajtó eszköze vagyok, a ház irányában ismeretes téren állva tudom, hogy ez a képviselőház politikája.* Másutt, ha a kormány látja, hogy a képviselőház valamely oly politikai utat vesz föl, melynek végrehajtásában nem akarja felvállalni a felelősséget, van *neki joga appellálni a néphez uj választások által.* Nekünk nincs ezen jogunk, mi eszközei vagyunk a képviselőház politikájának. Én a táborban távollévén, az országgyülés politikáján elindulok, mint végrehajtó eszköze a ház akaratának *egy oly téren, melyet ismerek és azon irányban, mely előttem tudva van; — de hogy távollétemben annak legyek kitéve, hogy netalán itt megváltozik a képviselőháznak politikája, s hogy oly térre állittatom, melyen én nem akarok állani, — én ezen crisisnek sem magamat, sem a nemzetet, sem a hadsereget kitenni nem volnék hajlandó.* Én csak ugy érzem magamat képesnek hivatalos kötelessé-

gemnek megfelelni, megfelelhetni, ha *garantiám van az iránt*, hogy azon politikát követi ezen országgyülés, mely politikának garantiája, itt *ezen* képviselői körben létezik, vagyis más szóval, ha én biztos vagyok arról, hogy én a táborban járván, a mig visszajövök, nem más országgyülést találok itt, hanem azt, a mely itt van. — *Ha valami olyat határozna a képviselőház, melynek végrehajtása körül oly politikának emanatiója következnék, melynek végrehajtására lelkiismeretesen kezemet nem nyujthatom:* azt kellene magamnak fentartanom, hogy: Uraim! én nem leszek azon kormányban, méltóztassanak mással parancsolni s engem dispensálni.«

Minden képviselő Kossuth eddigi szavaiban nyilt megtámadást látott a Kovács-Kazinczy-clubb ellen, azért ránk, kik többnyire egy oldalon ülénk, vala minden szem függesztve, és a főbb flamingók nézelletéből fanatikus káröröm tört ki, talán némely azt is gondolta, hogy ahhoz hasonló napunk készül, mint a midőn Robespiérre a Girondistákat elvádolta. A sok kétértelmü szó »a más politikáról,« melyet Kossuth végrehajtani, lelkiismerete szerint végrehajtani nem akarhatna, azt hiteték el a közönséggel, hogy Kovácsékat valami olyanon kapta Kossuth, melyből legalább is felakasztás fog következni. A hetedik égből estek tehát le a flamingók, midőn Kossuth, a rejtelmes előkészületek után, a purificatió elcsépelt kérdésére tért át, s feldicsérve a házat azon érdemért, hogy a veszély perczeiben együtt maradt, így folytatá beszédét: »Én ezen országgyülésnek kifolyása vagyok, s azon kormánynak elnöke, mely a veszély napjait megállotta; de nem vagyok és nem akarok oly országgyülésnek emanatiója lenni, a hol akkor, mikor derül, talán házanként jönnek Debreczenbe; nem akarok oly országgyülésnek lenni kifolyása, mely nem osztozván velünk a veszély napjaiban, nem is képes bensőleg érezni, minő kincs az, melynek megóvására hivatva vagyunk. S megvallom, ha nehány nap mulva, egy

pár kivivott győzelem után, szerencsém volna visszajönni, és én itt más országgyülést fognék találni, olyanokat, kiket itt a veszély napjaiban nem láttam, én azok politikájának végrehajtását magamra nem vállalnám. Méltóztassanak tehát nekem garantiát nyújtani, hogy visszatértemkor ezen országgyülést találandom itt. Méltóztassanak egy körülményre figyelmezni: csak azt ne érjük meg, *hogy az országgyülés elveszitse azon nymbust, minél fogva a nemzet akarata képviselőjének tekintetik a* **nép** *s a népnek egy tekintélyes része: a* **hadsereg** *által;* csak valamiképen oda ne menjünk, hogy *az országgyülés irányában a köteles engedelmesség kötelékei megtáguljanak,* s hogy elvesztvén az országgyülés a nép előtt nymbusát, *polgári háborunak legyen a nemzet kitétetve.*"

Midőn még egy pár váddal illette volna a házat, a purificatióbani engedékenység miatt, — Kossuth Kovács Lajos felé fordulván — ki épen akkor adta volt ki a legkeményebb czikkeket Madarász ellen, igy szólott: »Én azt sajnálom, hogy némely embereknél a szó, melyet kimondanak, oly könnyen feledékenységbe megy, mintha az a légben elhangzanék. Emlékszem, midőn utólszor volt szerencsém a ház előtt szólani, több követ urak előhozták, miként most a sajtónak nem kellene ingerültségeket gerjeszteni; mert egységre és összetartásra van szükségünk. Akkor átalános volt a felkiáltás: »helyes, helyes!« *És méltóztassanak a sajtó müködésére a legközelebbi napokban visszamenni! Borzasztó! Irtózatos!* Kinek keblében ez a szó »haza« magasabb, mint a személyes elégtétel az önérzelmek iránt, annak el kell borzadni attól, a mint a sajtó most müködik. (Igaz! zaj.) Uraim! én erről szólani nem akarok; de annyit kötelességem kimondani: különösen ezen ingerült sajtóvitatkozás *egy férfiu körül is forgott, ki a kormánynak tagja,* és nyilvánosan *vádak vetettek szemére, melyek, ha igazak, ő nem lehet a kormányban, ha nem igazak, büntettetni kell a vádlónak.* Kijelentem a

képviselőháznak, hogy a kormány szükségesnek látta minden okleveleknek, melyek ezen, a sajtó által oly nagy ingerültséggel vitatott kérdésre vonatkoznak, *kinyomattatását elrendelni, s egyszersmind egy esküdtszék felállíttatása iránt intézkedni, mely utasítva leend eljárni a törvények értelmében.*"

Kossuth ezen beszéde, ha összehasonlíttatik a külföldi agensekhez küldött iratának főbb helyeivel, csak magában is elég világot vet pártunk törekvéseire: mert azt bizony minden átláthatja, hogy az ő philippikája nem azon szerencsétlen, pesti követek ellen volt intézve, kik purificatió végett talán vágyat éreznének Debreczenbe jönni; hanem egyenesen ránk vonatkozott. Kossuth t. i. a mérsékletteknek a purificatió kérdésében nyert győzedelmök miatt nem birhatva többé ingerültségével, a házba jött, hogy minket bevádoljon, s hogy kimondja, miként van egy cotteria, mely a kibékülést akarja, és ő attól tart, miként e házban e cotteriának többsége leend, midőn ő aztán kormányozni nem fog, vagy az országgyülés *(mert nymbusát elvesztette)* a nép által szétveretik.

Már akkor is igy értelmezte a közönség Kossuth szónoklatát.

Irányi, mint látszik, előre elkészített taktika szerint, indítványba hozza, rögtön a Kossuth nyilatkozata után, miként »a honvédi bizottmány elnöke: Kossuth Lajos felhatalmaztatik, hogy a szükség és körülményekhez képest, az országgyülést más helyre tehesse át.«

Nálunk, hol akkor, mint a Tiberiusok korában, semmi a maga nevén nem neveztetett, — ezen indítványnak nagy hatást kellett támasztani.

A követek fölingerlődtek. Kiki látta, miként itt szép ürügyek alatt az *elnapolási* jognak, s az országgyülés tettleges eloszlathatásának Kossuth kezébe játszásáról van szó.

Mindnyájan értettük, hogy Kossuth oratiójának a *bunkója* itt van. A Kossuth szavai az Irányi inditványával együtt tettek egy összefüggő eszmét, *mely igy hangzik: ti képviselők, vagy nem fogtok a béke és kiengesztelődés szavaira hallgatni, és eszközeim lesztek az utolsó csepp kiüritéséig; vagy ha isolálni meritek csak egy gondolat által is magatokat tőlem, én a házat eloszlatom és titeket azután befogatlak.*

Kossuth az Irányi indítványának rosz hatását minden arczon olvashatta, midőn tehát *Ivánka* kimondta, hogy a ház az előadott indítványhoz érdemlegesen hozzá nem szólhat, mig a kormány elnökétől e részben felvilágosítást nem nyer: *hogy ez idő szerint szükséges-e, hogy a ház az előterjesztett indítvány tárgyalásába bocsátkozzék, vagy sem?* — ekkor Kossuth nem tartotta többé tanácsosnak az országgyülés elnapolásának jogát magának vindicálni, minthogy ez oly tárgy volt, mely ha egy percz hevében conclamatió által nem fogadtatik el, bizony a discussió útján nehezen ment volna keresztül. Ugy vélekedett tehát, hogy ha a törvényhozás elég erőt érez magában a jó- és balszerencsében egyaránt együttmaradni; akkor legjobb, ha mindig maga határozza el, hogy mikor és hová tegye át gyüléseit? Kijelenté, miként ő semmi hatalomra nem vágyik, annál kevésbbé kiván a törvényhozás fölött jogokkal birni. Végre az Olmützben márcz. 6-kán történteket, s azoknak nagy hatását a sereg hangulatára fölhozván, a következő nevezetes szavakat mondá: »Azt gondolom, mielőtt akár balszerencse, akár győzedelem következtében az országgyülés, mely a veszély napjaiban Debreczenben ült össze, innen máshová távoznék; *vagy pedig érezné azon morális hivatást*, hogy becsületesen végezvén pályáját, missiójának vége van, és a nemzetet föl kell szólítani a körülményekhez mért uj választások általi nyilatkozatra, — egynek közben kell jönni, ha csak a historiai gyalázat bélyegét nem akarjuk a nemzetre sütni, s ez az, *hogy az*

országgyülés az olmützi manifestumra mondja ki akaratát, s annak következésében intézkedjék kormányról, mely ideiglenesen, míg a nemzet definitive intézkedhetnék, vigye a kormányzást. Ennek meg kell történni, mielőtt az országgyülés helyét megváltoztatná. *Tehát azon megnyugvással óhajtanék a táborba menni, hogy egy szép reggelen föl ne ébredjek arra, miszerint más országgyülésnek vagyok emanatiója, mint a melynek magamat hittem, mert ebből nagy bajok következhetnének.* Én nem tartok mást szükségesnek, mint hogy a képviselőház magában keresvén biztosítást, adja szavát, hogy nem fog addig elmenni, és nem fogja engedni leolvadni a házat, *akkor nem kell senkinek hatalom a kezébe.* Hanem azt kérnem kell, hogy méltóztassanak ennek kimondhatatlan fontosságát felfogni, mert ha a *nemzet* azon helyzetbe jön, hogy oly perczben, midőn határoznia kellene, nem volna országgyülés olyan számban, minőben lenni kell; *akkor dictator vetné fel magát,* talán azért, mivel hatalomra vágyik, talán azért, mert érzi a kötelességet, hogy *„ma megmentem a nemzetet, holnap odaadom a fejemet."* Ha a háznak nem leend az együttmaradásra elég elhatározottsága, akkor — vegyék ezt önök jóslatúl — akkor *nem én,* mert bennem hajlandóság nincs reá, fogom a hatalmat megragadni, hanem az történik, mit a 18-ik brumaire után az akkori provisorius consulatusnak egyik tagja mondott a franczia nemzetnek, mikor kérdezték tőle: minő ember az a Napoleon? Azt felelte reá: *vouz avez un maitre!* Tehát az következnék, hogy majd akadna valaki, *a ki ura lenne a nemzetnek.*

A gyülés eloszlott.

Hogy Kossuth valami merész dolgot forral az olmützi manifestum megtorlására: ezt utolsó szavaiból észre lehetett venni. Némelyek kezdettek mindentől, egész a detronisatióig tartani, ámbár később hire terjedt, hogy a honvédi bizott-

mányban már e tárgy megkisértése ellenszegülésre találván, maga a kormányelnök is belátta, hogy jobb az olmützi dolgokat inkább ignorálni, mint oly határozatokat idézni elő, melyek nem megoldani, hanem még bonyolítani fogják viszonyainkat.

Nyáry, ugy látszik, nem csinált magának illusiót Kossuthra nézve. Ő még április elején, midőn a többi tagjai a honvédelmi bizottmánynak elenyészettnek hittek minden okot az aggodalomra, mondá barátjainak: hogy Kossuth előbb-hátrább valami bolondot fog elkövetni az olmützi manifestum miatt.

Mi saját személyeinkre nézve is többféle aggodalmakat tápláltunk a márczius 25-ki oratió miatt, mert *egyszer* nem kételkedtünk abban, hogy Madarászért Kossuth maga akarja Kovács Lajost üldözés alá venni; *másszor* pedig jól tudtuk, hogy egy országgyülést nem szokás oly erősen leszidni és még katonai dictaturával is fenyegetni annélkül, hogy azon tagok ellen, *kik a szellemet megrontották, valami specialis szándék forraltatnék.*

Sejtelmünk nem is csalt. Mert csakhamar a táborból Kossuth egy levelet irt Nyáryhoz, mint a honvédelmi bizottmány ideiglenes elnökéhez, melyben értesíti, miként hozzá megérkezése után tüstént Klapka tábornok és számos főtisztek megjelenvén, felszólították, hogy igaz-e a közhir, miszerint Debreczenben egy párt létezik, mely a katonaság mellőzésével akar minden áron a dynastiával kibékülni? — Ő — ezen megütközve, ajánlja Nyárynak, hogy mielőbb tegyen rendeletet e párt ellen az investigatió megindítására.

Nyáry a honvédelmi bizottmány előtt felhozza Kossuth azon iratát, s ott Prényi Zsigmond báró nem átalja az investigatiót azon hazug motivumból is sürgetni, mert, mint mondá, *ő a béke pontjait is tudja,* s a késedelemnek nagy következményei lehetnek.

Csakugyan Nyáry eléggé szives volt, mielőtt elhatározott lépéshez nyulna, Kovácsot értesiteni Kossuth szándékáról.

Kovács minket összegyűjtött, s rövid conferentia után elhatároztuk: 1-ször tüstént egy futárt küldeni Klapkához, ki által ő felvilágosíttassék, miként nem vala szándékunk a katonaság mellőzésével, vagy pedig parlamentáris uton kivül semmit tenni.

(E terv annyiban megváltozott, a mennyiben nem akadt viszonyainkba avatott ember, ki e missiót elvállalni merje. Tehát csak levél által tudósíttatik Klapka, s minthogy meg valánk győződve, hogy a katonaság felizgatására az »Esti lapokat« használják, felhivtuk —y-t az iránt, hogy küldje el egy felvilágosító irat mellett az Esti lapok számait, és kérje föl Klapka tábornokot, jelölné ki azon helyeit az Esti lapnak, melyekből azt lehetne következtetni, hogy Debreczenben egy párt a katonaság mellőzésével teszen kisérleteket egy titkos pacificatióra.)

Elhatározók:

2-szor Prényihez elküldeni Kazinczyt, hogy mondja meg Prényinek, miként ha csakugyan kezénél vannak azon titkos pontok, melyek mellett mi pacificalgatunk, álljon nyiltan elő velek; de ha ily pontoknak birtokában nem volna, s azokra rá nem utasíthatja a hatóságokat, akkor fogja be a száját, mert mi semmi alaptalan vádat nem fogunk szárazon eltűrni.

Prényi habozni kezdett s utoljára bevallá, hogy ő mindent csak hirből tud és bár csodálkozik, hogy a honvédelmi bizottmányban folyt titkok onnan kivitetnek, mégis bátran meri állítani, miként ő gyanításokról s nem kétségtelen tényekről beszéllett.

Klapkának is hamar megérkezett a válasza, s abból világosan kisült, hogy Kossuth nem igazat mondott, midőn állítá, miként a katonaság, s különösen Klapka által fölszó-

litás intéztetett volna hozzá a békepárt működései iránt. Mert a dologból csak annyi a valóság, hogy Kossuthnál Klapka jelenlétében egy pár stabalis tiszt kikölt a debreczeni békepárt agitatiói ellen, annélkül, hogy Kossuthot e részben hivatalos modorban valami felvilágosításra kérte volna. Az egész csak conversatió volt. Különben Klapka az Estilapokkali megelégedését is kijelentette.

Igy látván a dolgot Nyáry, visszairt Kossuthnak, hogy ő a nyomozatot nem tartja eszélyesnek megkezdeni. S ekként az egész dolog Kossuth hazaérkezéseig függőben maradt.

A képviselőház sorsára is nagy hatással volt Kossuthnak márcz. 25-én tett nyilatkozata; mert minden rosz szenvedélyü és bűnös embert a képviselőház ellen uszított, mely azóta egészen ápril 14-kéig örökös vád alatt volt, s a reactió fészkének kiáltatott ki.

Mi tudtuk, hogy bizony bár naponként növekedtünk erőben, mégis egy tekintélyes minoritásnál többek nem vagyunk, s inkább csak a tárgyak kezelése által, mint nagy számunk miatt győzünk; midőn tehát a nép az országgyülés ellen azért izgattatott, mert mi — mint mondaték — többségre jutottunk, átláttuk, hogy a képviselőház ellen valami attentatum van készülőben. Kovács tehát Kubinyi Ferenczet, mint azon financziális választmány elnökét, melyre a gyémántpör is bízva volt, fölszólította, hogy az istenért, siessenek Madarász László ügyébeni előterjesztésökkel; mert különben még valami katastrópha jöhet közbe, mielőtt Madarász megbuknék, s mindnyájan az ő kezébe jutunk.

Természetesen az országgyülés akkori eloszlatásának a mi semmivé lételünkkel egyértelme volt, ha Madarász előbb nem mozdíttatik hivatalából el.

De Kubinyi kettőzött munkásságot igért; s reméllők, hogy a táborból visszatérő Kossuth Madarásznak a honvédi

bizottmányban csak hült helyét találandja, s az országgyülés eloszlatására egygyel kevesebb érdeke marad.

Fölvirradt ápril 13-ának reggele. Midőn titkos tanácskozásba hivatánk, annyi Nyáry által már transpirált, miként a dynastia ellen akar indítványt tenni a táborból hazatért Kossuth; de hogy mekkora belterje leend ezen indítványnak, s micsoda szempontok által motiváltatik, ezt még határozottan tudni nem lehetett.

Az október 8-ki nyilatkozatból, melyen állíttaték, miként V. Ferdinándnak nem volt joga a nemzet tudta nélkül a királyságról lemondani, logice azt lehetett következtetni, hogy Kossuth most Ferencz József helyett, V-dik Ferdinándot nyilatkoztatja ki magyar királynak és osztrák császárnak. Ez az első possibilitás. Kossuth ambitiójából lélektanilag csak annyi következett, hogy ő magát Magyarország gubernatorává neveztesse ki, s mint a királyi jogoknak ideiglenes tulajdonosa, egy felelős miniszteriumot alkosson s ezek által kormányozzon. Igy a dynastiára nézve semmi határozat nem lett volna definitiv. Ez vala a második possibilitás.

A harmadik possibilitás arra nézve, hogy Kossuth mit indítványozand, volt a szorosan vett detronisatió s az egész uralkodóház számüzetése.

Mig e szomorú probabilitásokon jártatta az ember az eszét, Kossuth a terembe lépett s a győzedelmekért az armádiára rakott magasztalások után, előterjesztette a *detronisatiót és az uralkodóház számüzetését.*

Becsületemre mondhatom, hogy majd minden követ ki volt képéből kelve, s bár hiszem, hogy a szoros értelemben vett Kossuthiánusok *nyiltan* Kossuth mellé szavaztak; de arról viszont a legtökéletesebben meg vagyok győződve, hogy egy titkos scrutinium szerint 20 voxa sem lett volna. A győzedelmeknek kábító hire t. i. annyira csakugyan nem vette

el annak, ki különben sem volt őrjöngő, az eszét, hogy elhihesse, miként Európának közönyös dolog, hogy egy nagy hatalmasság megszünend lenni, és az európai súlyegyen — melynek föntartásáért támadtak V. Károly halála óta majd minden háborúk — fölforgattatván, kelet és nyugot közt egy üresség támad, melyet betölteni nem lehet.

Ennél fogva még az oly követek is, kik semmi rokonszenvvel sem voltak, sem a dynastia, sem a monarchismus iránt, lelkökben sült bolondságnak hitték Kossuth indítványát, és a félelem személyök s a haza sorsa iránt elég világosan volt arczkifejezésökre nyomva.

De sem itt, sem a világon sehol még eddigelé a parlament nem tanusitott elég politikai bátorságot a forradalom közt. S ez a többi tanácskozó testületekkel is így van.

A római senatus tudta magát elhatározni, hogy az ellenséget a sella curulison bevárva, egyenkint lemészároltassék; de a tribunusok követelései ellenében soha hasonló bátorságot és eltökélést nem tüntetett föl.

Kossuth a detronisatiót következő okoknál fogva követelte:

1-ör. »Mert a sereg akar már valahára egy zászlót, mely alatt küzdjön, akarja Magyarország függetlenségét, s ha a parlament még tovább is késik kivánatát teljesíteni, a sereg a függetlenséget maga fogja kikiáltani, és a vérontások, a polgárháború, a képviselőház szétveretése s a katonai dictatura könnyen bekövetkezhetnek;

2-szor. a nép, a merre ő (Kossuth) átutazott, nyughatatlanul követeli a detronisatiót s ez az idő jele, melyet a képviselőháznak nem szabad ignorálni, ha magamagát megsemmisíteni nem kivánja;

3-szor. Veronában egy európai congressus fog tartatni, melyben az osztrák és az olasz ügyek elintéztetnek. Itt kerülend Magyarország sorsa is elő, s ha addig a függetlenség

ki nem mondatott, követeket nem küldhetünk e congressusra, s majd kihallgatással olvasztják össze Ausztriával vagy alkuszszák és darabolják el Magyarországot. Ha pedig valamit az európai diplomatia megállapított, azon aztán többé segíteni nem lehet.«

Ez a harmadik argumentum még oda is látszott mutatni, hogy az egész detronisatió csak comoedia; mert Kossuth a külországi összeköttetései utján tudja, miként az ausztriai monarchia reconstructiója európai congressus által történendvén, ott majd egy részről az octroyirozott alkotmány, más részről a detronisasió vonatik vissza és az egész pör egy *te deummal* fog végződni.

Nevetséges lenne, ha nyaktörő nem volna, az egész titkos ülés; mert valósággal a követek nevezetesebb része éppen a veronai congressus emlitésekor kezdett szabadabban lélekzeni.

A történészet komolyan elhinni nem fogja egy törvényhozó test ekkora ostobaságát; pedig igen természetes, miután szeptember vége óta Madarász László grácziájából sem hirlapok, sem levelek külföldről a szerkesztőkhöz nem bocsáttattak be, s miután a legokosabb követ is a debreczeni hirlapokon kivül semmi journált még szemével sem láthatott. Legtávolabbi fogalma sem volt hát a törvényhozásnak az európai viszonyok állásáról. — Először a világosságot kellett a háztól elvenni, hogy benne a vak szenvedélyek vezethessenek: — ezt a rendőrminiszter meg is tette ......

Kossuth, miután három fő motivumát előterjesztette, kijelenté, hogy bármint dőljön el e kérdés, ő azt okvetlenül indítványozni fogja a nyilt ülésen is.

Ez egy előre bejelentett appellátió volt a népszenvedélyekre. De különben is sokkal nagyobb hatalma volt Kossuthnak, sokkal bizonyosabb volt, miként inditványát egyenesen megtámadni a legkétségtelenebb életveszély nélkül lehetet-

len; sokkal inkább támaszkodhatott Kossuth e kérdésben a fanatisált nép dühösségére; hogysem valaki eszébe merte volna venni a positiv és nyilt ellenszegülést.

Nyáry és a békepártnak tagjai mindent elkövettek az indítvány halasztására, kijátszására, megakadályoztatására. Interpellatió interpellatiót váltott fel. Kossuth mindenik szónoknak maga felelt. — S ha kérdezték, hogy a sereg követeli-e valósággal a detronisatiót? Ő válaszolá: nem csak követeli, de nélkülünk is el fogja igazítani. — Ha említés vala, miként Európa csak el nem türheti, hogy Ausztria megszünjék nagyhatalmasság lenni; ő válaszolá, hogy Ausztria már megszünt Európa véleményében létezni. — Ha kérdezték, ily fontos ügyben utána járt-e a küldiplomatia nézeteinek? Ő mystikus kifejezésekkel ismételten a veronai congressust hozá föl, mintegy indicálva, hogy minden már rég el van az idegen kormányokkal igazitva. — Ha arról interpellálták: nem fog-e a detronisatió muszka közbevegyülést előidézni? Ő *nemmel* válaszolt, hozzátevén, hogy ezen interventió, ha megtörténnék is, a függetlenségi nyilatkozat mellett sokkal bizonyosabban lehet a szabad nemzetek segélyére számítani, mint különben sat. sat.

Akárminő gyarlók voltak argumentumai, az kétségtelen vala, miként Kossuth háta megett volt e kérdésben az egész nép, kivált a Tiszavidéki. Mihelyt tehát az armadia akaratja általa a parlamentnek hírűl adatott, nem maradt semmi támasz, mely a követeket bátoríthatta volna. S mégis többen szólottak a fennemlitett modorban az indítvány ellen, mint az indítvány mellett. A beszélni akarók szünetlenül jegyeztették magukat. Legalább három napi vitára bizton lehetett számitani, mert a reggeli rövid és a délutáni alig egy pár óráig tartó tanácskozmányban, a lefolyt idő felét Kossuth orátiói töltötték be; és a kérdés, az élénkülni kezdő hangulatot tekintve, a pertractatió első stadiumát alig haladta át.

Kossuth azonban felállt és kinyilatkoztatta, hogy ő már tájékozta magát, s reméli, miként a nyilvános ülésben pártolásra találand. Azon oldalon, melyen mi ültünk, az emberek felszökdösvén, »votisáljunk, votisáljunk« kiabáltatott; mig viszont nagy robajjal tört ki a más padokról »a titkos ülésen a votisatiónak nincs helye.« — Zavarban oszlott el a gyülés.

April 14-én nyilt ülésre hivatánk össze a szokott terembe; de az alatt, míg a követek ülhelyeikre gyülekezni kezdettek, a nép a templomot fogta körül s eláradott a Collegium előtti sétatéren, úgy annyira, hogy rövid idő mulva a tolongás miatt a terembe lépni alig sikerült.

Ez annál felötlőbb volt, mivel a titkos ülés tárgyairól becsületi kötelesség volt a követeknek hallgatni; s most a kormány maga csődíté a tömeget oly ülésre, melynek tárgyát tulajdonképen kimondani még akkor szabad sem lett volna.

A népnek a templom kapui fölnyittatának, s az ottan elfoglalt minden helyet. Ekkor Kossuth egyik fölvett embere, Drágos, kivánta határozatilag kimondatni, hogy a ház mára a templomba teszi át ülését.

A teremben levő képviselők ez ellen szabadkozának, s helyeikről kimozdulni nem akartak. A többség kiabálta: »maradjunk benn.« A képviselők egymással veszekedni kezdettek. Sokan nyilatkozásra iratták föl magukat, de ez elmaradt azért, mert az elnök, látva a közkivánságot, határozatnak vette azt, hogy a gyülés a teremben tartatik meg.

Elnök: A mai ülés tárgyát a kormányelnök úr fogja előadni, tehát várjuk be öt.

Szünet volt, mignem Kossuth megérkezett. Ő a terembe lépvén, rövid szót váltott az elnökkel suttogó hangon, s Besze, ki szintén vele jött a terembe, stentori han-

gon kiáltá: »Képviselők! A nagy templomban több ezer ember van. A mik a mai ülésben mondatni fognak, ájtatos érzelemmel sovárogja hallani a nép! a nép, melynek képviselői vagyunk; a mi ma történik, kivánatos, hogy minél több szájról-szájra hangozzék szerte az országba; itt alig vagyunk egy pár százan; a karzatok üresek; oda át a nagy templomban pedig *ezerek várakoznak*. Felszólitom tehát a képviselőket, menjünk által, és hirdessük a valót ezerek s ezerek ajkain.« (Helyeslések hangzottak, főként *az üresnek mondott karzatról.*)

Besze megindult, Kossuth kalapjához nyult, a flamingók kifelé tolakodtak, s midőn az elnök kimondá: »a ház kivánsága következtében a mai ülést a reformatum nagy templomba teszem át«, ezen enuntiatiót már nagyon kevesen hallották.

Mi nem levén a népgyüléseknek barátai, az utczán maradtunk, t. i. Kovács, én és Zeyk Károly. A debreczeni közönség — mely miatt a követek nagy része, ha akart volna is, alig férhetett volna be a templomba — előttünk vonult nagy massákban el. — Én a hangulatját vizsgálva e népnek, úgy vevém észre, hogy a valóságos civis, bár áhitatosan imádta Kossuthot, nem igen örvendett, sőt komoly volt. Az ifjuság és az asszonyok valának inkább fanatisalva.

April 14-kén *nem országos ülés,* hanem *népgyülés volt, hol lehetetlen vala bárminő ellentmondás.* Ezt a *revolutió barátai* és *ellenségei egyaránt bevallani fogják.*

Nevezetesebb az, hogy Kossuth maga is elmondá, a kormány külföldi agenseihez intézett iratában, véleményét april 14-ke felől.

E röpiratban kettőt állít. 1-ör. Hogy ő egyedül proclamálta a függetlenséget; 2-or tette azt, mert minket, — kik a békét óhajtottuk, s már a parlamentben naponként erősödtünk, — megbuktatni akart. Ő, mint mondá, *előlünk a hidat akarta lerontani,* s a függetlenségi nyilatkozat végére

oda is tétette *a hazaárulást*, a vésztörvényszéket, mindazokra, kik a kibékülést akármi módon megkisértendik, de mi e fenyegetések daczára is, mertük existentiánkat és fejünket koczkáztatni szerencsétlen honunk megmentéseért, mint később kitetszeni fog.

Kossuth Madarász izgatásából szándékozott azt is követelni, hogy a függetlenségi okirat — mely kevés szavak hiján Kossuth müve — egy díszpéldányban kiadatván, minden képviselő által aláirassék. Ezt a mérséklett párt meghallván, Almássyt megkérte: mondaná meg Kossuthnak, miként a minoritástól sok mindent lehet követelni, de azt még sem, hogy oly actát, melynek ő csak hódolni tartozik, de a mely iránt nem volt a többséggel egy nézetben, úgy írjon alá, mintha a maga müve lett volna, és minden szavait saját maga óhajtotta volna. Almássyt különösen Kovács megkérte, miként ő soha aláirni nem akarván a függetlenségi nyilatkozatot, ne kényszerítsék őt a legvégsőkre. Szunyogh a kormányzónál szintén ily értelemben nyilatkozott több követeknek, kik, nem emlékszem minő dolog elintézéseért, Kossuthhoz valának hivatva. De minden vonakodásaink daczára is Kossuth bizonyosan megmaradt volna eltökéllett szándoka mellett, (a midőn aztán nem maradt volna más választásunk, mint: vagy engedni neki, vagy összetipratni általa, —) Kossuth, ismétlem, bizonyosan keresztül viszi, hogy a függetlenségi actának aláirása elhatároztassék, ha Almássy nem hozza föl, miként az országgyülés nem volt teljes számmal, s így az aláiráskor kisül, miként a függetlenségi határozat *érvénytelen*. Kossuth tudakolta: honnan tudja, hogy nem volt 200 követ jelen? Almássy válaszolta: *hogy a 13-ki titkos ülésen a tagokat valaki által megszámláltatta, s a templomban azoknak sem volt legalább egyharmada*. Mennyi követ volt a titkos ülésen? kérdé Kossuth. Almássy 130-at mondott, valósággal 160-nál is többen valának, de Almássy szándékosan

kevesbítette számukat. A jelen voltak csekély mennyisége aggódóvá tevén Kossuthot, Madarász László fondorkodásai nem vehették többé reá, hogy csak említse is a függetlenségi okirat aláirását.

Kossuth akár — mint a röpiratban említi — miattunk, akár fölfuvalkodott szivének nagyravágyásából proclamálta a detronisatiót: annyi bizonyos, hogy e lépés által, minket, *mint pártot* semmivé tett, szintugy, mint Montalembert, Berryére és Thiers, szintúgy, mint az aristocraták, legitimisták és orleanisták a februári napok óta a democratia és köztársaság bérruhájába kénytelenek párttörekvésüket öltöztetni. Hogy valjon V. Henrik, vagy Lajos Fülöp restauratiójakor minő büntetés várand ezen emberekre? arról okoskodni nem az én dolgom. Különben is, midőn őket említettem, csak annyit akartam mondani, hogy a *függetlenségi nyilatkozat* utolsó pontjai által, honárulás bünterhe alatt nem levén többé szabad a dynastia irányában egyéb viszony, a háború viszonyán kivül; mi azontúl magunkat békepártnak nyilván nem nevezhettük, s minden erre vonatkozó törekvéseinknek szükségeskép a *conspiratió szinét kellett magára ölteni.*

Madarász további historiája Kossuthnak jellemzésére igen érdekes.

Az ápril 20-diki gyülés vége felé, midőn *a tolvajság* ténye kétség alá alig jöhetett, a karzat is »szégyen«, »gyalázat« s más ilyes szavakat hallatott. Továbbá a képviselőház a kormánynak kötelességévé tette Madarász ellen büntető keresetet inditani; mert a parlamentáris formák közé szorított határozatnak ez volt a valóságos értelme.

Midőn tehát a tolvajság gyanujáért pör alá rendelve s a közvélemény előtt már elitélve van Madarász: mit cselekszik Kossuth? . . . .
. . . .
. . . .

Madarász a honvédi bizottmányból rögtön visszavonult, és a képviselőházban meg nem jelent, sejtvén, hogy ott számára többé hely nincs.

Kovács Lajos csakhamar meghallá, miként Madarász Fehérmegyébe akar utazni. Fölszólította tehát Almássyt, mint a ház elnökét, hogy e tényt a kormánynak tudtul adván, kérje meg oly intézkedésekre, miknél fogva Madarász távozása által ki ne játszassék a ház akarata, mely a kormánynak kétségtelen kötelességévé tette, a vizsgálatok és a pör befogás gyors eszközlését.

Almássy volt is e tárgyban a már szétmálló honvédi bizottmány több tagjánál, de azok magukat nem igen akarták többé hivatalban levőknek tekinteni, s ha kivánták volna is Madarász letartóztatását eszközölni, már késő vala, mert Kossuth — a ház világos határozatának daczára — engedelmet adott neki a távozásra, sőt, mint többen gyanították, valami missiót bizott rája.

Madarász zaj nélkül és hirtelen odahagyva Debreczent, a vidékről elküldé követségről lemondását s az a május 8-ki gyülésen felolvastatván, hangja miatt nagy indignatióval fogadtatott, s egyszersmind többek által sürgettetik, hogy a vizsgálatok a Zichy ingóságok iránt, mihelyt lehetséges, megkezdessenek.

Kossuthnak több mint botrányos viseletét az egész gyémántügyben megkoronázta azon tette, hogy midőn Madarász megint követséget keresett, választói Kossuthhoz küldöttek, megtudakolandók, hogy valljon igazak-e az orzási vádak? Ő azonban nem azt felelte, hogy a dolog még vizsgálat alatt van, és csak ezután fog kifejlődni, világért sem ezt felelte; de a legnagyobb elhatározottsággal mondá: »bátran megválaszthatják Madarászt követnek, mert épen olyan ártatlan, mint ő és akárki a világon.«

Kossuth a »Magyarország kormányzója« czime alatt

a) a dictatorságot akarta, s e végre okvetlenül akarnia kellett

b) az országgyülés eloszlatását. Minden küzdelem ápril 14-ke óta e két kérdés körül pergett le.

Van egy instinctus a pártok életében épen ugy, mint az egyénekében, mely a veszély perczeiben kijelöli azon eszközt, mely aránylag még legtöbbet segíthet.

Mi, mihelyt a csapás után, mely ápril 13-kán levert, fölébredtünk, arra központosítottuk erőnket, hogy kimondassék, miként az országgyülés elnapolása s eloszlatása csak maga az országgyülés által történhetik.

Doctrinailag igen nevetséges volt e kérdés, mit magunk is beláttunk; de azért nem kételkedtünk azt a tudomány minden argumentumaival felczifrázni.

Valóságos okaink következők valának:

a) A békepárt már annyira gyülöltetett Kossuth által, hogy midőn megszüntünk volna képviselők lenni, az elfogatások kikerülhetlenül bekövetkeztek volna, vagy egy, vagy más ürügy alatt. Mig azonban a ház együtt marad, ha nem is tökéletes garantiát, de legalább némi kezességet nyújtott személyes bátorságunkra azon jog, hogy csak az országgyülés engedelmével lehet az országgyülés tagjait pörbe fogni. Asylumunk volt tehát a képviselőház;

b) mig szét nem oszlott a parlament, addig mégis valami árnyéka maradván fenn a szabadságnak, a dictatorságnak, a maga valódi értelmébeni, organisálása némi akadályokba csakugyan ütközött volna;

c) Kossuthnak iszonyu passiója volt charlatánokkal, kalandorokkal, erkölcstelen és lelkiismeret nélküli emberekkel magát körülvétetni. Megborzadtunk, ha arra gondolánk, *hogy minő camarilla* dúlná szét Magyarország minden viszonyait, ha Kossuthot semmi nem fékezné *az egyének fölhasználásá-*

ban. — Bármi gyenge volt a dieta, a személyek irányában annyit csakugyan ki tudott resensusai és határozatai által vinni, hogy *Madarász* mindenre lehetetlenné vált. *Bükesy* vezérnek nem küldetett, Mérey és Pálfi Albert hivatalukat vesztették, M.... Móriczné, a közbotrány kikerülése végett, Kossuth udvarából eltávolíttatának.

d) Miért ne remélhettük volna, hogy valamint januártól—áprilisig pártunk már annyira erősödött, hogy Kossuth aggodalmait a legnagyobb mértékben fölébresztette, miért ne remélhettük volna, miként a tábori szerencse változásakor megint fölemelkedhetünk, sőt Kossuthot a parlamentben meg is buktathatjuk?

e) Hittük, miként Görgei nem fogja oly hosszasan tűrni, hogy egy *charlatan* csak azért, hogy bőrét megoltalmazza, mindent semmivé tegyen Magyarországon. Görgei pacificálási hajlamáról biztos adatokkal birván, semmi kétségünk nem volt, hogy a képviselőházban a crisis esetére nagy erőt szerezhetünk Görgei által a kibékítés számára. Végre

f) az országgyülés el nem oszlathatása iránt támasztott agitatióink közepette *oly terv fonalszálait indítottuk meg,* (itt a *reserva* kérdését értem, miről alább fogok szólani), melynek sikere csak ugy lehetett, ha a képviselőház legalább néhány hétig együttmarad; de ezen együttmaradásnak garantiája csupán az volt, ha elvileg elismertetnék, miként Kossuthnak, mint kormányzónak, nincs kezébe adva az országgyülés eloszlathatására nézve semmi jog.

Ennyi valóságos okból igen természetesen egyet se hoztunk fel. Azonban elég ok volt számos követre nézve maga az élélhetés dolga, s hogy hajlékot se tudtak volna már többé találni, hova megvonuljanak. Az ily emberek természetes szövetségeseink valának. A flamingók theoreticus része, a kik *alkotmányozó* gyülésről álmodoztak, és a Kossuth tányérnyalói valának csak, kik a Marczius szerkesztőjének vezérlete

alatt a képviselőház *nyugalomra bocsáttatását* sürgették, de ezek, bár a publicum közt nagyszámuk volt, az országgyülésen Fülöp Lipóton és Irányin kivül alig támaszkodhattak valakire.

Kossuth tehát, noha Szász Károlyt, ki az indítványt tette, születlen embernek nevezé egy privat conferenczián, melyben a mérséklett párt tagjai közül, ha jól emlékszem, csak Szunyogh és Kazinczy vala hivatalos, mind a mellett belátta, hogy a képviselőház egoismusát igen durván megsérteni még sem tanácsos; ennélfogva az április utolsó napjaiban tartott 3 titkos conferencziák egyikében kinyilatkoztatta, miként *elismeri, hogy joga nincs az országgyülés eloszlatására,* azonban — igy szólott — »ne alkossanak önök e kérdésről külön törvényczikket, hanem mint souverain hatalom, ám vessen az országgyülés engemet börtönbe, vésztörvényszék alá, ha az országgyülés eloszlatását erőszakos módon akarnám eszközölni.«

A követek nagy örömmel fogadták ezen declaratiót, s igy mi csak félig nyertük meg a permanentia kérdését, mert az puszta szóbeli igéreten nyugodott.

Ennyiből állott a Kovács-clubb direct befolyása Kossuth kormányzói hatáskörének keskenyítése körül. A mi több történt még e mezőn, azt *Szemere* indítványozta a miniszteri tanácsban, s vitte keresztül a mi segítségünkkel, a flamingók ellenére és többnyire Kossuth bosszuságára, *két titkos ülésben, melyek april utolsó napjaiban tartatának.**)

---

*) *Jegyzés:* Szemere nevét említvén, szükségesnek tartom rövid viszonyunkat vele s annak indokait fölhozni.

Az utolsó pozsonyi országgyülésen Széchenyi gróf pártot akart alkotni, mely, a mig mi hirlap utján támadjuk meg Kossuthot, magában a törvényhozás keblében lép föl ellene. A fiumei vasút lett volna a ha-

Ezen titkos üléseken a sarkkérdés ez volt: valjon a kormányzói jogok és a kormányzónak a miniszteriumhozi viszonya a törvényhozás által definiáltassanak-e *most?* — vagy pedig *az időtől kell várni* mindent, s bizni abban, hogy majd az exigentiák szerint önként fog alakulni és kifejlődni mind a miniszteriumnak a kormányzóhozi helyzete, mind a kormányzónak hatásköre.

A flamingók Kossuth mindenhatóságának levén embe-

---

tározati kérdés. E pártba Széchenyi Szemerét is beszámította. Továbbá Szemere levelezésben állván Csengeryvel, azon időtájt már keserűen tört ki Kossuth ellen, s az ő tulsulyát viszonyainkra közcalamitásnak tekinté.

Mi ennyi adatok után föl valánk jogosítva, benne egy Anti-Kossuthianust keresni.

A márcziusi forradalom után magunkat reményeinkben csalatottnak hittük; s bár ő, mint miniszter s később mint a honvédelmi bizottmány tagja, mindent elkövetett a régi baráti viszony megújításására, mind Kovács, mind én őt álnok embernek tartottuk, és csak egyedül Csengery kezdett megint iránta bizodalommal lenni.

Debreczenben egészen elfeledtük Szemerének még nevét is, mig rögtön két meglepő tény által magára vonta mindnyájunk figyelmét. Az egyik volt a kápolnai ütközet után tartott katonai tanácskozmány, melyben ő elnökölt. Itt ő a Kossuth creaturáját: Dembinszkyt letette a fővezérségről, és a Kossuth iránti ellenséges indulatu Görgeinek adott által 45 ezer katonát. Másik tette volt, hogy egy Miskolczról irott levélben, melyet Kossuthhoz intézett, az april 14-ki határozatot kárhoztatta. — A hadi gyülés után mi őt Görgei barátjának, a miskolczi levélből a függetlenségi okirat kárhoztatójának, mindkettőből itélve pedig Kossuth ellenségének tartottuk és rendkivül örvendénk, mikor miniszterelnökké való kineveztetése értésünkre esett. Mihelyt Szemere Debreczenbe érkezett, minket keresett fel, s lenézéssel szólott a flamingókról. A Kossuth jogainak szorítása körül a maga nézeteit a miénknek föláldozván, tőlünk ment a miniszteri conferencziákra, s elbeszélvén az ottan folyt dolgokat, megegyezésünket kérte ki teendői iránt.

Igy folytak a napok szép harmoniában, mig egyszerre, mindnyájunk bámulatára, elmondja *hires programmját.* Határtalan volt csodál-

rei, nem akarták megkötni a kormányzó kezét a végrehajtási functiókban. *Szerintök a miniszterium épen azon degradalt és határozatlan helyzetben lett volna Kossuth irányában, mint a szerencsésen kimult honvédi bizottmány.*

Fő szóvezetői voltak ezen iránynak: *Kossuth, Szacsvay, Halász Bódi, Dobolyi és Irányi.*

Mi ellenben akartuk, *hogy Kossuthnak a közigazgatásban egyenes befolyása ne legyen, hanem a miniszterium kormányozzon.*

A miniszterium hatalmának minél nagyobb kiterjesztésére törekedtek s a mellett küzdöttek a titkos ülésen *a)* a mérséklettek közül *Kovács, Kazinczy* és *én;*

---

kozásunk nem csak politikai doctrinái miatt, de egyszersmind azon indiscretioért, minél fogva legtávolabbi figyelmeztetést sem ad nekünk szándékáról. Mindnyájan előhoztuk e ballépését, de ö azt válaszolá, *hogy az eszmék licitatiója most szükséges.* Hogy a flamingók kezéből ö nem akart semmi pártolást elfogadni, rögtön megmutatta nekünk azzal, hogy Madarász rendőri bureauját föloszlatta, s 60 többnyire vörös tollas hivatalnokot csapott a rendőrségtől el. Senki sem maradt ott meg, ki Madarásztól volt kinevezve.

Miután mi a katonasággal egyetértésbe jöttünk, részint féltünk Szemerétől, hogy megtudva czélzatunkat, mint miniszterelnök pártütőkként fog velünk bánni; részint reméllettük, miként ha a reserva összevonatik és a parlamentben bátran felléphetünk, ö mint eszélyes ember, mint Kossuth ellensége, mint az ápril 14-ki határozatnak kárhoztatója, — *e három* okból részünkre álland, s nagy popularitása által határozottan foly be a végeredményre.

Ily hánykódásban voltunk az ö irányában és Szemere is ma közelített, holnap távozott tőlünk.

Julius 4-ke volt azon nap, mely a lepelt levonta Szemeréről. Akkor ö, beszélve velünk, szavaiból észrevettük, hogy egész mysticus jellemének a magva abból áll, hogy Kossuth és Görgei megbuktatásával akar *dictator lenni.* Azóta ö minket veszélyes embereknek, mi pedig őt kisszerü intragansnak tartottuk. . . . .

b) a más pártárnyalatokból: *Szemere, Gorove* és *Somogyi.*

Természetesen az egész küzdelem oly mezőn folyt le, a melyen idegen ember föl nem találhatta volna magát.

Mert sem mi nem mondottuk, hogy Kossuthtól félünk, sem ők, hogy csak Kossuthban biznak, hanem a helyett mi codificáltatni akartuk a kormányzói jogokat,— ők ellenben állították, hogy erre joga nincs a képviselőháznak, mert nem constituante, s ha volna is joga, a hatalom egységét nem kell megtörni, minden megosztása az erőknek veszélyes levén a forradalmi időkben.

A ki e nyilatkozatait a flamingóknak hallotta, annak őket az absolutismus barátainak kellett volna tartani, oly megvetéssel szólottak a *miniszteri felelősségről és az országgyülés hatalmáról.*

Kossuth nem akarván engedni, győztek az első nap a flamingók, s elhatároztatott, hogy *az országgyülés a kormányzó jogait s a minisztériumnak viszonyait meghatározni nem fogja.*

A gyülés után Szemere letette a felvállalt miniszterelnökséget és szekeret rendelt, hogy haza menjen.

A többi designált miniszterek használván a jó alkalmat a menekülésre, Horváthon kivül készülődni kezdettek a privát élethez.

Kossuth, ha körül nézett, kénytelen vala észrevenni, hogy már csak a következő személyekből alkothat minisztériumot. I . . . ., Prényi, Szacsvay, Újházy, Josipovics, Kállay, Pálfy Albert, Madarász Józsi, szóval a vörös republicánusokból; mert minden talentum irtózik, neki, mint dictatornak, befolyás nélküli eszköze lenni.

Kossuth, bár mindig a flamingókat pártolta és ellenünk hecczelé, mégis szégyenlé az ország színe előtt, oly ignotus, vagy gyülölt emberekkel föllépni.

Kossuth a hatalom tetőpontján körültekintett, s látá a mélységet maga alatt. Látá, hogy bár a nép által bálványoztatik, s a parlamentben keresztül viheti, hogy a végrehajtó hatalom *felelősség nélkül és egyedül az ő kezében* maradjon; de akkor más választása nem lehet, mint a politikai főfunctiókat az I.... és a Pálfy Albert companiája közt osztani ki, — a sereget pedig egy idegennek, *Bem Józsefnek adni át.*

Visszaborzadt ezen koczkáztató lépéstől. Levelet írt tehát Szemerének, s mindenekre kérte, hogy ne vonja vissza magát.

Szemere a *kormányzói állás és a miniszterium viszonyainak* definitiójához kötötte Debreczenben maradását. Végtére Kossuth transigálni kezdett, s hatalmának megszorítását és azon elvet, *hogy a miniszterium kormányozzon, elfogadta.* Megkészültek tehát az e tárgyra vonatkozó paragraphusok. De mi történjék velök? ez vala a nehezebb kérdés. Kossuth büszkébb volt, mintsem a titkos ülésen kimondott és keresztül vitt nézeteit revocálja. Szemerének kellett tehát valami más expedienst gondolni, s így történt, hogy *mi megint titkos ülésre hivattunk össze;* s ott Kossuth egy hosszabb szónoklatban kifejtette, miként »a titkos ülésben tegnap határozottan a mellett voltak a nézetek, hogy az országgyülés ne codificáljon most. Ez igen helyes felfogása viszonyainknak s másként nem is történhetik. O tehát kéri az elnököt, hogy nyilvános ülés tartassék a miniszteri listának közzétételére. Jelenti egyszersmind, miként e közzététel alkalmával *tudatni fogja a házzal* azon correlatiót, melybe a jelen miniszteriummal lépni akar. Ő a holnapi napon túl, mint kormányzó elnök, az alkotmányos fogalmak szerint, *a parlamenti tanácskozásban részt nem vehetvén, bucsút vesz a háztól,* s köszönetet mond a szivességért, mellyel érdemén kivül volt elhalmozva.«

Kossuth ekkor a gyülést rögtön odahagyta, s nekünk se levén semmi dolgunk, mi is.

Május másodikán megjelent az octroyirozott alkotmány, melyben Kossuth Lajos oly nevetséges modorban, mintha ő lett volna a porosz király, *tudtára adja az országnak,* hogy a miniszterium vele ez alkalommal micsoda viszonyban álland. A képviselőházzal ő — mint a titkos ülésen előre megmondá — csak *tudatta* a magna chartát. — Az okiratban egyébaránt Szemere kivánatai többnyire benne vannak. S e conventió szerint a miniszteriumra ment volna csakugyan át a hatalom legnagyobb része; de Kossuth mind a mellett a sereghez nem szűnt meg direct parancsolatokat küldeni, a kormánybiztosokhoz az ő cancelláriájáról mentek titkos utasítások, a miniszterium ignoráltaték, és Kossuth továbbra is tettleg dictatora maradt Magyarországnak.

A Kossuth dictatorsága vala april 14-ke óta az egyedüli tárgy, mely politikai jelentőséggel birt, sőt a mely körül fordult meg minden más kérdés.

Elmondottam a békepárt befolyását és czélját e kérdés körül, — elmondottam Szemere helyzetét s a pártokhozi viszonyait.

Nekünk, kik a dolgok folyamával teljesen elégületlenek valánk, april 14-ke után a képviselőház termén kivül nyílt egy alkalom, megkisérteni a függetlenségi nyilatkozatnak paralysálását. Erről is — mint a békepárt helyzetének historiájához tartozóról — röviden irok még.

Kossuthnak taktikája volt: a képviselőházat minél gyakrabban ijeszteni *a katonai despotismussal;* az armádiát meg azzal ámitani, hogy a *képviselőház parancsol minden extrem szabályokat,* s ő, mint a végrehajtóhatalom egyik eszköze, csak a parlamentnek engedelmeskedik, midőn a forradalmi téren müködik.

»Hála Istennek, hogy önök közt lehetek — mondá az isaszeghi csata előtt való nap több törzstisztnek — most

lélekzek igazán szabadon; *mert legalább egy pár napra megmenekedhettem a képviselő urak zsarnoksága alól.*"

Természetesen, hogy a katonáknak megesett szivök a szerencsétlen Kossuthon, ki akkora zsarnokság alatt van és Damjanics megigérte, hogy mihelyt Komáromot Görgei fölszabadítja, ő — t. i. Damjanics — Debreczen felé fordúl és szétveri a *csevegőket* (a képviselőházat.)

Ilyen . . . . . szándékozott Kossuth kivinni, hogy a katonaság a képviselőháznak, a képviselőház a katonaságnak legyen *mumusa* s egyik a másiktól tartva, az ő hatalmának kölcsönösen támaszává váljanak.

Továbbá a seregben mindig egy csoport emissariusa volt, kik az országgyülést gyalázták, a »Márczius 15-két« számos példányokban terjesztették, és különösen a békepártról ezer rágalmakat indítottak el, s mindig odaműködtek, hogy az országgyülésnek különösen *ezen fractiója* iránt minél nagyobb gyülölet támadjon az armádiában.

Semmi sem lehetett ellenkezőbb, mint azon két állítás, hogy *a)* a képviselőház kényszeriti Kossuthot szélső szabályokra, s még

b) a képviselőház orránál fogva vezetteti magát a békepárt által.

Azonban mind a két hir megtevé hatását. Az első Damjanicsnál, a második Nagy Sándornál.

Kossuth cselszövényeit mi csak egy részről paralysálhattuk Ludwig által, ki hozzánk tartozott ugyan, de igen ügyetlen ember volt. Később Almássy Pali megfordúlván a táborban, főként Damjanicsnak felnyitotta a szemét. Ide járult, hogy miután a fővezérség iránti botrányos eljárása Kossuthnak Görgei gyanakodását felébresztette, ez is igyekezett a debreczeni viszonyokat ismerni és főként Kossuth minden lépését szemmel tartatá.

Ezekből következett, hogy a seregben mind inkább rectificálódtak a fogalmak s mi nem kételkedtünk, miként Kossuth bukásának gyökér-oka végtére is az leend, hogy az annyi insinuatiók által félrevezetett tábornokok *Kossuthot ugy ismerik meg, mint a milyen ő valósággal volt.*

Mennykőcsapásként hatott tehát reánk Kossuthnak azon állítása, melyet april 13-kán nyilatkoztatott ki, hogy t. i. az armádia követeli a detronisatiót. Mi ugyan átalában tudtuk, hogy a kormányelnök úrnak az igazmondás nem tartozik a fő erényei közé; de annyi vakmerőséget mégis lehetetlen volt feltennünk, hogy ily fontos kérdésben merjen egy positiv . . . . . . előállani. — S midőn másnap az egész nép előtt mondá el ugyanazon állítását — bár kevésbbé marquirozott kifejezésekkel; — nekünk nem maradt egyéb hátra, mint csalatkozásunk keserű érzésével tekinteni azon eltünt reményekre, melyeket Görgei és a sereg hangulatáról alkotánk magunknak. Egy illusióval szegényebbek valánk.

De május első napjaiban Klapka Debreczenbe megérkezett (talán 6-kán) s Hunfalvy Kovácshoz menvén, mondá, hogy a tábornok vele és még vagy egy megbizható követtel találkozni akarna. Engem szólított fel e végett Kovács, s délután három óra körül tiszteletére mentünk Klapkának, kit az ebéd végén, de még több tisztekkel az asztalnál együtt ülve találtunk.

Klapka belső szobájába vezetett s panaszolá, hogy az ápril 14-ki határozat oly rossz hatást okozott a seregben, miként eddigelé még publicálni sem merték, s félnek a legjobb tisztek lemondásától. Mi elbeszéltük, hogy az armádia hangulatáról Kossuth épen ellenkezőt állított s a követeket azzal ijesztette, miként ha a képviselőház nem mondja ki a függetlenséget, akkor a sereg fogja proclamálni és katonai dictaturát állítand.

Klapka nem győzött ezen eléggé csodálkozni, s miután

3o ezer reserváról beszéllett, mely az osztrák német tartományokban fekszik, és az Olaszországból kivonható bataillonokról, mondá, hogy iszonyú szerencsétlenség, miként a katonaság érdeke nincs representálva ott, hol az ország sorsa felett határoznak, s ontania kell vérét megfontolatlan határozatok miatt.

Én megjegyeztem, miként Kossuth még utoljára a muszkákat és a poroszokat is nyakunkra hozza. Klapka ezen eszmét is fölkapva, tovább folytatta panaszait; s tanácslá, hogy jó lenne a képviselőháznak az ápril 14-ki határozatot revocálni.

Én figyelmeztettem, miként lehetetlen, hogy oly egyszerű emberek, minők a képviselők, ily nyaktörő dologhoz merjenek fogni, *annélkül, hogy valami támaszuk lenne.*

Klapka érteni látszott e czélzatot, valamint azon figyelmeztetést is, miként e kérdés felette nagy gondosságot igényel, mert különben a fanatisált nép mészárlásai, s a legiszonyúbb zavarok kikerülhetlenek.

A támasz szükségét maga is érintvén, ily formán szólott: »Nekünk még előbb az armádiában is nagy reformokat kell tenni. Legelőbb szükséges a lengyelektől menekednünk, mert ezek csak egy átalános európai háborúban remélhetvén magoknak hasznot, mindig nagyobb bonyodalmakba sodorják az országot. Most is Dembinszky reávette Kossuthot, hogy a Galicziába berontást engedje meg; én mihelyt megtudtam a dolgot, ellenszegültem e szándéknak s már ellenkező parancsolatot kapott Dembinszky. — Perczelnek is — folytatá Klapka — megbukni kell. Vécsey rábizható ember, kire lehet számítani.« Mig e beszélgetés tartott, Asbóth Sándor alezredes kétszer jött be a szobába. S Klapka ilyenkor elelejté a társalgás fonalát. A Vécseyrőli megjegyzés után pedig egy más tiszt lépett be, mint gondoltuk, hivatalos fog-

lalatosságban. Mi tehát illendőnek tartottuk tovább nem alkalmatlankodni, s elbucsúzánk.

A kapun kimenve, Kállay Ödönnel találkoztunk, ki odamenetelünkkor is látott. Gyanakodóbb korszak nem volt, mint a Kossuth dictatorsága alatti. Kállayról nekem eszembe jutott a veszély, mely minket kétségtelenül érne, ha e beszéd tartalma Kossuth fülébe menne. A legszorosabb hallgatást kértem Kovácstól s fogadtunk kölcsönösen fel egymásnak.

Egy pár nappal utóbb a fogoly Pázmándyt meglátogatta Kovács és Kazinczy — mi akkor nagy resignatió volt. Mert Kossuth okvetlenül el akarván őt itéltetni, ha legkisebb viszonya is fedeztetnék fel Windischgrätzczel; természetes, hogy Kovács, kire Madarász még a debreczeni első ülések alatt ráfogni szerette volna a Pázmándyvali egyetértést, nemcsak gyülölt, hanem gyanus is volt Kossuth előtt.

Pázmándy a börtön alatti szenvedéseit, Kovácsék a parlamenti szenvedéseiket panaszolván el, rendre bizodalmasabbakká váltak s Kossuth megbuktatására és a kibékülés végett Görgeire kölcsönösen influálni elhatározták.

Mit tett Pázmándy e részben, nem tudom, mert vele ismeretségben alig vagyok.

Csak azt hallottam Kovácstól, hogy midőn legelőször szó volt arról, hogy egy bizottmány menjen Pestre Görgeinek a ház által altábornagygyá kineveztetését megvinni, Pázmándy tanácsolta, miként ezen alkalmat meg kell ragadni s a sorsvederből (mert nálunk a tisztelgő deputatiók rendesen sorshuzással választattak) az elnök által a Kazinczy nevét ki kell vonatni. — Ezt Kovács Lajos Almássy Palival el is intézte, ámbár Almássy annyira ügyetlenül bánt, hogy a követek közül sokan észrevették a csínt, de nagy fontosságot nem helyeztettek reá, mert az egészet azon vágyból magyarázták ki, hogy Kazinczy szeretne egy czifra beszédet mondani Görgeinek.

Ennyit tudok a Pázmándyvali episodumról s most Klapkára térek vissza.

Klapka, ugy gondolom, hogy 10-ke körül Pestre indult.

Nem igen sok idővel később Kovács hozzám jövén, magam alkalmazásom végett értesít, hogy Klapka mintegy 10 ezerre menő reservát von Debreczenbe, és védelme alatt a függetlenségi nyilatkozatnak visszavonását megkisértendjük. Almássy Pált említé, mint a ki szintén tudja e dolgot.

Valamint örvendettem e tervnek, szintugy aggódtam azon, hogy már, mint észrevevém, a civilisták közül, Pázmándyt is odaszámítva, *hatan* vannak többé-kevésbé a titokba avatva, s méltán lehetett attól tartani, miként valamelyiknek gondatlan beszéde koczkáztatni fogja a sikert.

De nap tölt nap után, anélkül, hogy a kormánynál valami gyanakodás észrevehető lett volna. Azonban uj aggodalmaink támadtak az által, hogy pártunk több tekintélyes emberei a hazatávozásra kezdettek engedelmet kérni, — ez megdöbbentett, mert a reserva keveset használt a szellemi erők nélkül, s oly visszavonása az ápril 14-kének, mely csak tisztán materialis eszközök kényszerítése által történt volna, a polgári háborut, s magának a seregnek meghasonlását idézheté elő. Én a reservát mindég csak abból a szempontból tekintettem, *hogy az ellensulyt képezend azon terrorismussal és positiv hatalommal szemben, mely Kossuth kezébe van letéve,* következésképen *a szabad véleményt emancipálja;* — s nekünk elég volt ez a győzedelem, *a szuronyok használatba vétele nélkül is.* De épen azért szükség volt barátaink távozását gátolni.

Elhatároztam tehát a *legátalánosabb* figyelmeztetések által rábirni a menni szándékozókat a maradásra. Igy különösen Zeyk Józsefnek és Károlynak értésökre adtam, miként *nevezetes változások történhetnek közelebbről* s ekkor *jelenlétökre okvetlenül szükség lesz.* S miután tanácsomra utazásuk elha-

lasztását megigérték, figyelmeztetém, miként a napokban *minél passivabbak* legyenek, ne gyalázzák Kossuthot, ne támadják meg a flamingókat, hanem csendesen várják be a fejleményeket. — Valamelyiknek a kettő közül azt is említém, hogy a *katonaságtól* fognak egy crisisre impulsusok adatni. Többre előintéseimmel nem terjeszkedtem.

Az idő haladott s már reméllők, hogy a nyakkoczkáztató tervünk sikerülend és pedig mielőbb; — azonban nagy meglepetésünkre május 29-kén halljuk, hogy a kormány, mely hosszasan szándékozott Debreczenben maradni, már az archivum és pénzprés pakoltatásához hozzákezdett; sőt az országgyülésnek elnapolását indítványozandja.

Csakhamar kitudtuk, hogy Kossuth, ki leginkább volt a Debreczenben maradás mellett, legalább addig, mig az európai viszonyok valami configuratiót veendenek s mig az országgyülésen *a házszabályok módosításáról, a törvények alkotása* és *kihirdetése módjáról, a zsidóemanczipatióról, a hűbéri viszonyok maradványainak eltörléséről* szóló törvényczikkek tárgyaltatni nem fognak — ismétlem, kitudtuk, hogy egyedül Kossuth volt az, ki eddigi akaratját megváltoztatva, rögtön sürgetni kezdette s keresztülvitte a miniszteri tanácsban a kormánynak és országgyülésnek Budapestre tételét.

Egy szerencsés inspiratió vezette őt ezen ötletre, vagy *kémjei által sikerült gyanítani valamit* a dolgokról? — ezt bizonyosan elhatározni nem lehet. Annyi bizonyos, miként a tervet a maga valóságában nem hallhatta meg, mert akkor minket befogatott volna.

Kossuthot vakszerencséje megmenté, mi pedig a legnagyobb bizonytalanságban maradánk; mert május 30-kán a képviselőháznak elnapoltatása négy hétre, s Pestre áttétele kimondatott, s 31-kén egy nyilvános ülésben is elhatároztatik, de már kevés követ jelenlétében, mert sokan az előleges ülés után rögtön elutaztak.

Görgei vagy 31-kén este, vagy másnap reggel Debreczenbe érkezett, Zákó István által kisértetve.

Iszonyú volt haragja, midőn a kormány és országgyülés Pestre tételét hallá. Tüstént Kossuthhoz sietett s kivánta, hogy a *követek visszahivassanak* és a kormány a hadi operatiókat ne lehetetlenítse az által, hogy Pestre költözik.

Az első pontra válaszul kapá, hogy a követek visszaidézése csaknem annyi időbe kerülne, mint a mennyi az elnapolás.

A második kivánságát illetőleg arra volt figyelmeztetve, miként a kormány iratainak egy része és a bankóprés már elküldettek; következőleg nagy pénz- és egyéb zavar nélkül lehetetlen már a dolgon változtatni. — »Különben is, — tevé hozzá Kossuth . . . ., — Pestre menetelemmel csak a te *győzelmedet*, a te *győzelmi pompádat* akartam emelni.«

Délután 4 órára *Görgei* Kazinczy által mondá, hogy találkozni akar velem.

A kitüzött időre szállására sietek a Buday-Esaias-féle házhoz.

Midőn az ablakok alatt vagyok, Zákó dugja ki fejét, s magához intve, mondja halk hangon, hogy még ne menjek be, mert Görgei most épen Horváth Mihálynak, a püspöknek fejét mossa.

Én visszafordultam, de alig haladtam 50 lépésre, midőn Kazinczy legénye utolért, s jelenté, hogy gazdája kér nehány perczig az ő szállására menni.

Oda siettem tehát. A szobákat üresen találtam. Leülök a kártyázó-szobácskába, s egy szivart veszek elő. Alig gyujtám azt meg, már érkezik Hunfalvy, és később Wér Farkas, erdélyi főispán, majd Kazinczy, Zákó Pista s még valaki, kinek neve most nem jut eszembe, talán Gorové — s végre Görgei.

Amint a tábornok bejön, hozzám fordulva igy szól:

»Önök között kell egy *nagy ámitónak* lenni, ki hazug hireket terjeszt a seregről önöknek és önökről a seregnek. Ezèn *komédiás* azt mondotta április 14-én, hogy a sereg követeli a függetlenséget, holott Nagy Sándoron kivül senki sem volt közülünk, ki ne ellenzette volna, midőn Kossuth *beszéd közben* felhozta.

Én emlitém, hogy inkább a titkos ülésben nyilatkozott Kossuth a seregről, a hol azt is mondá, hogy ha a követek nem mondják ki, az armádia fogja proclamálni a függetlenséget.

Görgei a Közlönyben kikeresvén az illető helyeket, indulatosan kezdett belőlük felolvasni egy pár sort, s aztán kérdé tőlem: mit lehet az országgyülésen a függetlenségi nyilatkozat iránt tenni?

Én mondám (bár nem igen szerettem, hogy conferencziában foly a dolog). »Ön tábornok ur követ. Önnek van genieje, hősi hire és 50 ezer szuronya. Lépjen fel a parlamentben, tűzzön ki egy nemesebb irányt, mi pártolni fogjuk önt s többsége lesz.«

»Az már késő«, válaszolá Görgei, vagy az országgyülés elnapolására vagy a külviszonyokra gondolva.

»Űzze hát az országgyülést szuronyokkal szét«, mondám, sondirozni akarván őt mind arra nézve, hogy tudja-e a Klapka tervét; mind arra nézve: akarja-e a dictaturát magához ragadni a mielőbbi pacificálás végett.

»De meggondolta-e ön«, válaszolá Görgei, »hogy a szurony soha sem áll ott meg, a hová intéztetik? Megakadályozhatom-e, hogy azon katonák, kik egy testületet, mely tekintélylyel bir, széthajtanak, megakadályozhatom-e, hogy ne gyilkoljanak, ne raboljanak?«

Én hallgaték.

Ekkor Kazinczy közbeszól: »Legjobb lenne egy rendelet által az országgyülést, mely ugy is csak négy hét

mulva gyül össze, szétoszlatni, s aztán uj választásokra hivatkozni azon kérdés eldöntésére nézve, hogy: *ne vétessék-e* vissza az április 14-ki határozat?

Mig e tárgy felett beszélgettünk s épen azon aggodalmamat fejeztem ki, hogy teljes számú országgyülést összegyüjteni Erdély, Szlavonia-, Horvátország stb. állapota miatt lehetetlen, — belép Mészáros s Görgei némi kedvtelenséggel fogadván őt, a beszéd természetesen félbeszakad. Csakhamar megérkezett Horváth püspök, kinek ugy látszik, az nap *pechje* volt, mert Görgei megint szidni kezdette a vésztörvények miatt, s azon nyomorú kegyetlenségekért, melyek Komárom megyének nem tudom melyik vidékén elkövettettek.

Mig Horváth szőnyegen forgott, a Kazinczy-club rendes tagjai a theázásra megjelentek, s Görgei tiz óra utánig ülve nálunk, külön velünk nem értekezett többet.

A reserva eszméjének megbukása után a dieta elnapolása miatt, — jól esett mégis, hogy maradott fenn egy lehetség Pestre összegyülésünkkor a dolgok más fordulatára.

Hogy Görgei valamire elhatározandja magát, nem kétkedtünk. S ha a szurony iránt scrupulusa volna, meg voltunk győződve, hogy annyi moralis támaszt mindig adhat Pesten, mint a mennyi Debreczenben a reserva lett volna. Mert itt, mint tudtuk, nagy népszerüsége levén, 10 ezer embernek csak a kaszárnyákba és a szomszéd helységekbe vonása által, helyreállíthatta volna a »függetlenségi nyilatkozat« revocatiójára nézve a *véleményszabadságot* Kossuth ellenében.

Azonban az események gyorsabbak valának, mint az országgyülés szünidejének lepergése.

Midőn julius 2-án a képviselők először gyültek össze, már Kossuth azzal üdvözlé őket, hogy ki-ki menjen, a hová *lehet, mert* minden órában megtámadtathatik. Perczel pedig,

mint katona ember, megkérdeztetvén a követek által, hogy merre lehessen futni? nyugodtabb vérü ember létére, azt válaszolá, hogy Kecskemét legalább két hétig biztos hely, arra menjenek tehát; de ha lehet, egy követ nyolcz fontnál több terüt ne vigyen magával, mert különben a szükség esetén nehéz leend a katonaság pogyászával együtt elszállítani.

Igy végződött pártunk és az országgyülés ügye.

VIII.

Itt végződik a magyar girondistáknak Kemény által mesterien szerkesztett emlékirata is.

Kihagytam belőle az országgyülési tárgyalások legnagyobb részét, valamint több oly részletet, melynek közlésére nem nyertem felhatalmazást. Kemény és pártjának, a békepártnak, Kossuth ellenében kifejtett harczára és Kemény állásának megjelölésére szorítkoztam a közlött részletek megválogatásában. Ezek igy is bevégzett egészet képeznek, és számos uj, eddig ismeretlen adatot tartalmaznak.

A békepárt igazolását és a bekövetkezett katastrófáért való felelősség terhének Kossuthra háritását czélozzák; de a meggyőződés paralizálja azokban a tendentiát. Még legsulyosabb vádjai is oly adatokon alapulnak, annyira magukon viselik a valóság jellegét, hogy az indokolt czáfolatot mindenesetre provokálják. Kifejezéseiben Kemény lehet erős, kiméletlen; de egész előadása oly tanura vall, ki csak azt mondja el, amit látott, amiről meggyőződött. Kossuth iránt lehet ellenszenve: barátait menteni igyekszik! De hogy tudva valótlant nem mond, erről kezeskedik nem csak Kemény, de emlékiratának minden sora is.

Nem lehet feladatom az esetleg már most, a memorandum teljes megjelenése után mindenesetre támadandó vitának eléje vágni.

Én Keménynek a forradalom alatti érzelmeit, törekvéseit akartam előadni. Nem mulaszthattam tehát el egy oly érdekes okmány közlését, melyben Kemény maga az elbeszélő.

A békepárt a forradalom lezajlása után szintén kisebb-nagyobb foku üldözés tárgya lett. Egyik erre, másik amarra bujdokolt.

Az osztrák boszu eszközei közt néhány legkegyetlenebb, fájdalom, legalább születésére nézve, magyar ember volt, mint *H.*... Az apostaták dühével és fanatismusával fordultak ezek a legyőzött nemzeti ügy ellen. De nem hiányzott oly alapjában nemes lelkü férfiu sem, a ki bár nem közvetlenül, hanem közvetve befolyt a végzetes viszonyokra, s befolyását a mentésre használta. Nélküle a pusztitás, a vérengzés iszonyúbb lesz vala. A többi közt *Jókai* is neki köszöni életét, s a nemzet neki köszöni Jókait, s másokat.

A kevésbbé compromittáltakat, mint Kemény, Csengery, Kovács s mások voltak, ugyan ez a derék ember szólította elő rejtekükből. S ez alkalommal ismét megbizonyult, hogy a mérséklet emberei az igazi bátrak, mikor komoly a veszély, mig a szájhősök leginkább meghunyászkodnak. Hány szélső patriota tagadta el korábbi hősködéseit, vagy épen a győztes hatalom szolgálatába állt.

Keményt, Csengeryt s barátaikat az osztrák hadi törvényszék azon czim alatt akarta megmenteni, hogy hiszen a békepárt nem más, mint az ó-conservativ párt.

Akárhány debreczeni flamingó szivesen elfogadta volna az ily hamis ürügy alatti menekülést. Kemény, Csengery nem fogadták el. Mindaketten levélben tiltakoztak. Különösen érdekes Keménynek ide vonatkozó levele, melyet a békepárt mentorához intézett.

»Kevés ember van, irja Kemény, kinek szivességét mélyebb köszönettel ismerném el, mint az önét. Ez a legfeltétlenebb nyiltságot teszi kötelességemmé. Minél fogva az első üres perczet használom önnek jelenteni: hogy tegnap 3 óráig, ma 5 óra hosszat kérdezett ki az auditor. Nevét elbucsuzásomkor kérdeztem meg. Rusicsának hívják, s mert lát-

tam, talentumos fiatal ember, ki őszintén vágyik viszonyainkkal, az országgyülési pártok beléletével megismerkedni. A mit tudtam, elmondtam neki. Ő, amennyire az én gyors és szabálytalan előadási modoromat követni lehet, lelkiismeretesen igyekezett hű extractusát adni nézeteimnek. Azonban szükségesnek tartok tájékozás végett néhány, bár nem lényeges észrevételt a vallomási okirat iránt tenni. Az auditor főként a január előtti időkből több oly specialitást kérdezett, a mikre én, ha a »Közlöny« birtokomban lett volna, bár a gyüléseket rendesen nem frequentáltam, talán kimerítő feleletet adhattam volna... Az auditor az Ullmannházban tartott conferentiáról kérdezősködvén, kivánta, adnám át a mi pártunk névjegyzékét, t. i. azokét, kik az Ullmann-conferentiáktól kezdve mindvégig velünk tartottak. Én nem állok jót, hogy az általam említett egyének közül senki sem volt az országgyülés első idejében ellenünk. De ez tán nem lényeges kérdés? Midőn én a vallomásom sorában a mi pártunkról szólottam, azt rendesen »Kovács-Kazinczypárt«-nak, vagy »Széchenyi-pártnak«, vagy »mérséklettek-nek«, vagy a »kiegyenlítés barátainak« neveztem. Az auditor pedig, mint a vallomás felolvasásakor hallám, minket folytonosan a »mérsékelteknek vagy *conservativoknak*" nevezett. Én hagytam az ő terminologiáját. Én az ó-conservativeket most Magyarországon nem csak....... nemes érzelmü, de körülményeink közt leghasznosabb pártnak is tartom. *Azonban én nem tartoztam volt hozzájuk. Ez ismert dolog. Mi a mult országgyülés conservativei voltunk; de nem a régi conservativ párt. Nem szeretném félreértetni. Megszégyenülve lennék, ha valaki elhinné rólam, hogy én magamra egészen más multat akarok hazudni, mint a minő volt. Nekem mindössze Széchenyi által volt némi összeköttetésem Apponyi gróffal*.... Tisztelő barátja Kemény Zsigmond. U. I. Este 11 órakor baráti kézből vettem Kossuth röpiratát. Gyaláza-

tos dühvel támadja meg pártunkat. *Az ..... azt hiszi, hogy mi vesztettük el a hazát, nem ő!* A nép általa még most is ingerlésbe hozattathatik. A mi helyzetünk valóban szerencsétlen.«

Ime Kemény jellemének egyik fényoldala ily eruptiv módon sugárzik ki leveléből.

De ha magát nem igyekezett mentegetni, mentett másokat. Az auditorok legtöbbet őt faggatták, mert ő ismerte leginkább a forradalom egész lefolyását. Erre, valamint a »Respublicá«-hoz való viszonyára, világítást vet következő levele:

»Szólottak velem arról sokat, hogy ki és minő befolyással volt az »Esti lap«-ra? Egyezett-e a szerkesztő nézetével a mérsékelt párt nézete? Továbbá a »Pesti Hirlap» deczember 9-diki számát adták elő, melyben V—y czikke van, s kérdezték: én irtam-e? Másé volt a munka: nem mondhattam, hogy az enyim. A szerzőt azonban nem neveztem meg. Mondám, hogy ha egyes kifejezésekre ügyelnek, akkor a forradalmi időkbeli legmérsékeltebb lap is megrovathatik. *Én a „Wiener Zeitung"-ból, mely az (osztrák) miniszterek lapja volt, kereshetek szintoly sallangós sententiákat, s kapni fogok eleget.* Kérdeztek végre: hogy a Szemere cautióját, melyet Csengery vett vissza Szemere nevében a városháztól, miért vittem én oda Csengeryvel? *Irtam-e a Respublicába? — Nem!* Tartott a kihallgatás 2 és 1/4 óráig. Tisztelője K.«

Ha Kemény emlékiratában nem tárta volna fel Szeeméréhez való viszonyát, e levél kétségtelenné tenné, hogy a Respublicába nem dolgozott, mint sokan állították. O nem tagadná el egyetlen sorát sem.

A bekövetkező katastrófa szétzuzott minden ábrándot. A nemzet mintegy eszméletét vesztette a csapás súlya alatt.

A forradalmi vihar letaposta a társadalmat A vezérek egy része vértanu-halált halt, a többi elmenekült. Széchenyit Döblingben üldözték beteg lelkének rémei. Deák Ferencz félrevonult. Az emigrácziót internálta a török. A rémuralom megkezdte véres munkáját; de az absolutismus elnyomási rendszere még nem helyezkedhetett el. Még ez sem ismerte fel teljesen a helyzetet. Közös tulajdonsága ez minden rendszernek, mely meglepetésekből származik, s nem alapszik a törvényességen. A romok közt, a setétségben senki sem tájékozhatta magát. A legtöbben lemondottak. Az optimisták, akiket egy szörnyü katastrófa sem birhatott lemondásra, szivükbe zárták ábrándszerü reményüket.

Legkorábban felocsudott az átalános kábultságból Kemény. Tájékozását mindenki közt legkevésbbé vesztette el, mert szellemét a forradalom drámai peripetiái legkevésbbé ragadták el. Jelen volt a legvégzetesebb események születésénél, mindig bizalmatlanul s pessimismusával. A katastrófa nem lepte meg, el volt készülve rá! Azért nyerte vissza legkorábban szellemének egyensulyát. S midőn, akik azelőtt vakmerőn hittek, többé nem reméltek semmit, Kemény, a pessimista nem tartott mindent elveszettnek. Végigtekintett a romokon, s azt tapasztalta, hogy sokat ujra lehet épiteni. Végigtekintett a gyászba borult nemzeten, s azon meggyőződésre jutott, hogy a mentés lehetséges. A boszut lihegő győző vészes arcza nem rémitette el. Ritka politikai bátorsággal, jellemének vele született habozását legyőzve, vetette magát a kard és a nemzet vonagló teste közé. Megirta a »Forradalom után« czimü röpiratát.

IX.

Kemény nem irt szebb, maradandóbb becsü munkát, mint a »Forradalom után.« Stylje e müvében vonzóbb, világosabb, mint bárhol másutt. Formatökélye meglepő.

Kemény egyéb munkája sem nélkülözi a forma-szépségeket. Mint már kifejtettem, nála senki sem fordított nagyobb gondot alkotásainak külalakjára. De mig regényeinek, valamint essay-inek, magának Széchenyijének constructiója hasonlít a góthikus stylhez, szögletessége a csúcs-ivhez, irályának hideg pompája ez építmények ünnepélyes nyugalmához, a részek nagy aránya e székesegyházak magas boltozataihoz, a kitérések ugyanezek oldal-kápolnáihoz, sőt földalatti, homályos helyiségeihez: addig a »Forradalom után« olyan egyszerü, olyan összhangzó, mint egy görög épület. Külseje szinte fénylik. Csak belűl van teleaggatva gyászlobogókkal. Élénk világítása a magyar nemzet katastrófájára veti a fénysugarakat. A gyönyörü oszlopcsarnokokban egy letiport nép fájdalmas sohaja hangzik. De az épen kelő nap egy sugara behat a nyitott propyleumokon, rávilágit a szabadság szobrára. Mintha hirdetné: nincs minden elveszve!

Valóban ezt akarta Kemény a nemzetnek tudtára adni. Amikor minden remény eltünt, senki sem bizott, Kemény remélni, bizni tanította a nemzetet. S nem egy ujabb forradalom sikerében: a dynastiával való kibékülésben.

Tehát abban, ami legképtelenebbnek látszott. Amiben hinni határos vala az őrültséggel.

A nemzet közvetlenül a forradalom után két részre osz-

lott: a lemondókra, s akik csak egy ujabb, kétségbeesett erőfeszítéstől vártak szabadulást. Az elsők nem reméltek, nem vártak semmit. A fatalismus egy nemével fogadták a győző országromboló tényeit. Az utóbbiak a harczot csak elnapoltnak tartották. Reméltek az európai viszonyok kedvező alakulásában. Reményük letéteményese az emigratió volt, s Kossuth, a játékos, ki mindent feltéve vesztett, de a szerencse fordultával ismét visszanyerhet mindent.

A békepárt, az nem létezett sehol. Szétszórták az események. A conservativek nem voltak a békepárt sem 1848-ban, sem a forradalom után. Ok *legitimisták* voltak. Nem akartak senkivel megalkudni: sem a dynastiával, sem a nemzettel. Restaurálni akarták a régi alkotmányt, vissza akarták állítani az előbbeni status quot, az 1847-et.

Ugy gondolkodtak, mint a franczia legitimisták. A közbeeső tényeket, az egész forradalmat nem történt gyanánt tekintették. Két évet ki akartak törölni a nemzet életéből, s a történelemből. A franczia legitimisták ki akartak törölni 25-öt. Ha a mi legitimistáink végleg következetesek akarnak lenni, V. Ferdinándot kell vala restaurálniok. De a trónváltozást bevégzett tény gyanánt mégis elfogadták. A többi tényt, a magyar parlamentet, a felelős miniszteriumot, egész 1848-diki átalakulásunkat azonban nem létezőnek tartották.

Hasztalan irta rögtönzött röpiratában oly szépen a legitimitás és a királyi feladat elvét az öreg *Fejér* György: Rex rebelles compescit, ordinem restituit. A király leveri a pártütőket, s visszaállítja a törvényes rendet. A királyi hatalom czélja az, hogy az alkotmányt a belső felforgatás ellen is megvédelmezze. Hogy Bécsben miként gondolkodtak a legitimitás ez igaz felfogása felől, mutatja azon tény, hogy a derék Fejér Györgyöt csak agg kora és csakhamar bekövetkezett halála mentette meg a hatalom bosszujától. Könyve

az indexre került. De a conservativek álláspontjában volt logika, volt hazafiság is. Visszavinni Magyarországot a forradalom előtti kiindulási pontra, s a rohamos fejlődés katastrófáján okulva, lassan, óvatosan fejleszteni tovább alkotmányt és társadalmat; e tételt igen derék hazafiak elfogadhatták.

A régi alkotmányosság jobb leendett a semmi alkotmányosságnál, a pozsonyi dieta az országgyülés teljes hiányánál, a testületi, de magyar kormányzat az idegen, katonai absolutismusnál. Lett volna alap, melyen az elesett nemzet ismét feláll. Idővel aztán az 1848-at apránként ujra meg lehetett volna csinálni.

Ez az elmélet szép volt — elméletnek. Igy is azon nagy hibája volt, hogy fictiót képezett. A jogra hivatkozott és tagadta a jogfolytonosságot. Megtagadta 1848-diki törvényeinktől a legitimitást, bár azok birtak a törvényesség minden feltételével. S miért tagadták meg? Azt mondták, vagy gondolták, hogy a 48-diki törvényhozást a forradalmi szellem csikarta ki egy gyenge királytól. Átalakulásunk lázadás volt a magyar közjog ellen. Ezt tehát restaurálni kell. A conservativek azonban nem vették észre okoskodásuk nagy hézagát, s elvi tévedését. Elfogadva álláspontjukat, sem lehetett igazuk. Habár a forradalmi szellem csikarta volna ki 48-diki törvényeinket, legitimitásuk kétségbevonhatlan. Csak a nemzet beleegyezésével voltak megváltoztathatók. A nemzetet pedig nem kérdezte senki. Igaz, hogy ők országgyülést akartak hirdetni, ez országgyülésnek feladata azonban egyedül csak az 1847-diki állapot restaurálása lehetett volna. Azon állapoté, mely semmivel sem volt törvényesebb az 1848-dikinál, vagy az 1790-diki articulusoknál. Ha meg lehetett semmisíteni az 1848-diki törvényeket, hasonló sors várhatott a korábbiakra is. Aki a jog épitményéből kivesz csak egy követ, ne álljon annak csarnoka alá, mert ez összeomolhat. Hát aki egy egész oszlopát löki félre!

Mily joggal követelhették a conservativek az 1847-diki állapot visszaállítását, ha feladták az 1848-at?

A hatalom valóban mitsem akart restaurálni. A conservativek rosszul ismerték az események logikáját, s a győztes hatalom természetét. El volt ez szánva győzelmének a végletekig való kizsákmányolására; pedig, ha nem oly vak, beláthatta volna, hogy egy egész örvényt hidalhat át. Azon örvényt, melyben utóbb elveszett. A történelem egészen más fordulatot vesz, ha Bécs mindjárt a forradalom után modus vivendit talál fel Magyarországgal. Az emigráczió elveszti hatását, a forradalmi eszmék lenyőzetnek erkölcsileg, miután már legyőzettek anyagilag. Nem következik vala Solferino, Sadowa, a pénzügyi és erkölcsi tönk.

Jobb leendett-e ez, vagy az? a legitim restauratió utján értünk volna-e el többet, vagy a jogfolytonosság által, nem vizsgálom. Az utólagos és visszafelé okoskodás a történelemben meddő dolog.

Tény, hogy a conservativek félreismerték a helyzetet. A jogfolytonosságot hasztalan áldozták fel. Hasztalan kerültek ellentétbe a nemzet zömével. Az események által félretolattak. A 48 előtti conservativismus a forradalom után, minden irányban, anachronismussá lett. S az anachronismusnak nincs jogosultsága, sem hatása a politikában.

De ha a conservativek tévedtek, Kemény kitünő műve korán érkezett. Ő nem restaurálni akart, hanem békiteni. A 48-diki törvényeket nem vetette ki hajójából. Elismerte a nemzet törekvésének jogosultságát, de figyelmeztette, hogy nem vette számba a birodalmi érdekeket. A magyar érdekeknek ezekkel nem leendett szabad összeütközniök. S mert az összeütközés mégis megtörtént, az előbbinek kellett vereséget szenvednie. Bátor szó volt. Aki kimondotta akkor, koczkáztatta politikai jövőjét. Amit azonban a hatalomnak mondott, az koczkáztatta szabadságát. A diadal mámorában

elmerült győzőt Kemény mégis merészen figyelmeztette a veszélyekre, melyeket felidézend, ha a mérséklettel szakítva, jogot, igazságot eltapos. Magyarország nem létezhetik Ausztria nélkül, ezt a tételt csak a másikkal kapcsolatban állította fel, hogy Ausztria sem létezhetik Magyarország nélkül.

E két tétel következménye szükségkép a kiegyezés. Ausztriának meg kell alkudnia Magyarországgal. s Magyarországnak a birodalmi érdekekkel. A monarchiának nagyhatalomnak kell lennie. Ez európai szükségesség. Magyarország csak ugy rendezheti be tartósan alkotmányát, ha e szükségességet tekintetbe veszi. Negyvennyolczadiki forradalmunk azért bukott el, mert nem rendezte a közös ügyeket. »Hogy, — ugy mond — nem csak personal unio tartja össze a monarchia két részét, s hogy 1848. után az uralkodó személyén kivül egyéb kapocs is maradt fenn, mely a Lajtán innen és tul levő vidékek egységét biztosítja, — ezt Magyarországnak saját nyugalmáért kellett volna tudnia és a világnak azért, mert különben az európai véleményben az osztrák birodalom a nagyhatalmasság szerepéről önként lemondani látszott.«

E szavaknak, valamint Kemény egész könyvének az az értelme, hogy a közös ügyek kérdését tisztázni kellett volna 1848-ban s tisztázni kell jövőre. Az az antagonismus, mely létezik Magyarország és a monarchia érdekei közt, nem oldható meg sem a beolvasztási törekvések, sem a personál unió által. Van valamely közös kapocs Ausztria és Magyarország közt az uralkodó személyén kivül is. Ha ezt Magyarország elismeri, s Ausztria nem követel többet, mint csak ezt, Magyarország állami léte nem fenyegeti a monarchiát. Ellenkező esetben a monarchia kétfele közt megoldhatatlan ellentét van, összeütközés, melyben csak Magyarország lehet a vesztes; mert a monarchia nagyhatalmi állása feltétlenül parancsoló szükségesség, axióma az európai politikában.

Magyarország kénytelen az európai politika e követelményéhez szabni igényeit.

Ez érvelés képezi Kemény egész politikai pályájának alapját. Ez alapon épült fel később a dualistikus alkotmány.

Csakhogy Kemény több, mint egy évtizeddel az események előtt járt. Mégis sokan vádolták Keményt, hogy feladta az 1848-diki törvényeket. Sőt hogy a birodalmi egység és alkotmány mellett izgatott.

Nem tette; ám bizonyos, hogy könyvében a kiegyezésnek a 48-diki törvényekre alapított programmját sem állitotta fel. Csak a reviziót említette.

De ez a kor nem is a programmok kora volt, csak az álláspontok megjelöléseé.

Egyelőre tájékozást akart adni, tiltakozni ugy a lemondás, mint az ujabb forradalom ellen. Kifejtette a hatalom birtokosainak számára a magyar nemzet lélektanát — s mily csodálatosan fejtette ki! — ráutalva, hogy ily nemzettel szemben nincs helye a megtorlásnak, nincs helyük a titkos összeesküvések elleni rendszabályoknak.

Az általános levertség közepett riadót fútt.

Él a magyar nemzet! kiáltott. Gondolkodni kell a munkálódásról; mert az esengés, zsibbadtság nem élet.

A riadó azonban viszhang nélkül harsogott el, mert időelőtti volt. Kemény, kinél publicistáink közül senki sem tanusított nagyobb éleslátást az actiók időpontjának megválasztása tekintetében, s ki később annyi harczot folytatott az időszerütlen fellépések ellen, e röpiratával kelleténél korábban lépett ki.

A politikai actiónak még nem érkezett el ideje. Deák Ferencz jól tudta ezt. Igaz, hogy máskor meg, mikor a kilépésre nézve Deákétól különböző véleményen volt, mint látni fogjuk, az események Keménynek adtak igazat.

Munkája azonban, mint történetirás, maradandó becscsel bir. Mint ilyenről, más fejezetben szólok róla. De mint a lemondás és kétségbeesés elleni tiltakozás, s az átalános sötétségben a tájékoztató pontok megjelölése, a »Forradalom után« actualis értékkel és hatással is birt. S hogy az érdeklődés mily nagy volt iránta, mutatja az a körülmény, hogy Keménynek ez volt egyetlen müve, mely csakhamar az utolsó példányig elkelt. De még a szétzüllött béke-pártot sem tudta általa összegyüjteni.

Az emigráczió ellenben Keménynek meg nem bocsátotta munkáját. Ez egyébiránt természetes, mert a forradalmi törekvések, s különösen Kossuth ellen volt intézve. Forradalmunk vezérét még Széchenyi sem rajzolta meglepőbb realitással, mint e művében Kemény. Senki sem látott ennek lelkébe oly mélyen, senki sem jelölte meg motivumait oly biztosan, mint ő. Csak az irhatta meg Széchenyi életrajzát oly mesterien, aki ugy ismerte Kossuthot, mint Kemény. A két ellentétnek, e két nagy alaknak páratlan rajzát át fogja venni lapjaira a történet-irás. Széchenyit, Kossuthot, Kemény vázlatai után fogja ismerni az utókor. Huszonöt év történetének Kemény műve képezi alapját.

A conservativeknek azonban nem volt igazuk, midőn Keményt, röpiratának megjelenése után, saját hivüknek tartották. Az 1848 előtti állapotok vonzó rajza erre nem jogosította fel őket, mert e rajz Keménytől, a történetirótól és nem a politikustól származott. A politikus Kemény hosszu évek során küzdött ez állapotok ellen az »Erdélyi Hiradó«-ban, s a »Pesti Hirlap«-ban. Kiváló részt vett a régi Magyarország lerombolásában. Ő tehát legkevésbbé adhatott segédkezet a conservativeknek a 48 előtti állapotok visszaállítására.

Kemény memoranduma és fentebbi levele utána egyébiránt a vita felesleges, vajjon Kemény a conservativekhez

tartozott, s a békepárt a forradalom alatt a conservativ párttal volt-e egyértelmü.

S habár levelében a conservativeket tartja egyedül lehetséges pártnak, hozzájuk később sem csatlakozott.

Hasztalan akarták ezek megnyerni politikájuk támogatására mindjárt az ötvenes évek elején. Csak önkénytelen támogatást nyerhettek tőle, a mennyiben a »Forradalom után« és »Még egy szó a forradalom után« czimü röpiratokat politikai fegyvereik közé sorozták. Iróik Keményt kifosztották. Átirták Kemény eszméit és okoskodásait, csak Széchenyi zászlóját tűzték ki czégnek.

Hogy mennyire nem volt szándokában Keménynek a conservativekhez csatlakozni, épen röpiratának utolsó lapjai tanusítják. Csak az összes pártok, valamennyi magyar vállvetett törekvésétől várt sikert és nem akár a conservativ, akár a forradalmi, akár a lemondó irányzattól.

»Egyik párt sem kell — kizárólag«, ugymond.

Nincs szüksége e hazának az anarchistákra, a tanszerü forradalmárokra, a megpeshedtekre és a kezöket összedugókra. De szüksége van arra, hogy miután a pártveszekvés tárgyainak többnyire ugyis végök szakadott, az egész ország értelmes és becsületes politikusai közül, a tehetség minden használható tekintélye vállvetve közremunkáljon.« S mely czélra?

Megmondja Kemény.

A polgárháboru sebei begyógyítandók. A romok tisztítandók és kiigazítandók. De hogy: »kik a jövendő kőmivesei?« e kérdésre, mert lehetetlen, nem tud felelni Kemény sem.

Egyelőre csak az egyetértést hirdeti, s igéi jó földbe estek. A magyar e setét, szenvedésteljes, mégis nagy korszakában az egyetértés, összetartás csodáit művelte.

Conservativek, forradalmárok, lemondók, mind meg-

egyeztek a hazafiságban. Mindenki meg akarta menteni a hazát, a maga módja szerint. De nem üldözte egyik vélemény sem a másikat, mintha a hazamentést kizárólagos privilegiumának tartotta volna. Minden ellentétet, haragot, gyűlöletet elnyelt a közös nemzeti szerencsétlenség örvénye. Még a vallási és felekezeti ellentéteket is. Megtörtént később az a rendkivüliség, hogy a hazafias kath. klerus a protestánsok autonomiáját védelmezte a hatalom önkénye ellenében.

Ebben az egyetértésben, a külnyomás elleni szoros összetartásban rejlett mindenkor a magyar faj ereje és fölénye. Ez mentette meg katasztrófái közepett. Ennek köszöni, hogy a leggonoszabb és legbutább elnyomás sem árthatott neki a forradalomra következő szomorú korszakban, sőt sokat tanulva és feledve, s mindenek felett megerősödve állhatta ki a hosszú megpróbáltatást.

Bizonyára Kemény intelme nélkül is az egyetértés e csodáit műveli vala a nemzet; mert benne van geniusában. De Kemény a nemzeti genius sugallatának adott kifejezést, s előmozdította annak érvényesülését. Fellépése tehát nem maradt hatás és haszon nélkül, bármily idő előtt történt az.

Ő azonban óvakodott a további elsietett fellépésektől. Irta regényeit, mint később is a politika szüneteit szépirodalmi műveinek alkotására használta fel.

A sajtó viszonyai különben is olyanok voltak, hogy Kemény egyelőre nem forgathatta publicistikai tollát.

X.

A »Pesti Napló« 1850-ben indult meg. Nincs a politikai sajtó történetében párja azon szerepnek, mely e nagy lapunknak a nemzet életében osztályrészül jutott. Csak az 1848. előtti »Pesti Hirlap«-é hasonlítható az övéhez. A »Pesti Hirlap« Kossuth, valamint Szalay, Csengery és Kemény szerkesztése alatt, a nemzet vezére volt. Legfőbb részt vett a régi Magyarország lerombolásában és az ujnak fölépítésében. Hatása e tekintetben páratlan. Külföldi hirlapnak ily hatása soha sem volt.

A »Pesti Napló« szerepe más, de ép ily fontos, ha nem fontosabb vala. A mentés és kibontakozás munkáját vezette. A szenvedőleges ellenállás, a törvényesség, a jogfolytonosság jelvénye: zászló volt, melyet a nemzet követett. Hatalom, melynek erkölcsi ereje a nemzet erkölcsi erejében rejlett.

De ily jelvénynyé, zászlóvá, hatalommá csak azon pillanattól lett, mikor Kemény Zsigmond vette át szerkesztését. Kemény és Deák neve emelte a »Pesti Napló«-t azon példátlan értelmi és erkölcsi szinvonalra, melyre nem jutott el soha egy lap sem.

Az ötvenes évek elején azonban nem ilyen lap volt a »Pesti Napló.« Sokan elitélik Császár Ferenczet. Mondják: feketesárga lapot adott a nemzet kezébe, melyet ez méltatlankodva utasított vissza. Én azonban azt hiszem, hogy Császár Ferencz a »Napló« alapítása által mégis szolgálatot tett a nemzetnek. Nem volt negyvennyolczas lap, bizonyos. De a rémuralom legsetétebb napjaiban ily lap nem is volt

lehetséges. Az is bizonyos, hogy a márczius 4-diki alkotmányt nem kárhoztatta. De annál inkább harczolt a conservativek ellen, akik 47-tes alapon álltak, s terveket csináltak a birodalmi egység alapján való kibékülésre. S hogy mennyire érdemelte meg Császár a hazafiatlanság vádját, következő Falk Miksához intézett levele mondja meg:

»Igen tisztelt Doktor ur! Leveleivel nem csak én, de a közönség is meg van elégedve, kivált midőn érdekesebb tárgyak kerülvén szőnyegre, kegyed ügyes tolla azokat ugy adja elő, hogy az olvasó is értse, a szerkesztőségnek se legyen baja. Azért csak arra kérem, folytassa az eddigi irányban leveleit, s ha érdekesebb tárgyak fordulnak elő, mint p. o. a kereskedelmi ministerium legujabb emlékirata, arról, mint igéré is, bátran kifejtheti bővebben nézeteit. Engem leginkább az érdekelne: hányadán vagyunk a hazánkat illető statutumokkal? A horvátországi után itélve, *országgyülésig csak meglennénk* olyannal, azonban a *magyar, országgyülés nélkül, nem fog semmit szivesen venni,* az amnestián kivül, azt pedig nem egyhamar adják meg. A magyar nemzetiség elleni irány mindig fel-felmerül, most az összeirásnál használtatik különös eljárás, mint mai lapom is mutatja; az ilyen tények bizony nem költenek bizalmat a kormány iránt. *Én meg nem foghatom, hogy ezzel a magyarral nem tudnak, vagy nem akarnak ugy bánni, hogy az kész legyen a dynastiáért ingét, söt vérét is odaadni.* Várunk, várunk, hogy mikor jövend már valami a mi számunkra is. Az ó-conservativek hivei megszaporodnak ..... pedig a »Napló« derekasan visszaijesztette már pártolóikat ..... A »Napló«-nak egyébiránt végtelenül sokat ártott az, hogy az ó-conservativeket oly élesen megtámadta. Képzelje ön, maig sincs 500 előfizetőnk, midőn a »Magyar Hirlap« (A conservativek lapja) 1000-et számit. Ebből azonban láthatja t. Tudor ur, mily csekély az olvasók száma hazánkban. E térre jutván, kérem én is önt, irja meg

őszintén, mint tetszik Bécsben a »Napló.« Igaz, hogy alig jár oda; de összehasonlítva a »M. Hirlappal....« Leveleit szivesen elvárva vagyok tisztelője, *Császár* Ferencz.« A létező állapontokat azonban nem támadhatta meg; sőt bizonyos tekintetben kiindulási pont gyanánt fogadta el azokat.

De ha a belügyekről irt, nem tehetett egyebet. És Császár Ferencz Bachtól azon feltétel alatt kapott lapjára engedélyt, ha abban tért ád a birodalmi politikának. A »Napló« csak Kemény szerkesztőségének idejében tudott hallgatni méltósággal; elitélni néma megvetéssel. S hogy mennyire volt hazaáruló lap a »Napló« Császár Ferencz idejében, mutatja azon tény, hogy 1851. szeptember 6-dikán a rendőrség Császárt megfosztotta *tulajdonjogától,* tehát oly joghoz nyult, melyet a legelvakultabb zsarnokság is tiszteletben szokott tartani. Bánffay Simont pedig elmozdította a szerkesztéstől, ki alatt Keményék és Csengeryék befészkelték magukat a Naplóhoz, s kinevezte szerkesztővé Récsi Emilt. Hasztalan tiltakozott a komoly tudós. Kénytelen szerkesztővé lett. A politikai sajtó történetében páratlan eset ez. Akárhány példa van arra, hogy a hatalom lapot elnyomott, szerkesztőt becsukatott. Arra azonban nincs példa, hogy valakit, akarata ellen, szerkesztővé lenni kényszerített volna.

Az ily nyers önkény alatt álló lapba nem csoda, ha Kemény és barátai nem akartak dolgozni. De Récsi meg tudta győzni Keményt, hogy ártatlan a dologban, s hogy ő a rendőrség kezében eszköz ugyan, de csak kénytelen eszköz. Igy állhatott elő a »Napló« már 1852-diki előfizetési felhivásában a munkatársak következő névsorával: *Kemény* Zsigmond, *Jókai* Mór (regény írt), *Gyulai* Pál, *Pompéry, Urházy, Wenczel* Gusztáv, *Bérczy* Károly, *Erdélyi* János, *Vahot* stb.

Az iróknak innéttul mindig fényesebb csoportja gyülekezett a »Napló« körül. Szinvonala mindinkább emelkedett. *Török* János idejében azonban, aki 1855. ápril 8-dikán vette

át a »Naplót,« Keményék visszavonultak a laptól. Török a 47-tes conservativ irányt vitte abba. Sőt néha ezen is túlment, mikor p. o. még az uj sajtó »törvényt« is szabadelvünek tartotta; mert, ugymond, az előleges czenzurát eltörölte, s a sajtó akadályai nem a viszonyokban, nem is a sajtótörvényben vannak, de egyes szük-keblű polgárok hazafiatlan és ellenséges fondorlataiból erednek.

Az előleges czenzura megszünt a papiroson. Nyomdába lehetett küldeni, sőt ki is nyomatni mindent. Egy revizió-ivet azonban a rendőrséghez kellett küldeni, még a késő est, vagy éj folyamában. Szerencse volt, ha a rendőrség valamely czikk, vagy kifejezés elleni tiltakozását gyorsan közölte. Akkor a szerkesztő segíthetett. Törölt, vagy uj czikket írt. Rendszerint azonban nem igy történt a dolog. A válasz akkor érkezett, mikor a lapot már kinyomták, vagy éppen postára akarták küldeni A következmény az lett, hogy a lap nem, vagy csak elkésve jelenhetett meg. Tulhajtásai daczára Török János, bár a 47-tes alap tévedéseivel, nem szünt meg jó magyarnak, sőt a Széchenyi-iskola heves buzgalmu hivének lenni. A parlamentarismus ellen egyátalán, s különösen a dualismus ellen a kiegyezést megelőző években (ekkor már a P. Hirnökben) élénk harczot folytatott; de nem volt a hatalom zsoldjában, mint némelyek munkám első kiadásának Prottmannra és Törökre vonatkozó soraiból ki akarták olvasni. A bécsi rendőrséggel (K. A. által való) összeköttetését épen a pesti rendőrség zsarnokoskodásai ellen használta fel, mint ezt akárhány derék magyar ember tette. Prottman ezért péczézte ki őt és a Naplót haragjának tárgyává. De hogy miként gondolkodott a közügyekről Török, a következő, Falk Miksához intézett levele tanuskodik róla, melyre vonatkozólag megjegyzem, hogy a »Wanderer«-nek az iskola-ügyre vonatkozó czikkei Töröktől származtak. »Szeretett jó barátom! irja Falknak. Megbo-

csásson, ha e tudósitásomat a W. (Wanderer) számára most önnek czime alatt, s ön által küldöm meg, mert meglehet, hogy a *cabinet noire* az iskolaczikkek után kiváncsi a W. pesti leveleire, melyek itt a kellő hatást tevék, s tán a székvárosban is. Isten áldja meg önöket érte. Az idezárt sem leend érdektelen, s remélem, vagy legalább óhajtom, hogy a W. e pártatlanságának hazánkban gyümölcsét lássa. A kanonok ur (Danielik) szombat óta Bécsben levén, nem is kétlem, hogy találkoztak már és mulattak együtt, kivált miután a báró (Kemény Zs.) is vele ment. Ily eshetőségek miatt méltóztassék magának Medzsidre (Abdul Medzsid szultánra vonatkozó czikk) nézve jövő vasárnapig is respiriumot venni. Nem tudathatná ön külömben *Kempen* ő excellentiájával, *hogy ne akarják a problemát a kezdett uton megoldani. Térjenek egyszerüen az 1848-diki martiusra vissza, s rögtön vége van minden crisisnek. A megnyugtatott, helyreállitott Magyarország a dynastiát legbiztosabban megvédi.* Elég drága volt a leczke már az eddigi tévedésekért, s a papi jószágok elvétele csak Ausztria ellenségeit szaporitja, de a fennálló rendszert meg nem menti. Csókolja hive *Török* János.«

Török azonban ugy Prottmannal, valamint a Napló kiadójával fenforgott viszálya miatt kénytelen volt megválni a laptól. A 47-tes politika ekkép kiköltözött a jogfolytonosság, s az 1848-diki alap jövendőbeli hatalmas közlönyének szerkesztőségéből.

Kemény és barátai, egész kis irodalmi társaság, mely csak koronként fordult az egyetlen nagy politikai, s a kormány zsoldjában nem álló laphoz, még az 1855. év folytában elfoglalták az üresen maradt tért. Kemény lett szerkesztővé. Politikai állása egyre fontosabbá, mindinkább központtá lett.

Nagy multja, röpiratai és a »Pesti Napló«-ban irt czikkei elsőrendü tényezővé tették a magyar politikában. Szinte

egyenlő szinvonalra emelték Deákkal. A forradalomellenes, mégis nemzeti irányt ők ketten képviselték. Velük, mint döntő faktorokkal érintkeztek válságos időkben a külhatalmak is

A krimi hadjárat előtt történt a következő eset: Palmerston szerette volna Ausztriát is belevonni az oroszellenes vállalatba; de tudta, hogy Ausztria nem mer határozottan fellépni, mert fél az elégedetlen Magyarországtól, s az uj forradalmat tervező emigratiótól. Kiegyezést akart tehát létrehozni a dynastia és Magyarország közt. Ügynöke járt Deáknál és Keménynél. Ez utóbbi előtt fejtegette, mily szükséges ugy a magyar, mint az európai politika szempontjából a kiegyezés. Magyarországnak legnagyobb ellensége Oroszország, melylyel szemben csak egy erős Ausztriára támaszkodva védheti magát.

Kemény kijelentette, hogy a kiegyezésnek még nem érkezett el ideje. A birodalmi alkotmány alapján lehetetlen a kiegyezés. Ausztria pedig inkább nem megy a krimi háborúba, hogysem a birodalom egységét megtörje.

— Ugy tehát — mond az angol ügynök — Magyarország ellentétben van az európai, s különösen az angol politikával. Angliának a keleti kérdés miatt legfőbb érdeke egy erős, hatalmas Ausztria.

Kemény tudva, mily fontos Magyarországra nézve Anglia rokonszenve, ki akarta mutatni, hogy az angol érdek a keleti kérdésben megvédhető Ausztria nélkül is, mely amig Magyarországgal ki nem békül, különben sem mer actióba menni. Nem lesz erős Ausztria. A térkép elé vezette Palmerston emberét. Rámutatott a Konstantinápoly előtti kis szigetre és Egyptomra.

— Ha Anglia, szólt, itt megveti lábát, többé nincs mit félnie Oroszországtól és remélnie Ausztriától.

Majd harmincz év mulva az események igazolták Keményt. Csak hogy lord Beaconsfield Cyprust foglalta el, Gladstone azonban urává lett a helyzetnek Egyptomban.

De Palmerston nem változtatott politikáján. Ausztriát békitette, csillapította, ha azonban kenyértörésre került a dolog, mindig neki fogta pártját. Olaszországban propagandát csinált a nemzeti ügynek, magának a forradalomnak. Magyarországon ellenben mi ügyet sem támogatott Ausztria ellen.

Kemény tudta, hogy Magyarország Angliára nem számíthat. A »Pesti Napló«-ban természetesen mégis az angol politikát támogatta Oroszország ellenében. Ekkor irta szép czikksorozatait a keleti kérdésről. Ekkor jellemezte az orosz politikát e találó szavakkal: »Oroszország politikájában van valami sivár erő, mint a római senatusé volt a meg nem romlott időkben, s van valami ravasz és álnok simulékonyság, mely a görög császárok kétszinü udvarára emlékeztet.«

A krimi hadjárat után hosszabb időre elhallgatott, majd 1853. deczember 9-dikén a »Pesti Napló« szerkesztéséről lemondott. Utódjává Pompéry lett, ki ép oly ügyes volt szerkesztőnek, mint a mily szerencsésen fenn tudta tartani a »Napló« irodalmi összeköttetéseit. Válságos időben tán a bukástól mentette meg a lapot.

A krimi hadjárat nem igazolta a hozzá kötött várakozásokat. A politikában, különösen a magyar politikában szünet állt be. Kemény ezt a szünetet regényeinek irására használta.

De nem sokáig vonulhatott félre. Nagy események vetették előre árnyékukat. A politikában változást jelzett a légsulymérő. Az 1857. május 8-diki amnestia, az akadémia megnyitása, s Ferencz József második utja, az absolutismus szigoru fékének lazulását jelentették.

A magyar irodalomban erős mozgalom indult meg.

A »Budapesti Szemle«, melynek hivatásáról Salamon Ferencz czikksorozatot irt a »Napló«-ban, 1857. juniusában megkezdte pályafutását, minden számával tanuskodva, hogy a régi irók nem hanyatlottak, s egész uj irói generatió küzd a versenytéren. Volt valami villamosság a levegőben, mely a nemzet ellenállásának feszerejét fokozta. Az irodalom ápolta a nemzeti önérzetet. Fejlődése arra mutatott, hogy a nemzet a nyomás alatt is terjeng. Az irodalom volt az összekötő kapocs a különböző társadalmi osztályok közt. A főurak termei megnyiltak az irodalom munkásai előtt. A magyar salon soha sem oldotta meg annyira feladatát, mint ez időtől fogva a kiegyezésig. Magyar salon nem volt az előtt, nincs most; de akkor létezett, habár, mint alább kitünik, nem hibátlan alakban. A közélet azokba vonult vissza, de ott pezsgett. Kemény most sem látta elérkezettnek az időt a politikai actióra. De nagy, tekintélyes lapra volt szükség, melynek hasábain visszatükröződjék a nemzet minden gondolata, minden érzése, mely tájékoztató legyen a politikának a bizonytalanságban elvesző láthatárán.

Ilyen lappá lett a »Pesti Napló« 1857. deczember vége óta, mikor Kemény ismét átvette a szerkesztést.

Anyagilag is érdekelve volt a vállalatban, pedig ép akkor a hirlap-bélyeg koczkára vetette minden lap sorsát.

»Akartam, ugymond szerkesztői nyilatkozatában, hogy alkalmam nyiljék megkérdezni a magyar olvasó közönségtől: kiván-e áldozat árán is oly hirlapirodalmat fentartani, amilyenre a müvelt nemzeteknek minden körülmény közt szükségük van.«

»Ön, báró ur, szólt az Aggályok czimü, másnap kezdődő czikksorozat irója, meg fog bukni vállalatával. De az »aggódó« néhány vigasztaló szót is mondott. Hat-hét milliónyi magyar lakosság közt, az európai statisztika szerint,

100 ezer ujságolvasónak kell lennie. Ha e számból csak 10 ezer fizet is elő, a »Napló« virágzó vállalat lesz.

De nem fizetett elő tizezer sem. A »Napló« anyagilag nem lett virágzó vállalattá. Kemény a következő évben már lemondott a szerkesztésről, csak czikkirónak maradt meg. Hasztalan csereberélte külalakját, szerkesztőjét a »Napló«, a magyar közönség azt válaszolta Kemény felhivására, hogy nem akar oly hirlapirodalmat, minőre a művelt nemzeteknek szükségük van.

A »Napló« a közönség indolencziájának daczára lett nagy, tekintélyes lappá. Néha az irók és kiadók áldozatának árán.

Csak koronként volt annyi előfizetője, mint épen a nagyobb és komolyabb lapoknak ma sincs; de akkor alig volt verseny, s a »Napló« oly tekintélylyel birt, mint más lap soha.

Az *irodalmi* siker azonban teljes volt. Kemény és barátai a »Napló«-t a magyar politika és művelt társadalom első közlönyévé tették. Falk, Danielik, Eötvös, Csengery, Gyulai, Salamon stb. Kemény lapjának rendes dolgozó-társaivá lettek.

Még mielőtt vállalkozó és szerkesztő gyanánt szerepelt, Kemény volt az összekötő kapocs a »Napló« irói közt.

A »Napló« munkatársaihoz s Deákhoz való viszonyát már ez időben jellemzi Falk Miksához irt következő levele:

»Tisztelt Tudor ur! Ma reggel érkezett czikkét csak a holnapi lapban közölhetem. Deák t. i. némi aggodalommal volt a tiszai vasutra vonatkozó sorokra nézve. Tartott, hogy némely előfizetőnek csinálhat rosz vért. E feletti eszmecserénk elvett egy pár óranegyedet. Ha valamikor szerencsém lesz önhöz Pesten, kérni fogom, hogy látogassuk meg együtt Deákot. *Ő igen sok dicsérettel említi önt.* Tisztelő barátja Kemény.«

Amikor pedig Kemény, mint vállalkozó és szerkesztő lépett a »Napló« élére, e tény szükségkép feltünő politikai momentummá lett. De kicsinyelni akarták, akik ellenségei voltak a magyar ügynek. Az »Augsburger Allgemeine Ztg.« ez alkalomból a következő pesti levelet közölte:

»Journalistikánkban, a külső után itélve, misem változott. Minden régi ismerősünk. Ha valljon ez igy is marad-e, az más kérdés. A »Magyar Sajtó«-nak, mely tudvalevőleg Bécsből ide szállítva Heckenast tulajdonává lett, már csak félévi halasztás van adva. A közvélemény szerint határozottan kedvezőbben alakul a »Pesti Napló« anyagi jövője. Ez egy körülménynyel függ össze. Mint ön már értesült, e lap élére ismét b. Kemény állott, de inkább névszerint, mint személyesen. Mert a lap, mely azelőtt Emich könyvnyomdatulajdonos birtokában volt, egy specifikus magyar coalitió kezébe ment át, melynek tagjai közt *Danielik* János prépost és egri kanonok, s azután az Agricola álnév alatt rejtező regényiró és egykori miniszter, b. *Eötvös* József, s más hasonló szinezetü egyének vannak. Mily irányt követ tehát az igy átalakult »Pesti Napló«, könnyen kitalálható. Ez irányt megjelölni ép oly felesleges, mint könnyü volna. Várjuk be tehát, meddig mennek a coalitionalis journalisták ó-magyar buzgalmukban. Felsőbb helyen ez iránt tisztában vannak.«

Maga e kicsinylés, gúnyolódás és ferdítés mutatja, hogy még a legtulzó ellenpárt táborában is, mily nagy esemény volt a »Pesti Napló« átalakulása.

A »Napló« szerkesztősége azonban szükségesnek tartotta, Kemény tudta nélkül, megczáfolni a specifikus magyar coalitióra és Kemény névleges szerkesztésére vonatkozó hirt.

»B. Keményt — ugymond — olyannak ismeri a világ, mint ki akár talentumra, akár tanultságra, akár pedig jellemre nézve sokkal magasabban áll, önkilétének sokkal több

nemes érzelmével bir, semhogy a körben, amelybe lép, szükségkép jelentékeny hatást ne gyakoroljon. Ily férfiu, ha akarná sem válhatnék nominális szerkesztővé. A coalitionális hirek onnét származtak, mert a szerkesztő báró urnak számos barátai megigérték, hogy őt a jelen, a magyar journalistikára nézve válságos időben, *szellemi* közreműködésükkel gyámolítani fogják.«

Kemény szerénysége nem tűrhette el a dicséretet, melyet saját lapjában kapott. Mindjárt másnap közzétette e sorokat: »Gyengélkedő egészségem miatt, a »Pesti Napló« jan. 24-diki számát nem én szerkesztettem. Ezért csusztak be az általam különben helyeselt főczikkbe azon személyemet dicsérő sorok, melyek különben napvilágot nem láttak volna.« Pár hónap mulva, ideiglenesen, ismét levette lapjáról nevét.

Utána Királyi Pál lett a szerkesztő. A »Napló«-t ez időtáján perbe fogták. Királyi Pált valószinüleg el is itélik, ha Kossalkó János, akkori főtörvényszéki tanácsos, jelenleg curiai biró, nincsen. Kossalkó a büntető per iratai szerint kifejtette, hogy nincs büntetendő cselekmény. A régi állapotok dicséretéről volt szó. Hivatkozott arra is, hogy ez állapotok törvényesek voltak, s az akkori törvényekre V. Ferdinánd és 13 elődе megesküdött. Királyit a pesti főtörvényszék mégis vád alá helyezte. Az ügy a bécsi legfőbb törvényszék elé került. Királyi Pált a legfőbb biróság felmentette, s igy a per Kossalkó szavazatának értelmében dőlt el. Ily szolgálatot tett a hazai ügynek egy, az alkotmányos korszakban ismételten megtámadott férfiu. Nem könnyü dolog volt épen az osztrák biróságok termeiben védeni a régi állapotok legalitását. Nem csekélyek azon szolgálatok sem, melyeket Kossalko közvetlenül a forradalom után tett. Mint Horvát Boldizsár 1869. julius 14-kén az országgyülésen s én fentebb előadtam, sokan Kossalkónak köszönték szabadulásukat.

Királyi Pál neve azonban nem sokáig volt a »Napló«-n. Ismét Keményé került arra, s ott maradt, amig csak *Urvári* nem lett felelős szerkesztővé, sőt egy ideig ezután is Kemény főszerkesztő gyanánt szerepelt.

De bármily sokáig volt Kemény szerkesztő, a szerkesztés részleteivel nem szeretett, nem akart vesződni. Nem birt akárhány jelenlegi harmadrangu szerkesztő ügyességével. Technikai dolgokkal épen nem foglalkozott. Hogy miként jelenik meg másnap a lap, ez Királyi gondja volt. Kemény csak a lap irányát szabta meg, s e tekintetben páratlanul jeles szerkesztő volt. Nem állítható melléje senki. A Napló, melyen egy sereg apró baklövés megesett, politikai irányt soha sem tévesztett. Ferde helyzetbe soha sem jutott.

Irányára egyébiránt az októberi diploma megjelenéseig világosan utaltak az események. A vis inertiae-nek, a passiv ellenállásnak zászlaja volt. A belügyekkel egyátalán nem foglalkozott nyiltan. Külügyi czikkek burkában adta elő a hazai viszonyokat, s fejezte ki a nemzet méltatlankodását az elnyomó kormánynyal szemben. E téren bizonyára Falk volt a legügyesebb, sőt Kemény e művészethez nem is értett.

Az oktoberi diploma megjelenése után, mikor szabadabbá lett a szó, habár a sajtó-rendszabály még nem változott meg, maga Falk adja elő ügyes journalisztikai taktikáját, comikus dicséretben részesítve a hires 22-dik czikket. Az igaz, irja, hogy ennek a sajtótörvénynek is meg volt a maga jó oldala, t. i. mind az iró, mind az olvasó ügyességét fokozta. Az iró megtanulta azt a mesterséget: ángyomasszonyról szólni akként, hogy mindenki megértette, miszerint tulajdonképen hugomasszonyról volt szó; az olvasó pedig megtanult a sorok közt olvasni, s a látszólag legártatlanabb megjegyzésre mosolyra nyiltak ajkai, ajkai közt pe-

dig — elébb óvatosan körülpillantva — azt mormogta: »aha, értem, értem!« *)

A »Napló« szerkesztőségének egyébiránt minden tagja teljesítette Deák utasítását, melyet ez, Falk szerint, 1858-ban adott nekik: »Fenn kell tartani a magyar nemzetben az alkotmányos elvért való lelkesedést; magát a magyar alkotmányt azután, a kedvező pillanatban, egy tollvonással helyre lehet állítani és a fogékony talajban azonnal gyökeret verhet az; de ha magunkból kihalt az alkotmányos érzület, akkor azt sem a fejedelem parancsszava, sem egyesek feláldozása nem fogja oly hamar ismét feléleszthetni «

A »Napló« ez iránya azonban, bár egyszerü, nem volt könnyü és veszélytelen. A hatalom gyakran haragudott, hogy Kemény nem ir belügyi kérdésekről. Fenyegette, hogy felfüggeszti, vagy elnyomja lapját. Kemény azonban nem engedte magát terrorizáltatni. A »Napló« tovább hallgatott és hallgatása ékesebb szó volt minden szónál, élesebb birálatot képezett minden kritikánál. Rechberg, Schmerling a »Napló hallgatásából megértették, hogy az »engedmények« a magyar nemzetnek nem kellenek. A »Napló«-t a kormány fel is függesztette egyszer, kétszer. Azt hitte, Keményt megboszantja és megijeszti. Hogy Kemény miként fogadta a rendszabályt, Falk Miksához intézett következő két leveléből kitünik:

Datum egyiken sincs.

Az első igy szól: »T. tudor ur! A »Pesti Napló« f. hó 17-dikén megindul. S mily szerencsével? s hol jut partra vagy zátonyra? azt isten tudja. Én a lapot nem akarom *könnyelmüen* koczkáztatni, sem *gyáván* megmenteni. A többi nem az én gondom. Viszonyainkat eddig is tekintetbe vettem, fogom ezentul is. Kérem, kezdje el czikkeit. Ápril ele-

*) »Pesti Napló« 1860 nov. 1.

jén a három havi dijt pontosan el fogom küldeni. De ezen alkalmat egy szives kérésre használom fel. Olvasóimnak a 17 elmaradt szám helyett kárpótlásul valami röpiratot akarok adni, melyet a szerkesztőség rendes munkatársai irnak. Akkora helyet, melyet öntől négy hirlap-czikk foglalna el, szántam mindarra, ami a folyamatban levő fél év alatt a börzére, a hitelintézetekre, a birodalmi vasutakra — különös tekintettel a magyarországiakra — nézve figyelemre méltó történt, vagy fog történni. Kérem, sziveskedjék ennek a röpirat számára megirását elvállalni. Nem száraz adatokra van szükség, hanem oly könnyü és kellemes előadásra, mely a kegyed sajátja, s melyet a közönség annyira kedvel. Legkényesebb tárgy e rovatban az a boldogtalan pénzkrizis, s okainak feszegetése. De miután a jelen félév történetéhez tartozik, el nem mellőzhető. Csak a kifejezésekben szükséges némi óvatosság. Azon 17 napért, melyben a »Pesti Napló« nem élt, nem kivánom Kegyedet semmi pótlék-czikkel fárasztani. A röpirat számára küldendő czikket örömmel honorálom. Julius első napjaiban már szükségem volna rá, hogy el ne késsünk a nyomtatással.« (Aláirva nincs.)

Kemény nem sokat gondolt a kormány rendszabályával, csak előfizetőit akarta kárpótolni. Leveléből a bátor elhatározás szól, hogy vagy oly lapot ád a magyar közönségnek, mely méltó képviselője a közvéleménynek, vagy egyátalán nem ád lapot. Másik levele pedig hangulatát tükrözi vissza, s mint ilyen, felettébb érdekes.

»Az *itteni* kormány, irja Falknak, két hónapra felfüggesztette a »Pesti Napló«-t. Ez rám nézve kellemes meglepetés, mert időt nyertem regényeim befejezésére. A publicum azonban azt képzeli, hogy valami nagy injuria történt velem és valóságos vértanunak tart. Épen oly szerep ez, melyre legkevesebb vágyam sincs.«

Az apró szerkesztési hibák is jobban boszantották, mint

a »Napló« elleni kormányrendszabályok. Lapja egyszer, nem tudatlanságból, de maliciából, *„megkeményitett“* birodalmi tanácsnak forditotta a »verstärkter Reichsrath«-ot.*) Kemény e miatt desperált, egy épen tervezett utjáról lemondott. Édes barátom! panaszkodott Falkhoz irt levelében, akkora ellenszenv uralkodik szerkesztőségemben a birodalmi tanács ellen, hogy ketten megtagadták az ülések forditását, és hogy a munkát kicsikarjam, három forditót kellett felfogadnom: Pompéryt, Feketét és Rózsaágit, kiknek hasábonként 2 frtot fizetek és igy az egész tréfa valószinüleg 300 frtomba kerül. Ez gazdasági része a dolognak, de azon kivül erkölcsi oldala is van. Az t. i., hogy ha távozom, az egész az iszonyu anthipathia miatt dugába dől, tehát kénytelen vagyok Bécsbe, illetőleg Hamburgba utazásomat addig halasztani, mig valahogy lemorzsolom — ezt a szerencsétlen birodalmi tanácsot, melytől ugy tüszkölnek munkatársaim, még a mérsékelt gondolkozásu Királyit és Csengeryt sem véve ki.«

Deák, ismerve Kemény aggodalmas természetét s egyszersmind azon szokását, hogy néha elfelejti lapját olvasni, egyszer különösen tréfálta meg Zsigát. Falk beszéli el az esetet. Midőn egyszer Kemény az angol királynéban meglátogatta Deákot, ez utóbbi haragos arczczal fogadta és azután megeredt a szemrehányások árja. »Ez a »Napló« — mondá az öreg ur — nem maradhat a mi közlönyünk. Ha mi valamiben megállapodunk és te ennek ellenkezőjét veszed fel a lapba, akkor mi nem boldogulunk egymással.« — A szegény Zsiga egészen elképedt és halk hangon kérdé, hogy mire vonatkozik a szemrehányás? — »Hát nem emlékszel arra, a mit tegnap határoztunk és ime a »Napló« mai vezérczikke épp az ellenkező irányt védi. Vagy nincs ugy a dolog?« Kemény roppant zavarban volt. — »De hát

*) Ezt a tréfát, mint értesülök, Salamon Ferencz követte el. B.

mi van a »Napló« mai vezérczikkében?« kérdé legártatlanabb arczczal. Az öreg ur majd megpukkadt nevettében. »Ezt te kérded én tőlem — mondá — a »Napló« szerkesztője a »Napló« olvasójától?« — »No várj csak, mindjárt hazamegyek és megszidom azt a Királyi Palit.« — Ezzel az ajtó felé fordult. — »Soha se szidd meg édes Zsigám, — mondá most az öreg ur egész nyugodtan, — nincs abban a vezérczikkben semmi, ami ellen kifogást lehetne tenni, mert ez a czikk nem is tegnapi megállapodásunk tárgyáról, hanem a schléswig-holsteini kérdésről szól, de azért kérlek, olvasd el a lapodat, mert különben bizony megtörténhetik, hogy olyan dolgok is lesznek benne, amiknek egyikünk sem fogna örülni.«

Ily dolog azonban nem került a »Napló«-ba; mert Kemény, bár megesett rajta, hogy lapját nem olvasta, mindig felelt annak irányáért. Maga sem közölt semmi fontosat, mielőtt Deákkal megbeszélte, annál kevésbbé közölhetett más. A szerkesztőségi bizottság azonban tényleg nem, csak a bécsi lapok képzelmében létezett. Az angol királynéban Kemény, Királyi, Danielik, Csengery, Gyulai stb. néha összejöttek Deákkal, de csak politikai irányról, nem pedig lapszerkesztésről volt szó. Deák 1862. nov. 4-dikén jogosan jelenthette ki a bécsi »Presse« ellenében, hogy a szerkesztő-bizottságnak ő nem feje, s nem is lehet közvetlen befolyása a »Napló« szerkesztésére; hiszen gyakran hónapokon át nem is tartózkodik Budapesten, hanem Kehidán, minden vasuti és távirdai összeköttetéstől távol.

Ez időközökben Kemény nem beszélhette meg Deákkal még a legfontosabb eseményeket sem. S politikai balfogást a »Napló« mégsem csinált soha. Mert Kemény ép ugy tudta irányozni a politikát, mint maga Deák. A megbeszélést a párt-vezérrel, mikor ez Pesten volt, szükségesnek tartotta, mert a »Napló« pártlap volt.

Kivételes esetben néha mégis bevárta Deák visszatértét. A Wandererban akartak valamit a magyar ügyekről irni, a

czikket azonban Falk soká hasztalan várta. Kemény igy mentegetőzik, s ád elő mentségének kapcsán egy mulatságos qui pro quo-t.

»Édes barátom! Azért nem küldhettem el előbb a czikket, mert bár közöltem az illetőkkel, mégis be akartam várni Deák visszajövetelét. Nem látta-e a »Pesti Napló« munkatársainak képét? A Salamon képe alá a Pompéry neve van aláirva, s az ön képe alá a Danielik neve. S ennek a vállalatnak költségét Emichchel együtt hordozom, mert a művész nem tudta kifizetni. Képzelem, hogy ily confusió mellett lesz elég fizetni valónk. Nőjét ezerszer üdvözlöm és szerencsés újévet kivánok. Barátja, Kemény.«

A Deákkal való megbeszélés azonban rendszerint Kemény eredeti véleményét emelte érvényre. Ritkán tartott valamit közölhetőnek Deák, amit nem tartott eleve annak Kemény.

Csakis ily szerkesztő emelhette fel a »Napló«-t magas szinvonalára. És Kemény szelleme uralkodott a »Napló« szerkesztőségében, mikor Kemény neve nem is állt a lapon. Az 1859-diki előfizetések nagyszerüen ütöttek be a »Napló«-ra nézve. A készülő események előérzete felrázta a nemzetet, s a külpolitika felé irányozta figyelmét. Csak kivülről jöhetett a mentés: ekkor még ez volt a közvélemény hite. Az emigratió, mint Kossuth iratai részletesen előadják, értesítette az itthoniakat terveiről. A közönség azonban értesülni akart egyátalán a külföld felől, ezért olvasott annyi ember ujságot. Ezért szökött fel oly rohamosan a »Pesti Napló« előfizetőinek száma. De persze egy hirlap, s igy a »Napló« sem irhatta meg őszintén, mit tart az olaszországi és párizsi eseményekről. Kemény azonban már 1859. januárban határozottan oda nyilatkozott, hogy a háboru kikerülhetlen, mert Ausztria méltóságának megsértése nélkül nem mehet el a congressusra, melynek Lombardia sorsa felett kellett volna

döntenie. A »Napló« helyes és igazságos felfogását, a congressusra vonatkozólag, osztotta a franczia »Journal des Debats« is.

Mint villámcsapás érkezett a »Moniteur«-ben III. Napoleon hires czikke, melyben a névtelenül zsurnalistáskodó császár kijelentette, hogy őrült az, aki Francziaország és Ausztria közt háborut tart lehetségesnek. A magyar nemzetnek kedvencz eszméjévé lett a franczia-osztrák háboru, melyben Ausztria csatát veszthetett — vesztenie kellett. Leirhatatlan volt tehát a »Moniteur« czikkének hatása az egész országban. Ezt ellensúlyozni kellett. Falknak szerencsés inspiratiója volt, de alapos értesülésekkel is birt. Tudta, hogy III. Napoleon boszut akar állni Ausztrián, mely egy elutasító ténynyel megmutatta, miszerint a »parvenu« császárt nem akarja a legitim uralkodók sorában látni. Miklós czáron is azért állt boszut Napoleon, mert leveleiben vonakodott »mon frérenek« nevezni. Falk tehát a leghatározottabban kijelentette, hogy a »Moniteur« czikke daczára is lesz háboru. A legtöbben kétkedtek; de Falk merészsége még sem mulasztott el hatást gyakorolni. Hát mikor az események igazat adtak neki. Falk Pestre jöve, valóságos ovatióban részesült.

A háboru kitört.

Most az volt a feladat, hogy arról a nemzet lehetőleg értesüljön. A való tények, s a nemzeti remények közlése azonban felettébb nehéz volt, mert a kormány résen állt. Többnyire a sorok közt irta meg, legkivált Falk: mi várható, mi remélhető. De mielőtt az osztrák-franczia-olasz háboru lezajlott, Kemény belátta, hogy Francziorszägtól nem remélhető semmi. Az ő hideg, bonczoló tekintete áthatott az emigratió által ápolt hazafias ábrándok ködén. Tudta, hogy Ausztria megsemmisítésére egy nyugati hatalom sem vállalkozik. Magyarországnak kiszakítása pedig Ausztria megsem-

misitésével volna egyjelentőségü. Nem osztotta tehát Kossuth és az emigratió legnagyobb részének illuzióit, s igy nem osztotta a villa-francai béke után, ezeknek III. Napoleon elleni haragját sem. Tudott igazságos lenni iránta még akkor is, mikor Cavour, Toscana és Modena miatt elitélte. »Napoleonnak tartaték fel — irta 1859. augusztus 3-dikán — a tragikus sors, hogy az olasz patrióták haragját azért vonta magára, mert érdekeikért küzdött és áldozott.«

Napoleon miatt ép azért két irányban gyült meg Keménynek baja. A kormány sokalta, a közvélemény s különösen a fiatal aristocratia pedig keveselte azon dicséreteket, melyekben Falk és Kemény részesitették a franczia császárt. A jeunesse d'oré még a miatt is neheztelt Keményre, mert ez észrevételeket tett azon főuri estélyekre, melyeken az aristocratia és az irodalom emberei összevegyültek. Különösen gr. *Csekonicsné* termei képezték a gyülpontot. Kemény, Danielik társaságában, szintén megjelent egyszer ott; de mert a népes és zajos társaságoktól egyátalán tartózkodott, rövid mulatás után távozott. Ami azonban a gyors távozásra különösen rábirta, az a tapasztalat volt, hogy a főrangu urak szemlátomást csak hazafias tüntetésből pajtáskodtak az irókkal, nem pedig szellemi szükségérzetből, mint Francziaországban és másutt történik.

A mondottakat megvilágitja Falkhoz intézett következő levele: »Tisztelt barátom! Ön közelebbi czikkét lefoglalták, s még ez éjjel egyezkedés utján nyomattuk ujra a lapot. Intést akarnak adni nekünk a Napoleon dícséretéért. (Az áprilisi számokban elszórtan mondattak ezek. A kérdés a helytartótanácsnál van.) Szóval sok bajunk van s ezen sok közé tartozik az is, hogy a *fiatal mágnások és mágnásnők neheztelnek rám és Deákra*, egyfelől azért, mert nem helyeseltük, hogy oly móddal és czélból történjék az irodalmi notabilitásokkal a fraternizálás, mint történt; más felől neheztelnek

különösen azért is, amint ők állitják, hogy III. Napoleont nem pártoljuk eléggé. Tehát azon kellemes helyzetben vagyok, miben már oly sokszor voltam ez életben s fog Magyarországon lenni minden mérséklett ember — hogy ugyanazon kérdések miatt egyenlő energiával döngeti mindkét fél. A kormány orrol a »Pesti Napló«-ra, mert az aristocraták oppositionális lapjának véli. Az aristocratiának Pesten lakó része meg meg van győződve, hogy tőlük külön váló politikát akarok képviselni; mert a Csekonicsné estélyeire nem megyek. A rendőrség megintést készit a »Pesti Napló« ellen III. Napoleon dicsérgetése miatt, a pesti aristokratia fiatalabb része, minden egybeköttetéseivel együtt kijelenti, hogy nem fog a »Pesti Napló«-ra előfizetni, mert Napoleont gúnyolgatjuk, s mert a protestáns ügyekről semmit sem irunk. (N. B. a protestáns ügyekről azért hallgatunk, mert a rendőrség betiltotta, a lefoglalás fenyegetésével, még azoknak közlését is, melyek a bécsi lapokban jelennek meg.) A pesti aristocraták jelentékeny töredéke összeröffenésének eredménye következő: 1. Volt a mult évnegyedben vidéki előfizetőnk 2592; 2. Van ápril 6-án vidéki előfizetőnk 2449. Tehát minden probabilitási calculus szerint az áprilisi évnegyed birni fog annyi vidéki előfizetővel, mint a januári. De bezzeg másként áll a dolog a pesti előfizetőinkkel. T. i. 1. Volt a mult évnegyedben pesti előfizetőnk 338; 2. van most 127. Felhozattam a névjegyzéket, s ugy találom, hogy az urfi osztály egészen eltakarodott közülünk s többnyire csak az *estélyekre* nem járó és élemedett koru aristocratia maradt nálunk. Sic itur ad astra! Tisztelője, barátja *Kemény* Zsigmond.«

Mindez meg nem változtatta Kemény magatartását. Dicsérték ő és Falk ezentul is Napoleont, amiért a rendőrség boszankodott. De nem magasztalták oly feltétlenül, mint a fiatalabb aristocratia követelte. Az olasz egységnek Kemény barátja volt.

Kifejtette, hogy Macchiavellitől Gioberti-ig minden híres olasz az egység mellett volt, s aztán igy folytatta:

»Vagy nem *Oroszország* indítványozta-e 1804-ben, hogy Francziaország és *Ausztria* kizárásával alapíttassék meg az olasz egység? Nem Ausztria szólította-e fel 1814-ben és 1815-ben az olaszokat, hogy a francziákat kiűzve, a nemzeti függetlenség elve szerint szervezzék közügyeiket? Nem *Anglia* volt-e 1848-ban az olasz függetlenség ügyvéde, lázitva felkelésre, emissáriusok és diplomaták által. — És nem IX. *Pius* volt-e, ki pápasága első éveiben az olasz mozgalom élére állott, s áldását adá a keresztes hadra, mely Carlo Alberto segítségére sietett az egyházi államokból ép ugy, mint Közép- és Dél-Olaszország többi tartományaiból.«

Olaszország ügyét ennél szebben és bátrabban nem védelmezte senki. A történelmi példákban nagyobb tanulság rejlett, mint bármely lázas izgatásban.

De a belpolitika is oly fordulatot vett, hogy Keménynek és a »Pesti Napló«-nak rá kellett irányoznia figyelmét.

Az olasz háboru után az első concessió volt a közoktatás nyelvéről szóló rendelet, mely megengedte, hogy ez a magyar intézetekben magyar legyen. A hatalom majd hajlott, majd ismét mereven ragaszkodott az önkényuralom gyeplőjéhez. A nemzeti közszellem feszereje azonban ekkor már hatalmasan neki dőlt a Solferinonál megvert absolutismus ingadozó falának. Kemény nehéz napjai elkezdődtek. A közszellemet vezetni is, csillapitani is sulyos feladat volt; de Keménynek átalában sikerült. Nem izgatott, de a hazafias szellemet ébren tartotta. Félt az utczai demonstratiók felidézésétől. A fejek betörésére nem akart alkalmat adni. Habár e fejek az absolutismus hivatalnokaié voltak. Ide vonatkozik egy levele, melyet 1859. deczember 6-dikán intézett Falkhoz. »Édes barátom! irja. Közelebbi czikkét *a percz ingerültsége miatt* csonkítva kellett adnom. Ha a »Pesti Napló« a hivatalnokok ellen

philippikát ir, a mekkora befolyása van e lapnak, bizonyos vagyok benne, hogy minden erős kifejezés viszhangja Kecskeméten, Szegeden, N.-Kőrösön stb. *betört fő* lesz, nem is említve az üvegeseknek okozandó hasznot. Ez az ingerültség pár hét alatt valószinüleg lecsillapul; de addig nekünk a levélrezgés miatt is az aggódó félénkségig kiméleteseknek kell lennünk, még az érdemetlenek irányában is. Hive *Kemény*." A sajtót azonban a hatalom már ez izgatottság előtt, mely a 60-diki engedményeket csikarta ki, ismét szigoruan ellenőrizte. Kemény ekkor újra nem irt a belügyekről. Elérkezett a Kazinczy-ünnepély. Hazafias szónoklatok tartattak, s az történt, hogy a lapokat, melyekben azok megjelentek, a rendőrség nem foglalta le. Erre vonatkozólag irta Kemény Falknak 1859. okt. 27-dikén:

»Tisztelt barátom! Csodálkozást ébresztett bennünk, hogy a sajtó növekvő szigora mellett, a Kazinczy ünnepélyen tartott, bár magukban véve nem szélső szinezetü szónoklatok megjelenhettek. Azt hittük, lefoglaltatnak, vagy csak változtatás mellett engedtetnek meg. Kérem, s kéri *Eötvös* is, említsék meg a Wandererben a Kazinczy-ünnepet. A bécsi »Presse« megemlékezett rólunk, de oly hangon, mely — ugy vélem — nem válik becsületére. *Bizonyos* kávéházban megégették az illető számot, mi nem volt ugyan a maga rendjén, de nézetem szerint az sincs a maga rendjén, ha a bécsi tekintélyes lapok között is akad, mely oly izetlen és badar czikket, minő a »Presse«-ben megjelent, közzétenni nem tartja reputatiójával ellenkezőnek. Tisztelője, barátja, Kemény.«

A magyarországi hangulatról máskor is és gyakran értesíteni szokta Falkot. Török egyszer kihagyásokkal közölte Falk czikkét. Erről, valamint a hires debreczeni nagy gyülésről így tudósított:

»Édes barátom! Török János saját változhatlan termé-

szete szerint tőn, midőn az ön czikkét ugy közli. Egyébiránt a czikk tetszett a közönségnek, s mi kell ennél több? A debreczeni nagygyülés megtartatott. Roppant tömeg, sok éljen. A biztos eloszlásra szólította fel a jelenvoltak. Ezek nem akartak. A superintendens ragaszkodott sz. Pálnak Timotheushoz intézett meghagyásához: »Te pedig oda ne hagyd a gyülekezetedet.« A többiek is csak fegyveres erő alkalmazásának akartak engedni. A fegyveres erő nem jelent meg. A gyülést more patrio vendégség zárta be, sok pohárköszöntéssel. Pesten a »Wiener Ztg.« nem tett semmi hatást. A pártok passivok és hallgatnak. Barátja Kemény.«

A megpróbáltatások, a legnehezebb küzdelem napjai azonban csak ezután következtek Keményre. Azon korszak, melynek harczaiban leginkább előttünk áll a valódi, a lángszellemü, a messzepillantó, az önmagával, elveivel, s a sorssal nehéz tusát vivó Kemény.

Az októberi diploma megjelent. Azon naptól, mikor azt a hivatalos lap közzétette, kezdődik Magyarországnak, s egyszersmind Kemény publicistikai pályájának egy uj korszaka.

De mielőtt erre térnék át, Keményt más oldaláról mutatom be. A kiegyezés politikusa előtt a *történészt*.

XI.

Kevés történeti munkát, sőt rendszeres és kizárólag történelmi tanulmányt egyet sem hagyott hátra. És mégis történészeink közt a legelső sorban foglal helyet. Mert nincs régi és uj publicistáink közt senki, a kinek még politikai müveit is annyira a történelem muzsája sugallta, s aki a történet szellemét annyira megértette volna, mint Kemény Zsigmond. A történelem fáklyája az ő kezében nem csak a mult felé, de a jelenben is világított. S birt mindazon tulajdonságokkal, melyek nélkül nagy történész nem támadhat. Sőt mikor a történelem muzsája lelkesitette, még azon tulajdonságait is levetkezni látszott, melyek Kemény lényének árnyékát képezték. Setét pessimismusa nem kinozta. Valódi elemében volt. Kedélyének komor szigora felengedt.

A forradalom katasztrófája után a publicista nem lehetett más, mint történet-, vagy regényiró. Kemény mind a kettővé lett. De nem szakitotta magát kétfelé. Mind a két irányban megtaláljuk az egész Keményt. A rázkódás után legelőször ő tért magához. Még a szivrenditő, országromboló, események közvetlen behatása alatt megirta a »Forradalom után« czimü röpiratát. Nagy átalakulások, forradalmak után hosszu időn át a pártszellem veszi kezébe a történetiró tollát. Francziaországban egész napjainkig a pártokat szolgálta a történelem muzsája. A nagy forradalom történelme csak legujabban vetette le a pártszellem nyügét, de még most sem teljesen és végleg. Tain rideg, kiméletlen bonczolása sérti a pártérdekeket még ma is. Arra pedig nincs példa

sem Francziaországban, sem másutt, hogy valaki a forradalmi katasztrófa utáni évben, a pártszempontokat mellőzve, oly higgadtan tudott volna itélni, mint a történész, ki évtizedek mulva, mikor már a sebek begyógyultak, a szenvedélyek gőze elpárolgott, a vita befejeztetett, foglalja össze a végeredményeket, s formulázza a végleges itéletet. S ezt cselekedte Kemény 185o-ben. A történészt óva a pártszellem befolyásától, nyilatkozott ekkép: »Ki a történelem emlékeiből pártfegyvert akar kovácsolni, ki a kegyeletet a mult iránt, pillanatnyi érdekekért áldozza fel, és az igazságot, mint barbar nép a veszta-szüzet, előbb rabnőjévé teszi, hogy aztán törvényes sajátját joggal szeplősithesse meg: az oly iró számitson czimboráinak dicséretére és azon megvesztegethetlen esküdtszéknek, mely az értelmesek közvéleményét fejezi ki, kárhoztatására.«

Soha szellem nem volt inkább történetirásra teremtve, mint Kemény Zsigmond szelleme. Széleskörü ismeretei, mély itélő tehetsége, nyugodt vérmérséklete s azon korlátlan hatalom, melylyel felhevülésein uralkodott, magas hivatást jelöltek ki számára a magyar történetirásban. S az ő föllépésének kezdete még beleesik a történetirás átalakulásának korszakába. *Macaulay, Thiers, Guizot, Thierry, Ranke,* uj szempontokat, sőt egészen uj láthatárt nyitottak. Az elvont bölcselet már a mult század végén belevitte a történetirásba az eszmét. A történelem oknyomozóvá lett. Az eszmék és elvek viszontagságait, küzdelmeit és diadalait rajzolta a kormányok és hadvezérek tettei helyett. A politikai és hadi történet csak külső burkává lett a tényezőket mozgató eszmének. Az általánosban felolvadt az egyéni, sőt a nemzeti elem is. Főokokra iparkodott minden jelenséget visszavinni a bölcselem. Az emberiségben szunnyadó két erő: a haladásra és szabadságra való törekvés volt a varázshatalom, mely megfejtett, igazolt, eldöntött mindent. Kétségkivül nagy

haladási fokot jelzett ez az irány, de belevitte a történetirásba a végzetszerüt, lerombolta a szabadakaratot. Speculativ uton jut oda, hova eljut napjainkban a materialista bölcsészet. Az események intézésére megtagadtatott az egyéntől, sőt a nemzettől minden befolyás. Az eszme volt minden, az ember semmi. Az emberiség végzetszerüen halad fejlődésének utján. Vezeti az eszme. Királyok, államférfiak, hadvezérek mind csak az eszme eszközei. Az ékesszavu izgató a szószéken, a tenger gyanánt zajongó tömeg, a győztes hadvezér a csatatéren: öntudatlanul is az eszme szolgálatában állnak.

Ez az irány, az általa nyitott magas látkör daczára, ártott ugy a történeti igazságnak, mint a történetirás müvészetének. Az eszmét követelték a pártok, s iróik meghamisitották a történetet. Az egyént kizárva az események tényezői közül, oly elemet vetettek ki, melynek hiányát pótolni nem lehetett. Az egyének és népek tulajdonságai, törekvései, fejlődési fokuk, eszmekörük, hatalmasan befolynak a világhistóriára. Az egyéni cselekmények mélyen beleszövődnek az átalános események szövetébe. A nagy mesterek felismerték ezt s létrejött a történelem individualizáló iránya. Az egyénben tüntetni fel korát, s korának megismertetése által tenni érthetővé az egyént, az átalánosnak és az egyéninek, az eszmének és embernek az események, tények és társadalmi viszonyokkal combinált összhangba hozatala: ez lett jellegévé az ujabb történetirásnak. S ennek az iránynak vonzó coloritot adott a müvészet. A dráma-, a regényirás belehatolt a történetirásba, való életet, hust és vért, az élet pirját vive a történeti események elbeszélésébe. Nagy emberek feltámadtak halottaikból, s megjelentekköztünk. Rég letünt társadalmak, sajátságaikkal, embereikkel, előitéletekkel, szokásaikkal, erkölcseikkel felelevenedtek. A történetirás nagy mesterei visszaadták rég elmult koroknak, elveszett társadal-

maknak, még szinezetét is. *Macaulay* az angol 17-ik századot oly müvészettel jeleniti meg, hogy Anglia történetét olvasva, egészen a 17-ik század légkörében élünk. A történeti jellemfestés pedig nála oly bevégzett tökélyü, hogy realitása szinte megdöbbent. Rajzol inkább, mint ir. Alakjait physikailag látjuk s nem pusztán képzelmünkben.

»Akarsz-e, irja e bámulatos realitásról a fenebbiekkel kapcsolatban Kemény, portraitirozóból valami Rembrandt- vagy Tizián-féle halhatatlan halandó lenni. Jól van. Akkor vedd kezedbe Macaulayt, olvasd el, s látni fogod, miként ő számodra egy pár száz történeti tableaut állitott elő, mely egyebet kivánni sem hagy, csupán azt, hogy oly müvészileg tedd vászonra, mint ő papirra tevé.«

A történetirásnak Macaulay óta kiváló elemévé lett a *képzelem*. Azon képzelem, mely nem phantastikus világitásban, de az objectiv lencse pontosságával mutatja a tárgyakat. Lamartine képzelme regényes. Mintegy transparentben mutatja alakjait. Csupa fény, vagy csupa setétség, az árnyak és szinek vegyületének, a való életnek semmi nyoma. Thierry Recitjeiben, melyek a legvonzóbb olvasmányt képezik, szintén tulságos a romantikus elem. Hősei párbeszédeket mondanak, melyek csak jellemükkel nem, de a történelmi kutatások eredményeivel ellenkeznek. A barbarnő, ki férjét azért ösztönzi a keletrómai birodalom elleni vállalatra, mert neki nincsenek oly szép ékszerei, mint szomszédasszonyának, regényben frappans hatásu volna; a történelemben azonban kirivó. De Alarichot még sem állitotta elénk senki oly meglepőleg, az élet közvetlen melegével, mint Thierry. Stiiikója, Chrisostomusa bámulatos realitással birnak.

Macaulaynál a költői képzelem sohasem csap át a regényesbe. A történetiró szelleme csak emelkedik általa, magasabb álláspontra jut, de nem veszti el a távlatot, mely a való dolgok megitélésére szükséges. Azért hatnak nemcsak

a művészi, de a történeti realitás közvetlenségével II. Jakab, lord Clive, Hastings, II. Frigyes stb. *Tain* az ancien regimet, s a 18-ik század társadalmi épitményét, a nagy forradalmat szintén nem rajzolhatta volna meg bámulatos analizáló erejével, ha a képzelem nem adja hozzá az alkotó erőt.

Kemény Zsigmond volt hivatva rá, hogy magyar Macaulayvá legyen. Valahányszor lapozom történeti regényeit és essay-it, mindig az a fájdalmas gondolat lep meg, hogy Kemény elhibázta pályáját, mikor nem kizárólag a történeti essay-irásra adta magát. E téren oly nagy leendett, mint bárki Európában. Regényeinek egy-egy lapja, mint korrajz, becsesebb akárhány hires történeti munkánál. Erdély multját, letünt társadalmát, embereit, s ezek eszméit, szokásait, a kor egész szellemét látjuk megelevenedni azokon. Visszapillantás Erdély multjára czimü essay-jének bevezetése pedig oly müvészi, a közszellemnek, embereknek és dolgoknak oly igaz, vonzó rajza, hogy annál Macaulay sem irt szebbet és jobbat. Mégis épen e miatt támadták meg a »Pesti Napló«-ban, hol tanulmányát először közrebocsátotta. Megtámadták azért, mert nem követett chronologiai rendet, s nem egy eseményt elhallgatott. Támadója persze kézikönyvet követelt, s nem ismerte a történeti essay követelményeit. Kemény a birálatra a »Pesti Napló«-ban 1851. május 13-án válaszolt. »Adhattam volna — ugymond — rövid chronologiai történetét Erdély közelebbi multjának. De nekem nem tetszett ez alkalommal Erdély közelebbi multjáról kézikönyvet késziteni sem a tanintézetek növendékei, sem az állam felnőtt férfiai számára! Tiltakozom a történész czime ellen, melyet nem kivántam megszerezni. Miért nem emlitettem jelentékeny tényeket? Mert a miattok támadt vita nem eresztett fonálszálakat az események gombolyagába, nem lőn általuk terhessé a kor eszmékben. Czéljaim szerint tehát engem nem érdekelhettek. Czélom volt feltüntetni az előmbe tüzött időszak alatt Er-

dély politikai történelmének szellemét, a változásokban az állandót, mely az eszméken és tetteken átfüzi magát, mely a pártok küzdelmeiben, midőn egy darabig ájultnak látszott, feléled, s mindaddig nem szünik meg hatni, mig az alap-ok, mely életbe idézte, elmulik, vagy leromboltatik, mikor aztán uj korszak támad, s novus ab integro seculorum nascitur ordo.«

Igy magyarázza meg Kemény, mit akart irni Erdély történetében. Igy fejtette fel a történeti essay czélját és hivatását. Eszméket, irányokat, elveket, s ezek küzdelmeit vizsgálta. Azon mély processust rajzolta, mikor egyik kor, társadalom, politikai felfogás, közszellem helyet ád az utána következőnek. Az események s azok chronologiai rendjének ismerete a történetirónál oly alapfeltétel, mint hogy aki irni akar, előbb meg kell tanulnia az irás mesterségét. Aki azonban csak az eseményeket sorolja fel, bármily részletesen és chronologiai pontossággal, legfeljebb krónikairó, de nem történész. Az események csak a nyers anyagot képezik, melybe életet a magas értelmiség és az alakitó müvészet lehel. A nyers anyagot összehordják a történetbuvárok, megeleveniti a történetirás, melynek kettős módszere van: az analisis és synthesis. Az analisis szétbont, birál, az eseményeket azon köveknek tekinti, melyekből a történelem épülete lesz, meg kell tehát vizsgálnia azok épségét és szilárdságát. A synthesis a részleteket az általánosba kapcsolja, a tényeket elvekre redukálja, a szétdaraboltságot megszünteti, organismust teremt. És Kemény mind a két módszerben jeleskedett. Nem volt történetbuvár, de a tényeket ismerte. Elméjének erői kiválólag bonczolásra voltak felvonva. A politikában azért volt gyakran pessimista. Senki sem tudott annyira felbonczolni programmot vagy pártot, mint ő, a ki pártot soha sem tudott, nem akart teremteni. Mint politikus, azért volt meddő, azért habozott, s tulbuzgó pártember

nem volt soha. Ismerte saját pártjának gyengeségét és tévedéseit is. Ép ezért nem tudott pártczélokért lelkesedni és lelkesiteni. Történész volt, mikor vezérczikket irt is. Az eseményeket megtudta birálni egész a legutóbbi napig. A holnapról a tegnap alapján mondott véleményt. A tényeket bele tudta helyezni az elvek osztályzataiba, rámutatott a rugókra, bámulatos logikával tudta kimutatni, hogy mindennek ugy kellett történnie, mint történt, mert ugy követelte az ok és okozat viszonya. Az az ösztön, vagy jóstehetség azonban, mely a jövőt nyitja meg, nála logika volt. Az emberi szenvedélyek következményeit ki tudta számitani. Emberekben nem is csalódott, vagy csak ritkán. Kossuth felől Széchenyi véleményét osztotta. De csak létező tények alapján itélt, ép azért ritkán tévedt: történész volt, a történész itéletébe azonban nála mindig belevegyült az államférfi itélete. Bonczoló tehetségének romboló erejét ellensulyozta, s azzal magasabb harmoniába olvadt alakitó képessége, az a teremtő erő, mely nélkül nincs müvészet a történetirásban sem, s mely nélkül ez csak a szétszórt tények elbeszélése, nem önt életet a multba.

Röpirataiban, melyek külsőleg nem lépnek fel a történetirás igényeivel, valamint történetirói kisérleteiben egyaránt jelentkezik, s bámulatunkat kelti fel az a két elem. A »Forradalom után« czimü röpirat, mint politikai mü, kellő hatás nélkül maradt. A győztest, kinek jelszava: jaj a legyőzöttnek! nem lehet véres diadalának és a kegyetlen megtorlás utján röpiratokkal feltartóztatni. A legyőzöttet ép oly kevéssé lehet rábirni, hogy minden gyászát, minden szerencsétlenségét feledje, irtsa ki szivéből a visszafojtott gyülöletet, némitsa el ajkán az átkot. Van valami vad kéj ugy a bosszuban, mint a vértanuságban. A mi forradalmi catastrophánkra következett, az a dolgok természetes rendje volt. Az absolut kormány, mely csak idegen avatkozás segitségé-

vel győzhetett, szükségkép belerohant a hatalomhoz jutott gyengék véres orgiáiba. A nemzet pedig legyőzetését nem tehette megszégyenitővé az által, hogy kegyelmet kérjen. A jogért harczolt, a joggal együtt esett el. A megalkuvásra tehát ép az az időpont volt legalkalmatlanabb, mikor minden seb még vérzett, minden emlék még oly világos volt, mint a transparent.

Hogy politikai szempontból mit kell tartani Kemény két röpiratáról, más fejezetben fejtegettem, de mint történeti müvek, a legnagyobb elismerésre méltók. Eszméket fejtegetnek, következtetéseket vonnak le, problemákat oldanak meg a tudomány, a lángész, s oly nyugodt itélőtehetség segitségével, mely mindenkinek csak bámulatát keltheti fel. Egyik sem organikus történeti munka; de a negyvenes évek eseményeinek, s embereinek oly mesteri rajzaival találkozunk azokban, melyeket minden változtatás nélkül fog átvenni Kemény müveiből a történetirás.

Azt szokták mondani, hogy a történelem nem tarthat lépést az eseményekkel. Időbeli távlatra van szüksége, hogy ugy az eseményeket, mint a szereplő egyéneket megmérhesse, s hogy itéletét a kor eszméi és irányzatai meg ne vesztegessék. Ebben bizonyára sok igazság van, s nem csak erkölcsi, de egyszersmind fizikai igazság. A képet is bizonyos távolságból kell szemlélni, hogy vonalai össze ne folyjanak, s hogy összhatását meg lehessen mérni. Az esőfelhő által megtört napsugár bizonyos távlatból szemlélve lesz csak szivárványnyá.

Egyes kivételes nagy szellemek azonban, ha nincsenek is felmentve a szellemi és physikai világ törvényeinek uralma alól, képességgel birnak, hogy a törvények alól legalább részben emancipálják magukat. Ha koruknak, koruk eszméinek, eseményeinek és a szereplő egyéneknek nem is adhatják mint egy gyüjtő-lencsében concentrált képét, a főered-

ményeket mégis levonják, a főrugókra mégis rámutatnak, egyes részleteket örökre fixiroznak és megmentenek az utókor számára a feledéstől. Sőt néha sikerül nekik a történetet a jelen napjáig, s a sajtó vezérczikkeiig levezetni. MacCarthy munkája*) példa erre. De Kemény müvei is kitünő példákat szolgáltatnak. S nem pusztán általános fejtegetéseit értjük, melyekben a magyar nemzet történetének magas nézpontjait és a magyar faj lélektanának ismeretlen mélységeit tárja fel, de ezek is érdekesek, sőt Kemény müveinek mindmegannyi fénypontját képezik. Senki sem értette meg történetiróink közül oly tisztán a magyar nemzet geniusának inspirálását, mint Kemény, mert tán senki sem hatolt be oly szent ihlettel templomába, mint ő. Fajunk hajlamainak, egész lelkületének igazabb tolmácsa, erényeinek és hibáinak részrehajlatlanabb birája soha senki sem volt. »A magyar jellemvonása a nyiltság«, ugymond a többi közt.**) A magyar nem bosszuálló. Ha valódi, vagy képzelt bántalmat megtorlatlan nem hagyhat, akkor az elégtételt, ország és világ előtt, a kitelhető legnagyobb nyilvánossággal szokta szerezni. A magyar a vérengzéstől nem irtózik, de orozva nem gyilkol, orgyilkosnak nyereségvágyból nem szegődik. Ez forradalmi idők után nagy fontossággal bir. Minden ország története a titkos összeesküvések hosszu sorát mutatja fel. Hol a szabadság, hol a reactió érdekében készültek a titkos tervek. Nálunk könnyen fel lehet számitani az összeesküvéseket. E komoly faj, e nyilt homloku és merész szivü nép nem folyamodott oly fegyverhez, melyeket azok szoktak használni, kiket a szolgaság félénkké, a szenvedély erkölcstelenekké, a boszu óvakodókká, a szerencsétlenség aljasokká tett. Nincs oly hatalmas elme, mely a magyar faj közt a titkos szövetségek organismusát kifejteni és fentartani tudná. Már térké-

*) A history of our own times, 4. köt. 1879.
**) Forradalom után, 13. és köv. lap.

pileg is igen nehéz az ily vállalat. A mi óriási rónáinkon, mérföldekre eső falvainkon, népesitetlen pusztáinkon lehetetlen a clubok és associatiók összpontositott, titkos és egybevágó működése. A Duna és a Tisza tere Magyarország szive és a magyar faj fészke. A mi ott sikertelen, az a más részeken erőre kapni s a hazára nagy befolyást gyakorolni nem fog. A megyei élet megtanitotta az embereket a központi kormány nélkülözésére oly határokig, meddig más helyt lehetségesnek nem tartják. A táblabiró magára volt hagyatva. Csak oly nézetet pártolt, mely a tekintetes megye jóváhagyásával volt ellátva. Ez utlevél nélkül gyanusnak tartaték minden eszme. Ki vonná kétségbe a mi ősi megyerendszerünk számtalan hibáit? Én legkevésbé istenithetek oly intézményt, melynek mostani bámulása képmutatás lenne, miután éveken át foglalkoztam gyengeségének birálatával. Egy előnye azonban volt a sajtó felett is, volt hatása a jellemre, melyet a nyilvánosság sokkal tökéletesebb eszközei sem pótolhatnak ki. A magyar köznép is megszokta a tekintetes rendek védszárnya alatt, saját nézetének tartalék nélküli elmondását. A falu népe, kivált a magyar faj, gondolatait soha sem rejtegeté. Miért tanulta volna meg a titkolózást? Rendőrt soha sem látott. Az állomány inkább egészen mellőzte a népet, mintsem szorosan felügyeljen reá. Ez hiba volt. De annyi kétségtelen, hogy a magyar, a polgári állás minden rétegei közt, egyaránt és oly mérvben megtartotta nyilt őszinteségét, hogyha Európa minden pontjait a pártok titkos működései elöntenék, a Szent-Vinczent foktól a Lajtáig egy hálózata a cluboknak terjedne szét, ezen összeköttetés a magyar föld határfolyamánál megakadna; mert itt koczkáztató fellépésekre lehet találni alkalmas embereket, de óvatosan eltakart conspiratiókra nem.

Ily jellemrajzát adta Kemény a magyarnak, a gyanakvó, összeesküvéseket hajhászó hatalommal szemben. Meg akarta

vele ismertetni a magyart. A következő másfél évtized teljesen igazat adott neki. A nemzet nem összeesküvésekkel, hanem a vis inertiaevel, majd nyilt daczczal harczolt az absolut uralom ellen. Az összeesküvésekre annyira nem mutatkozott képesnek a magyar, hogy magukat a forradalmi terveket, az emigrátióról érkező hireket a kávéházakban tárgyalták. A rendőrségnek nem volt szüksége titkos ügynökökre. A magyar fenhangon, nyilt utczán conspirál. A lengyel öszszeesküszik, de mindig voltak árulói. A magyar forradalmi mozgalmak már csak azért sem árultathattak el, mert ha három ember be volt avatva, tudta az egész ország, maga a hatalom. Nem volt szükség bejelentőre, ha ilyen akadt volna is.

Hasonló igazsággal és tárgyilagossággal festi ugyan ő a magyarnak monarchiai érzelmét és minden socialistikus mozgalomtól való idegenkedését. Ugy ismerte a nemzet szellemi organismusát, mint az anatom a testi szervezetet. A forradalom eseményeinek nem legteljesebb, de legmélyrepillantóbb és legtárgyilagosabb elbeszélője, s egyszersmind birálója. Itélete tények és emberek felett biztos és indokolt. Mert senki sem ismerte inkább forradalmunk előzményeit, mint ő. »Forradalom után« czimü röpiratában és »Széchenyi«-jében a huszas évektől kezdve 1848-ig terjedő reformmozgalmaink irányát és szellemét ő értette meg legjobban. A ki meg fogja irni a magyar e legnagyobb korszakának történetét, csak a Kemény által kijelölt alapon alkothat e korszakhoz méltó müvet.

Még Kossuth irányában sem elfogult. Pedig ha Kemény ellenszenvre képes hevülni, mikor történetet ir, akkor ellenszenvének tárgya Kossuth. De eszébe jut a történetiró jelszava: Numen adest! Szent ihlettel ejti ki e jelszót. Mintha az istenség szellemét látná feje felett lebegni, mikor a mult eseményeibe mélyed: mindig az igazat mondja, melyre mély

gondolkodás, a tények és adatok pártatlan birálata folytán jut. Kossuth izgatásáról, sikereinek megfejtéséről s különösen Széchenyihez való viszonyáról mondott itéletei közt nem egyet átalánosan elfogadott igazság gyanánt fog tekinteni a nemzet, mihelyt Kossuth neve megszünt tényleg befolyni politikai pártviszonyainkra s tetteit végleg leltárába veszi a történelem. Már is mindazok, kik Kossuth államférfiui nagyságáról igaz mértéket próbáltak venni, kénytelenek voltak Kemény után indulni; sőt lényegesen ujat mit sem mondtak. A két nagy ellenfelet mi sem jellemzi inkább, mint azon különbség, melylyel a párisi és bécsi forradalmat felfogták.

Széchenyi meg volt győződve, hogy az európai veszélyek a magyar érdeknek fognak gyümölcsözni, mihelyt a vész perczeiben nem követel semmit, hanem határozatlan és dij nélkül nyujt a dynastiai érdeknek segédkezet. Ilyen volt a vész perczeiben Széchenyi. Kossuth pedig megjöttnek látta az időt, hogy a magyar mentől többet követeljen. Az ujabbkori magna charták s aranybullák, a jeruzsálemi András és az országtalan II. János korszakát hitte felvirradóban. Mindent meg akart nyerni! Széchenyit — mond Kemény — ki sem hallgatták; Kossuth politikája mindenkinek tetszett. Az események hü szövetségesei voltak az agitatornak. A szerencse üldözte ajándékaival, mint Policratest. Széchenyi a közlelkesedés közt aggódott. Midőn az 1848-diki törvények megerősitése kétségtelen volt, Széchenyi mondá: Kossuth már tizenhatodszor tette fel egy koczkára a haza sorsát, s játékát megnyerte. De ő megint játszani fog s mindenünk oda vesz.

Ily világosan jellemzett Kemény. Igy lát bele alakjainak lelkébe. Forradalmunk és az azt megelőző korszak minden kiválóbb férfiának belső lényét megvilágitja, ha egyébbel nem, oda vetett, de találó megjegyzéssel. Az első miniszté-

rium heterogén alkatelemeit pedig senki sem bonczolta fel a parlamenti tanok késével oly aprórа, mint Kemény. Megmondja, mit akart Batthyány: Széchenyit tovább sodorni, Kossuthot visszatartani, a pártárnyalatokat a kormány érdekébe vonni. Ez volt terve.

A merész terv azonban eleintén sikerült, később felforgattaték.

Kemény történeti essay-irói genieje azonban akkor ragyog teljes fényében, midőn arczképet rajzol. Széchenyije és két Wesselényije beillik a történeti arczképfestés legválogatottabb müveinek csarnokába, oda, ahol II. Frigyes, lord Clive és Hastings arczképe függ. A jellemzés az ő legfőbb ereje. Regényeinek meséje bármily drámai, többnyire nem érdekfeszítő, ellenben a jellemzés igazsága, megkapó realisálása a legelső, bár legkevésbbé olvasott magyar regényiróvá teszik őt. Regényhőseinek jellemében néha van tulzás, vagy mindegyikbe jutott valami Kemény rejtélyes, álmadozó lényéből. Történeti alakjai ellenben a hus és vér melegségével, az élet közvetlenségével hatnak. Csak abból a fatalismusból ment át valami lényükbe, melynek setét uralma ránehezedik regényhőseire. A végzet uralkodik azokon, mint ezek felett. És mert Széchenyi egész pályájában volt valami végzetszerü, azért sikerült Keménynek legteljesebben Széchenyiről irt tanulmánya. Csonka mü, sőt biographiai adatok tekintetében hiányos is. De fenséges rom, mely előtt bámulva áll meg a szemlélő.

Széchenyiről már is irtak teljesebb, adatokban sokkal gazdagabb, tegyük hozzá sikerült, igen jeles munkát.*) Most pedig, midőn már Széchenyire vonatkozó összes adatok együtt vannak, elérkezett az idő, Széchenyi élet- és jellemrajzának végleges megirására, egy monumentalis munka al-

*) Falk Miksa, az »Oesterr. Revue«-ben; müve magyarra is fordittatott.

kotására, mely a legnagyobb magyar alakját az apró vonásokig hiven elénk varázsolja. Annyi azonban bizonyos, hogy a jövendőbeli magyar Macaulay nem nélkülözheti Kemény müvét. Sőt nem tehet egyebet, mint ennek csonka alkotását kiegésziti, hézagait betölti. Széchenyi politikájának alapeszméjét senki sem állithatja fel, a tájékozási pontokat Széchenyi kedély- és szellemvilágában senki sem jelölheti meg határozottabban, mint Kemény. A legnagyobb magyar sajátságos egyéniségét senki sem vázolhatja biztosabban és hűebben, mint ő. Esze nem járt oly egyenlően, — ugymond Kemény — mint a genfi zsebóra. Politikája nem oly tiszta és hibátlan, mint egy csinos madrigál. Széchenyi látszólagos ellenmondásait azonban a gyakorlati bölcsesség által felvilágositott lángész sugalta. Ezer apró következetlenség szövődött nála és olvadt fel egy magasabb következetességbe. Jelleme hasonlitott irmodorához, mely szétáradó, bonyolitott, incisumokkal terhelt, egyenetlen és félrecsapongó volt, s melyben a logikai fonalat nem az találta meg, a ki egyes eszméken, hanem az, a ki az eszmetömbeken tekintett végig.

Széchenyi izgatását össze szokták hasonlitani Kossuth izgatásával, sőt ez utóbbit az előbbinek folytatása és fokozata gyanánt tekintik. Kemény kikel e felfogás ellen. Széchenyi izgatásai, szerinte, annyira sem függnek össze Kossuth forradalmával, mint p. o. Huss vallási ujitásai Lutheréivel; mert ezek mozgalmainak tengelye egy volt, mig ellenben amazoké az első érintkezési pontokon kivül különböző. Széchenyi rendszere és modora egy önálló egész. Kossuth rendszere és modora szintén egy önálló egész. A kettő közt majdnem csak annyi a kapocs, a mennyi a reform és a forradalom közt.

Ezt a fontos momentumot különösen kiemeli Kemény, mert ezen alapszik Széchenyi egész lélektana. Széchenyi önmagát vádolta, önmagát tette felelőssé a nemzetet

sujtó katasztrófa miatt. Vádja azonban alaptalan volt. Kemény müvének nagy része nem más, mint egy hatalmas plaidoirie, melyben Széchenyit önmaga ellen védi. És Széchenyinek mégis meg kellett őrülnie a rettenetes önvád sulya alatt. Ezt a lélektani processust tárják fel Kemény mély psychologiai fejtegetései, oly fejtegetések, melyek csak azon történésztől származhattak, ki olvasni tud az emberi szivben, a képzelem világánál belát azon titkos rugókhoz, melyek az emberi tetteket és eseményeket mozgatják.

Azt szokták mondani: Széchenyi érzés-politikus volt, s azért őrült meg. Kemény souverain lenézéssel tekint e felfogásra. Az érzés-politika legfőbb képviselői szerencsésen kiállták a csapást, ellenben Széchenyi Görgen tébolydájába jutott. — Kossuth — akarja mondani Kemény — ki anynyiszor mondta, hogy a haza romjai alá temetkezik, aránylag jól érzi magát, Széchenyi ellenben megtébolyodott!

Az impressionabilis természetüeket az érzések gyakori kitörései védik a nagy érzés széttörő sulya ellen. A megőrülés veszélyének inkább ki van téve az, ki erös esze segitségével uralkodni szokott érzésein, itélő tehetségével képzelmén.

Hogy mily természetü volt Széchenyi tébolya, erre nézve felettébb érdekes adatokat szolgáltat Falk Miksa emlitett müve. Bizonyos azonban, hogy Széchenyi agyszervezete rázkódáson ment át, elméjének átható világa legalább egyidőn át ködfátolyba burkolózott. Igy ép oly igaz, mint megkapó az a hasonlithatlan rajz, melyet Kemény Széchenyi tébolyáról ád. Ki a bünös? kérdé Széchenyi, vadgyönyörrel tördelvén le halántékáról egy fényes pálya babérait? Én, egyedül én! Ki a nemzet halálának oka? A hires gróf, a legnagyobb magyar. Kossuth nem hibás. Mindent megforditott szempontból lát Széchenyi Görgen tébolydájában. Amit régen ledorongolt, most magasztalja. Eszméi rendetlenek,

mint egy gombolyék összezavart szálai, melyet kibontani semmi kéz sem tud többé. De határtalan ziláltságuk mellett is kapcsolatban vannak oly alapnézettel, mely megdöbbentő következetességgel teremti az igazságtalan lélekvádakat és az Eumenidák bősz üldözéseit élénkebben képzelteti velünk, mint a görög trilogiák minden szinpadi rémek által. Egyedül azt tartja helyesnek, a mit hajdan kárhoztatott.

Régen mondá: haladnunk kell, különben semmivé leszünk. Most mondja: azért lettünk semmivé, mert haladtunk. Régen mondá: alkotmányunk alapjaiban hibás. Most mondja: alkotmányunk részleteiben is tökéletes volt. Régen mondá: a külföld mit sem tud rólunk. Most mondja: a külföld csak minket bámult. Régen mondá: értelmi erőnk csekély. Most mondja: sehol annyi belátó ember nem volt, mint nálunk. Régen mondá: a központból kell kiinditani egy vasuthálózatot. Most mondja: csak a decentralisatió által lehet helyes közlekedési rendszer. Régen mondá: nincsenek fényes városaink. Most képzeli: Váczon és Esztergomban is nagyszerü paloták vannak. Régen mondá: a magyarnak sok hibától kell elszoknia, hogy a polgáriasodott Európa népei közé felvétessék. Most mondja: nincs a világnak népfaja, mely a magyarral, milyen az ő fellépése előtt volt, bárminő tulajdonokra nézve mérkőzhetett volna. És mégis — igy szokta végezni okoskodását — az én vak eszem s elégületlen jellemem szétdulta, romba döntötte a boldog hazát.

Ez az önkinzás monomaniája!

Ez — tehetjük hozzá mi — Széchenyi tébolyának legigazabb rajza.

S nem csak Széchenyit értette meg Kemény ily teljesen. Az idősebb és ifjabb Wesselényi belső világába ép igy belepillantott. Mesterien rajzolta annak nyers szilajságát, megmérte iszonyu szenvedélyekre hajló vérének hőfokát, az élet meglepő közvetlenségével állitja elénk a vasgyuró óriást,

a féktelen, gőgös várurat, a középkorból az uj korra maradt olygarchát, ki saját felelősségére háborut visel, s kinek az állami rend elleni lázadását szigoru megtorlás sujtja. A hosszu börtön azonban meg nem töri ezt a rengeteg physikai organismust. Azon pillanattól fogva, mikor telivér lova felismeri, eléje nyerit, a régi Wesselényi áll előttünk fékezhetlen szenvedélyeivel, az indulatok fergetegeivel, a jó és rossz határszélén való rohamában, majd ebbe, majd amabba csapva át, tulozva azt, tulozva ezt.

S mily kép az, melyet Kemény e folyton lázongó, megmegszelidülő óriásnak szelid, türelmes nejéről: Helénről rajzol! Mint a női hüség költői képe, az áldozó szeretet és eltitkolt aggály martaléka, járt mindig vidám és nyugodt arczczal a háborgó jelenetek közt, egy virágszál a meghalt boldogság sirjára ültetve, szent kereszt a tüzhányó tetején, mely vész óráiban a gondviselésre s az ég nyilt szemeire emlékeztet, oltárkép a szenvedélyek keresztutain! Helenánál a szelidség nem lehetett ugyan mindig az, ami a legendák szerint szent Ágotha fátyola, melyet ha az igazhitü akkor lobogtat, mikor az Aetna kitör, rögtön megszünik az omló lávaár; de legalább soha sem történt, hogy a fátyol tiszta szinét beszennyezzék a földi sarkok göze és érintései.

E nemes asszony akkor magasztosul föl leginkább, mikor a csapás bekövetkezik. Azon évek, melyeket Wesselényi Kufsteinban tölt, tárják fel az ismeretlen erőket, melyeket e gyöngéd női test rejtegetett. A szilaj óriás, s a gyöngéd, de bámulatos erkölcsi erőkre támaszkodó nő rajza egymás mellett, egymásba fonódva, az ellentét által meglepőleg hatva, örökre a legszebb történeti tableau-k közé fog tartozni, biztosítva a halhatatlanságot rajzolójának.

Hát az ifjabb Wesselényi? Akinek Kemény barátja volt, akinek látta szellemi fejlődését, megmérte értelmének mélységét, megrajzolta fizikai és szellemi lényét, a faltörő

homloktól, bikanyaktól, a nagytekintetü »királyi« magyartól kezdve a politikai bölcsig, Széchenyi barátjától ennek ellenségeig, Kossuth bálványozójáig, a gräfenbergi fogolyig, s a szózat irójáig, a megvakult óriásig. Mily közvetlen a rajz, mely ennek a nagy embernek lényét tárja elénk, mily hasonlat az id. Wesselényivel és mégis mily ellentét! Mily lélektani analizis, mely megérteti, hogy Wesselényinek meg kellett gyülölnie Széchenyit, kinek legtöbbet köszönhetett, tőle és nem Kossuthtól kellett féltenie a hazát. Mily megható jelenet, mikor Wesselényi, a világtalan, megtört ember a bálványozott Kossuth előszobájában kénytelen várakozni — ő, ki nem antichambrirozott soha! — pártfogását kénytelen igénybe venni, hogy a hatalmas miniszter elé juthasson — ő, ki büszke volt egész a daczig! — s végre is Kossuth fagyosan, visszautasítólag fogada — őt, ki legtöbbet tett Kossuth népszerüségének emelésére.

— Egy Wesselényivel beszélt igy ő! Engemet akart megalázni, kit sérteni még senki sem mert! e szavak viharzottak a lelkében sebzett titán ajkain, mikor kisérője levezette. De azért fentartotta Zsibón Kossuth »a haza nagy fia« számára rég berendezett lakosztályt, mely azonban hasztalan várta vendégét. Kossuth és Wesselényi többé nem találkoztak. Széchenyivel az utóbbi még egyszer összejött. Az események meggyőzték, hogy a legnagyobb magyar megitélésében tévedett. Fel akarta szólitani, hogy egyesüljenek Kossuth irányának mérséklésére. Széchenyi azonban már mire sem tudott hatni. Pár nap mulva megtébolyodott. Wesselényi Lamberg meggyilkoltatása után Gräfenbergbe távozott s 1850-ben meghalt.

Kemény történetirói szelleme nem csak essayiben, de czikkeiben is nyilvánul, sőt vannak czikksorozatai, melyek beillenek a legbecsesebb történeti essayk sorába. Nem isme-

rek sem hazai, sem külföldi publicistát, kinek fejtegetésein annyira átvonulna a történelem szellemének fuvalma, mint az övéin. Szemei a mult eseményei felett révedezve, élesebb világításban látták a jelent. A történet tanulságait alkalmazva vont következtetést a jövőre. Egy ezredéves mult eseményei értették meg vele Ausztria keleti hivatását, melyet a »Még egy szó a forradalom után« czimü művében és számos czikkében oly világosan feltárt, mint senki más. S az események igazat adtak neki. Ha Kemény életben marad, s még munkaerejének birtokában van, az orosz-török háboru idején ő leginkább sürgeti vala a keleten való állásfoglalást.

A történelemben a legrégibb ó-kortól a legujabbig rendkivüli jártasságot tanusított. A hazai és külföldi történelem egyenlően ellátták publicistikai harczaiban bőséges érvekkel. Csak a hazai történelem és közjog alapos ismerete képesíthették, hogy a kiegyezés publicistikai megvalósítójává legyen.

Mindjárt a »Pesti Napló« megindulása után, történeti czikkekkel vette fel 1849-ben megszakadt publicistikai működését. Czikkei, bár 1855-ig nem jegyzett alá, névtelenségük daczára felismerhetők. Nemcsak a gondolkozás mélysége, de főleg a történelmi doctrinák árulják el Keményt. Nem nehéz, de annál szebb feladatra vállalkozik tehát, ki Kemény publicistikai munkáit összegyüjti s valóban ideje, hogy összegyüjtessenek. Ugy tudom, Gyulai Pál tervezi azok kiadását, ugyanő, ki Kemény Tanulmányait kiadta.

Szép történeti essayvé domborította ki »Az 1851. év történeti irányai« czimü czikksorozatát. Megkapó párhuzamot vont Európa forradalmi korszakai közt. Az 1815—48-ig terjedő korszakról mondja, hogy »Eldorádónak nem lehet nevezni, de gyehennának sem.« Három stádiumot különböztet meg az eszmeáramlatokban. Mikor a forradalom kitör. Mikor a nagyhatalmasságok egymás ellen fellépnek. S végre

harmadszor, mikor az európai sulyegyen uj alapokon nyer rendezést. E czikksorozatában mélyen pillant a 19. század első felének történetébe. Felismeri az eseményeket intéző szellemet. Összefoglalja Európa e fényben, árnyban oly gazdag történetének jellemző tulajdonságait. Murillót utánozza, ugymond, s nem készít olajfestményt. Ugy tesz, mint a nagy spanyol, ki egy darab szénnel rajzolt a falra, néhány merész és durva körvonallal adván vissza az egyénnek, ki előtte állott, arcz jellemét.

A kor szellemének, s a népek érzelmének változásait a mult század végétől a 48-diki forradalmak leveréséig, mivel sem jellemezhette volna találóbban, mint e szép szavakkal:

»A nép fellelkesedik, elhelyezi és kiszórja Mirabeau hamvait a Pantheonból, a tanács Angliában az atheismus vádját lobbantván Byron emlékezetére, szobrának megtagadja a westminsteri talapot, az akadémia Rousseaut és Moliéret nem vette fel tagjai közé.«

Különösen becses, s mielőbb ki kell emelni a feledés homályából azon czikksorozatát, melyet 1851-ben »Eszmék a politikai nemzetiség« czim alatt irt. Kifejti ebben, mikép enyészik el a politikai nemzetiség, mikép történt a középkorban a nyelvek amalgamisátiója, s miként lehet napjainkban politikai nemzetet teremteni.

Nagy történeti apparatussal dolgozza fel tárgyát. Ismeri az olasz, franczia, spanyol, angol stb. nyelv keletkezésének történetét. De a történet-bölcselmi magaslaton is, hová helyezkedett, szem előtt tartja hazai viszonyainkat. Felállítja a tételt, hogy a középkorban a politikai nemzetiség a hatalom kérdését lényegileg az uralkodó faj, a nyelv kérdését pedig a nem uralkodó népfaj javára döntötte el. De az általános eszmék magasában szárnyaló szelleme megáll hazai viszonyainknál. Fájdalommal észleli, hogy Magyarországon a nem magyar fajok nem olvadtak a magyar fajba, s megtartották

saját tulajdonságaikat. Ezért nem jött létre Magyarországon valódi politikai nemzet. Ez ritkán támadt ott, ugymond, hol a fajok megtartották nyelvüket, s a régiekből uj nyelvek nem állottak elő. Ily helyeken csak a mechanikus együttmaradás eszközöltetett. Ez történt Magyarországon.

A mechanikus együttmaradás azonban nálunk szilárdabb volt, mint másutt, ugy hogy a nemzetiségi eszme feléledése előtt, a négy folyam táján egyetlen politikai nemzet létezett. Ennek okát is megfejti Kemény. Nemzetiségeinknek nem volt irodalmuk, a magyarnak ellenben fényes multja volt, melyre minden ittlakó népfaj büszkén gondolhatott. Továbbá a magyar faj nem követelte a többi fajoktól, hogy nyelvüket feláldozzák. A kormányzás nyelve latin volt.

De mihelyt a nemzetiségi versenygés feltámadt, a politikai nemzet egységét veszély fenyegette. A mechanikus együttmaradás tágult, Magyarországnak joga volt az uralkodó faj nyelvét az állam nyelvévé tenni, a többi fajtól grammatikai áldozatokat követelni. És követelte. Ami azonban erre következett, az megdöbbenti Keményt. Elvonul szemei előtt a horvát invasió, a szerb és oláh lázadás rettenetes képe. A reactió szövetkezik azokkal, kik a nemzetiségi eszme és a gramatika nevében tiltakoznak a magyar állameszme ellen. Lezajlik a forradalom. A romokat por és füst borítja. Kemény fájdalmasan kiált fel:

»A jog még nem eszköz!«

Nem volt az soha, csak mikor kellő hatalom támogatja. Ez búsitja Keményt. Elmélázik, pessimismusa feléled.

Vizsgálat alá veszi a *szabadságot* is a mi speciális nemzeti viszonyaink közt. A történelem könyvével kezében eszméknek tekinti azt, mely jótékonyan, vagy ártólag hat viszonyaink közt. A középkorban volt egy hatalmas államalkotó eszme: a *keresztyénség*. A különböző népfajokat ez tartotta össze. A római birodalom hulladozó darabjainak ez volt ra-

gasztéka, miután akkor, midőn hatalmas volt, harczolt a keresztyénség ellen. A középkor államainak a keresztyénség volt alapeszméje. A mi szent Istvánnak ez eszméjével szemben oly alárendeltnek tartotta a nyelvkérdést, hogy az egységes nyelvü nemzetet gyengének vélte. Regnum unius lingvae debile.

A keresztyénségnek azonban ma már nincs államalkotó ereje. Nincs egyátalán vallásnak. Csak a mohamedanismus tartotta meg a középkorból e tulajdonságát is. A mohamedanismus legconservativabb. Nem enyésznek el sem bűnei, sem erényei. Ugyanazon módon látjuk hatni még napjainkban is Törökországban, Alexandria lövetése előtt és után Egyptomban, mindenütt, a hol a félhold ragyog, s Alláhnak nevezik az istent. A mohamedanismus még mindig oly erkölcsi hatalom, melynek segítségével lehet államot teremteni és fentartani.

Nyugaton azonban a vallás többé vagy nem első rangu, vagy egyáltalán nem politikai elem. A szabadság eszméje az, mely a keresztyénség eszméjét pótolja. Igaza van Keménynek, midőn azt mondja, hogy ha a 19-ik században politikai nemzetet egyáltalán lehet teremteni, ez csak a szabadság által történhetik. De a szabadság kétélü fegyver.

Ime Kemény tétele:

»*A hol a politikai nemzetnek mély gyökerei vannak, ott az még inkább megerősödik a szabadság által.* De ahol a faji nemzetiség öntudatra kezd idülni, ott a szabadság sokszorozva hat ép e faji nemzetiség érzelmeinek általánosítására, s a szabadelvü eszmék által a politikai nemzetiség gyökerei nagy csomagokban szakíttatnak ki. *A szabadságnak tehát olvasztó és szétoszlató ereje van.*«

A tétel ráillik a mi viszonyainkra. A szabadságnak kétségkivül meg vannak ugy veszélyei, mint előnyei a magyar politikai nemzetre nézve. A veszélyek azonban jó részt már

elmultak. Horvátországot a szabad eszmék szakították ki a magyar politikai nemzet közösségéből. De a szabadság kapcsolja szilárdabban hozzánk a tótokat, románokat, ruthéneket stb. Mert nemzetiségi öntudatuk nem ébredt fel, mielőtt a szabadság olvasztó erejét tapasztalták.

Kemény aggódva állította fel tételét. Attól tartott, hogy az abban foglalt igazság megöli a magyar politikai nemzetet. A szabadság szétoszlató ereje csak azon elemeket választotta tőlünk külön, melyek a magyar politikai nemzet szoros zárkózását gátolták volna. A jelenlegi keretben akadálytalanul folyik a magyarosítás munkája. Nyelvünket nem az erőszak terjeszti. Lassan de biztosan hódít az nemzetiségeink között. Az erőszak csak megakaszthatná terjeszkedését. Kemény az absolut kormányhoz, a magyar faj javára intézte e tanácsot: »Mentül inkább hiszi valamely államférfi, hogy a közjogi intézmények által növelni kell az állam egységét, annál erősebben kell törekednie arra, miként legalább nyelvféltékenységre ne nyujtassék ez ügyfolyam alatt alkalom.« E tanács azonban nem vesztette el bölcsességét most sem.

A nemzetiségi kérdésre többször visszatér. Élet és irodalom czimü czikksorozatában (e czimet éveken át használta nem actualis politikai fejtegetéseinek élén) 1853-ban a kis népekben meglevő vis inertiae-t rajzolja, mely erő ezeket megtartja legalább holt tömegnek. Utal a török birodalom szlávjaira, a lettekre, esztekre, lappokra, finnekre stb.

Ugyane czim alatt, az ó-, közép- és ujkor társadalmáról gyönyörü fejtegetést irt, melyben ismét csodálhatjuk Kemény történetirói szellemét. Jellemző vonásokkal rajzolja elénk az ókor proletárságát, mely a római birodalom bukásának, valamint az ókori társadalom felbomlásának egyik főoka volt.

Ép e proletárság idézte elő az állam mindenhatóságát, mely egyszersmind erre nézve a gyengeség forrását ké-

pezte. Az állam volt minden, a társadalom semmi. A legnagyobb középítkezések az államtól, vagy néhány egyestől származtak.

A keresztyénség helyreállította az egyén méltóságát, de a középkorban a közmunkák még mindig az állam és egyesek gondját képezték; a társadalom még nem lépett előtérbe. Hogy azonban a középkorban nem volt proletárság, abból következteti, mert nincs oly középkori építménynek nyoma, melylyel az állam a tömegnek kedvezett volna. Az ókori rabszolgaság helyére, de nemesebb alakban, a jobbágyság lépett. Kemény nagy tárgyismerettel fejti ki a két intézmény közti különbséget.

Az ujkor a társadalom hatalmas működésének korszaka. Jellemző vonása a részvénytársaság. Ez és nem az állam, vagy az egyes ember gondoskodik a közszükségletek kielégítéséről. De mikor Kemény bámulja az ujkori társadalom erőteljes nyilvánulását, aggasztó jelenségeket is vesz észre. A franczia caesarismusban a római császárság és római társadalom feléledését pillantja meg. A proletárság ismét létrejő. Napoleon kenyeret és cirkust ad neki.

»Eddig — ugymond — a részvénytársulatok, midőn a közlekedést gyorssá tették, s középítményeket emeltek, tőkepénzesek vagyonát tették még nagyobbá. Eddig a kormányoknak, midőn, a közlekedést és középítkezést kezükbe vették, valósággal csak kimondott czél volt szemük előtt. De ezentul Francziaországban a bevallott czél mellett egy másik közvetett, de hatalmas czél fog lábrakapni, t. i. a munkátlanok dolgoztatása, az éhezők etetése, a proletárság szórakoztatása. Ép ugy, mint a római imperatorok kora alatt.«

Ha Kemény megéri Bismarck socialis politikáját, s a magyar agrárius reactiót, mely azonban szerencsére csak néhány politikusunk és publicistánk tévedése, még találóbban

befejezheti vala tanulmányát e zárszavakkal: »Ily abroncsban forgatják a századok az eszméket és a státusérdekeket!«

Szükséges-e még tovább ismertetnem Kemény politikai czikkeinek történeti elemét? Czikkről czikkre, tanulmányról tanulmányra kisérjem-e e kiváló szellemnek a mult tájékai feletti szárnyalásait? hisz akkor e fejezetben rajzolnom kellene Kemény összes publicistikai működését. A mikor pártkérdést fejteget, programmot véd vagy támad, polemizál, az 1867-diki kiegyezés eszméjének csinál propagandát stb., mindig a politikai és alkotmánytörténet képezi segélyforrását, legerősebb fegyverét. Ő bizonyította be leginkább a jelszó igazságát, hogy a történelem az élet oktatója. S hogy az államférfi, politikus, publicista csak a mult alapos ismerete mellett alkothat igazán jót, nagyot. A jelen nem más, mint a mult folytatása, a jövő is multtá lesz valamikor. A történet az Idő, melyben létezik, magas harmóniába olvad a legrégibb mult és a legtávolibb jövő. Kemény kiválólag történész volt. Birt azon előnynyel, melynek kevés kivétellel a jeles történészek is hijával vannak: olvasni tudott a történet könyvében. Ezért volt, mint publicista nagy, mint polikus elsőrangu.

XII.

A történelemből olvasta ki Kemény azon politikai bölcsességet is, mely hosszu pályáján, különösen pedig a kiegyezés küzdelmes éveiben vezette.

A történelem szelleme tanította meg, hogy itt a Közép-Dunánál Európának nagy hatalomra van szüksége. Világrészünkre nézve közönyös, miként nevezik azt: Ausztriának, Ausztria-Magyarországnak, vagy Magyarországnak. A név az átalános politikai nézpontok magaslatán egészen alárendelt, a nagyhatalmi lényeg a fő. Ha Magyarország nagyhatalom volna, mint volt a középkorban, ugy ez képezne európai szükségességet. Kemény megolvasta a történelemben, mily kábító hatást gyakorolt Európára a középkori Magyarország bukása. A katasztrófa csak azért nem volt lesujtóbb, mert Ausztria, Magyarországgal szövetségben, csakhamar pótolta a magyar nagyhatalom hiányát. Mivel pedig Magyarország ma és tán még soká nem lesz képes ujra kezdeni középkori hivatását, melyet oly fényesen oldott meg az Anjouk és Mátyás alatt; sőt a panszlavismussal egy magában megküzdeni nem tudna, ennek torlódó hullámai csakhamar maguk alá temetnék: nem csak az európai szempont, de saját legfőbb érdeke is Ausztria szövetségére utalja. Amely hatalom a Közép-Dunán őrt állva, egy millió katonát kiállitani nem tud, az nem nagyhatalom. Az nemcsak befolyást nem gyakorolhat az eseményekre, de csakhamar maga is a keleti chaosz örvényébe bukik.

Nagyhatalmi feladatra egyedül csak a monarchia képes

és sem külön Ausztria, sem külön Magyarország. A pragmatica sanctió nélkül is bizonyos ez. Magyarország államjoga tehát nem egyedül jogi, hanem politikai és hatalmi kérdés. A pragmatica sanctió fenekén az európai helyzet rejlik.

Senki sem ismerte fel ezt oly világosan, mint Kemény, a történész és a bölcs szemével. Felismerte, mint láttuk, már 1848 előtt, s forradalom utáni röpirataiban és czikkeiben

Amikor tehát az oktoberi diploma közzététele napján a magyar politika a kiegyezés korszakába lépett, Kemény volt hivatva, hogy Deák mellett, e politika élére álljon.

Pedig Kemény és Deák nem voltak mindenben hasonló lények. A magyar nagy politikai irója sajátságos egyéniségével mindenkitől különbözött. Mint tudós és iró föléje emelkedett utolsó ötven évünk minden államférfiának és politikusának. Mint gondolkodóval, még a »Gondolatok« irója sem mérközhetett. Mint ember egészen egyedül áll.

Ha van valaki, akivel összehasonlítható, ugy az sem Deák, sem Eötvös, hanem Széchenyi, ki nála nagyobb ugyan, de rokonalak. A legnagyobb magyarhoz nem csak vonzotta agyának és szivének minden idegszála, de egyszersmind, ami lényében nem egészen sajátságos, az határozottan Széchenyire üt.

Deák természetes, derült nyugalma Keménynél mesterséges, hosszu küzdelem, vaskezü elnyomás eredménye. Bensejében ép oly viharok dúltak, mint Széchenyi lelkében. De megfékezte azokat, inkább mint Széchenyi. Ép oly hajlandó a balsejtelmekre, mint a legnagyobb magyar. Ép oly aggodalmas, a pessimismus ködfátyola ép ugy ráborul kedélyére. Csakhogy negativebb, actióereje törékenyebb. Nem is pattant az vissza önmaga ellen, mint a döblingi fenséges tébolyodotté.

Kossuth, bámulat mellett, aggodalmat keltett benne. Miként Széchenyi, ő is féltette tőle a hazát. A jóstehetség-

gel határos ösztön meg volt benne is. Forradalmunk legszebb diadalai között ketten aggódtak: ő és Széchenyi. Volt valamely közös hur e két férfiu lelkében. Egyszerre rezgett, egy hangot adott az.

Széchenyitől mégis elválasztották Keményt politikai elvei. Az a lassu, óvatos haladás, a fokozatos reform embere volt. Miután mint radikális, izgató, megfutotta pályáját, a nagy hatástól megdöbbent. Lelkének egész hatalmával vissza akarta szorítani a közszellem feszerejét. Pandora-szelenczéjébe akarta visszakényszeríteni a szeleket. Ezért került nem egy helyen ellentétbe kiindulási pontjával. A magyar democratia atyja aristocratikus irányt váltott. A »Hitel« szerzője, a ki hadat viselt a földbirtok minden bilincse ellen, az ősiség helyére az aristocratikus hitbizományrendszer lánczát akarta tenni. Féltette a magyar fajt a democratiától és az ezen alapuló parlamentáris rendszertől.

Kemény ellenben, bár a túlzástól iszonyodott, s egész lelkülete a mérsékelt haladás utjára hajtotta, a democratia és parlamentarismus redíthetlen híve volt. Csak ezektől remélte az ország megszilárdulását és kifejlését. Mint magán-ember, nem szakított főrangu, sőt fejedelmi származásának emlékeivel. Elégtétellel gondolt vissza azon ősére, ki, mikor az osztrák kormány az erdélyi nemességet összeiratta, s a nemesi diplomák előmutatását követelte, elment a bizottság elé s ott igy nyilatkozott: Hogy az én őseim mikor lettek bárókká, nemes emberekké, erre már nem emlékezem, mert ez régen volt; azt azonban tudom, a *Habsburgok* mikor lettek királyokká; mert az csak *tegnap* volt. Igy adta tudtára az osztrák Beamtereknek, hogy a Kemény család régibb nemes, mint a dynastia uralkodik. Egy igazi spanyol grand nyilatkozata, aki a királylyal legalább is egyenlő rangunak tartja magát.

De habár Kemény kegyelettel óta aristocratikus családi hagyományait, a democratiának nála nem volt igazabb hive,

48 előtt, úgy, mint 48 után. Czikkeiben, sőt összes műveiben a democratia előharczosa gyanánt szerepel. Lipótvárosi képviselővé történt választása alkalmával Deákot nyiltan a magyar democratia vezére, magát annak bajnoka gyanánt tüntette fel. Igaz, hogy az ő democratiája száz mértföldre volt a zajos, nyugtalan, örök változásra hajtó tiszta népuralomtól. Értette alatta a középosztály vezetését. A democratikus elvek alatt az egyenlőségben gyökerező, de minden rohamtól irtózó mérsékelt haladást. Louis Blanc, Viktor Hugó, sőt az egész régi franczia baloldal megcsontosodott aristocratának tartották volna őt. Annak tartotta bizonyára Madarász László nálunk.

De Széchenyitől mégis elválasztották democratikus elvei. Deákhoz ellenben csatlakozott, még mielőtt ez a helyzet emberévé lett.

Deák állt hozzá minden magyar államférfi közt legközelebb mint politikus. Nem csapongott az idealismusba, mint Eötvös. A valódi liberalismus és parlamenti kormányzás híve volt. A kiegyezési harcz taktikájának tekintetében némileg eltértek egymástól. Kemény gyakran más véleményen volt, mint Deák. Ez a nagy közönség szeme előtt gondosan eltakart antagonismus, mint látni fogjuk, a legemésztőbb önküzdelmeket okozták Keménynek. Deák óriás positiv lénye azonban ellenállhatatlan súlylyal nyomta le Kemény habozó, kétkedő lényét. Igy a kiegyezési korszak e két nagy alakja külsőleg teljesen összhangban tette meg utját az októberi diplomától az 1867: XII. t.-czikkig.

Sőt Deák és Kemény egész politikai pályája majd teljesen összeesni látszik. Keményé a kisebb pálya. Valamivel később kezdte és valamivel korábban végezte. Sőt alakját is, ha ez Deáké mellé állíttatik, elfedi annak roppant tömege. De mégis csak az arányokban különböznek, nem a lényegben.

Mind a kettő az egyszerüség piedestálján áll. Mind a kettőnek politikai pályája két nagy korszakot fog át. Mindkettő részt vett 48 előtti és alatti nagy politikai harczainkban. A kettő együtt vezette a nemzetet a kiegyezés révébe. A népszerüséget egyik sem kereste, sőt ha kellett, mindkettő merte provokálni a népszerütlenséget. S ha mégis támaszt nyertek a közvéleményben, elbizottá, önössé az egyiket sem tette. A két hosszu politikai pálya, mely végső lehajlásban még a jelent érinti, a legnagyobb ellentéteken, a legdrámaibb peripetiákon vezetett át. A viharok utja szelte keresztül, katasztrófák szakadtak rá. S mind a két pálya vészen, örvényen vagy az akadályok szikláin át, eredeti irányához híven, haladt előre. A jellem, a politikai bölcsesség, s ezzel kapcsolatban a mérséklet kalauzolta Deákot és Keményt. Ez volt iránytűjük. Ezért nem tévedt el, ezért nem került ferde helyzetbe, ezért nem változott egyik sem: csak növekedett. Pályájuk zenitjén csak arányaik lettek nagyobbakká.

A negyvennyolcz előtti Kemény ugyanaz volt, akit a kiegyezés korszaka ismert. Ugyanazon egyszerüség, jellemtisztaság, aggodalmaskodás a hazáért, bizalmatlanság a mulandó sikerek iránt, mérséklet, békités a pártharczok közepett, nemes elnézés *mások*, szigoru kritika *saját* hibái iránt; ugyanazon tartalmasság a fejtegetésekben, az eszme szárnyalásának ugyanazon magassága, a gondolatnak ugyanazon mélysége. Keménynek csak tudománya, látköre növekedett; de egész lénye ugyanaz volt 48 előtt, mint után. Ugyanazok voltak elvei, meggyőződései. Ellentétbe nem került soha önmagával, bár az ellenkezőt ráfogni megkisérlették.

Pedig ha ritka azon államférfi, aki félszázados közpályán önmaga körül meg nem fordul, még ritkább az ily publicista. Deák egyenes, egyszerü jellemének van mása Washingtonban az államférfiak, Keménynek nincs a publicisták között. Példátlan az, hogy egy politikai iró, aki har-

mincz éven keresztül számtalan vezérczikket, egy csomó röpiratot, könyvet irt, s ami több, átment egy társadalmi, majd politikai forradalmon; viselte az idegen uralom rabigáját, tanuja volt a nemzeti szellem háborgásának, az őrjöngő lelkesedés legmagasabb fokától a kétségbeesés legsetétebb mélységéig; aki mind e körülmények közt, a legképtelenebb ellentétek hatása alatt irt, mindig irt, s nem tett papirra egy sort, amit utóbb szégyenlenie kellett, jogosan szemére lehetett volna vetni. Pedig ily sora Keménynek valóban nincs. A conservativ »Fortschritt« alaptalan és merész vádjait, mint látni fogjuk, fényesen visszautasíthatta. S ha bebizonyulnak vala e vádak, akkor sem képeznének foltot Kemény jellemén. A politikusnak nem legkiválóbb tulajdonsága a következetesség. Az ellentétes viszonyok, egy hosszu életpályán, szükségkép ellentétekbe sodornak államférfit és publicistát. Vannak esetek, mikor a merev következetesség rövidlátás jelensége, vagy politikai hiba. Merőben következetes csak a fanatikus vagy azon ellenzék lehet, mely kormányra soha sem kerülhet.

Hogy Kemény még sem sodortatott ellentétekbe, ennek főleg belső és nem külső oka van. Természetében gyökerező mérséklete mindig megóta a tulzásoktól. Igy nem esve tulzásokba, nem kellett az ezekhez vezető hosszu utat megtennie. A középen haladva, mindig az egyenes uton maradt. Csak az agitátorok és a tulzók hajóznak állandóan azon két veszély sziklája közt, hogy vagy zátonyra jutnak, s igy a világra hatás nélkül maradnak, esetleg különczökké lesznek; vagy meg kell tagadniok multjukat, s politikai hitehagyókká válnak. Egyik vagy másik sziklán rendesen hajótörést szenvednek. Szerencsésen átsiklani csak kevesen tudnak.

Hogy azonban Kemény politikai pályája teljesen egyenes vonalt képez, ennek speciális oka is van. Az, hogy Kemény 48 előtt, alatt és után a közösügyek híve volt. A

»Forradalom után«-ban csak kibővítette a »Pesti Hirlap«-ban adott programmját. S a »Forradalom után« nem más, mint a 67-diki dualismus első alapköve.

Ez tette különösen alkalmassá Keményt, hogy a kiegyezés korszakának publicistájává legyen. Ennek nem volt szabad izgatnia. Az izgatás inkább rontotta, mint előmozdította volna a kiegyezés ügyét. A kedvező pillanatokat, magukat az eseményeket bevárni, türelmet, higgadt megfontolást el nem veszteni, az eszméket csak tisztázni, de nem a szenvedély hevével megtámadni, az ellentéteket nem elmérgesíteni, de kibékíteni, hallgatni és szólni, de mindig a kellő időben: az ezekre való képességre volt szükség a kiegyezés publicistájában. S e tulajdonságok senkiben sem voltak meg annyira, mint Keményben.

Deák éles szeme csakhamar felismerte benne azokat. Csak természetes tehát, hogy közte és Kemény, az államférfi és a publicista közt a benső viszonynak létre kellett jönnie.

E viszony szükségkép a legteljesebb összhangot szülte, amig csak a passiv ellentállást kellett vezetni. Deák és Kemény közt az októberi diplomáig nem is fordult elő nézeteltérés, mert a közjogi actió szüksége nem forgott fenn.

Az októberi diploma azonban megváltoztatta a helyzetet. Többé nem passiv ellentállás volt a harczi mód. Ki kellett lépni, állást kellett foglalni. A negatió helyett a positivitás programmjára volt szükség. Deák és Kemény közt a nagy jogvisszaállító küzdelemben nem egyszer ellentét támadt.

A sajátságos az, hogy ez ellentétek néha a miatt támadtak, mert a *habozó* Kemény actiót akart, s a *positiv* Deák a passivitást tartotta szükségesnek.

Látni fogjuk, hogy Kemény rendszerint alárendelte magát Deáknak.

De nem küzdelmek és keserves belső harczok nélkül.

XIII.

A kiegyezés történetének megirására még nem érkezett el az idő. Sőt azt hiszem, a kiegyezés történetének részleteit, s az események hátterét később sem fogja apróra kifesthetni a történetirás. Akkor sem, midőn a források már hozzáférhetők lesznek.

A kiegyezéssel is ugy voltunk, mint forradalmunkkal. Az események szálai nem folytak össze egyetlen kézbe. A bécsi politika mindig Csáky szalmája volt. Mindenki beleszólt, vagy saját szakálára csinálta. Feljegyzések pedig rendszeresen nem vezettettek. Nálunk a magyar politikának többnyire volt ugyan gazdája; de a magyar politika csak a bécsinek ismerete mellett érthető meg teljesen. A magyar történetirás mégis termékenyebb, mint az osztrák. Ez, mint Salamon Ferencz is megjegyzi, a forradalomról még oly munkákat sem produkált, minők a mi irodalmunkban megjelentek. De teljes monografiák nálunk sem jöhettek létre. Igy lesz ez a kiegyezés történetével is.

Nálunk volt egy központ: Deák Ferencz. Deák maga azonban nem vezetett naplót; Kemény sem, aki Deáknak minden tervébe be volt avatva. Igy a részletek hü rajza előre láthatólag elveszett a magyar történetirásra nézve. Ezt aligha pótolhatják Csengery feljegyzései is, melyek egyébiránt okvetlenülbecses adalékát fogják képezni a kiegyezés történetének. De még sokan élnek azok közül, akik befolytak a kiegyezés létesítésére. Különösen a conservativek vezéreitől várható, hogy esetleg hárahagyandó emlékirataik által felderitendik a homá-

lyos pontokat, s az 1860-tól 1867-ig terjedő korszak történetéhez részletes adatokat szolgáltatnak.

E korszak eseményeit, harczait én csak annyiban igyekszem rajzolni, amennyiben Kemény politikai pályájának ismertetéséhez és megértéséhez okvetlenül szükséges. Ennyiben a kiegyezés történetéhez is adatokat és szempontokat fognak szolgáltatni a következő fejezetek.

A tömeges elfogatások után az októberi diploma kihirdetése csak az emigratiót, a külföldet s azokat lepte meg, kik a politikai szélfordulatokat akkor szokták észrevenni, mikor már bekövetkeztek. A pesti politikai körökben rég el voltak rá készülve, hogy Bécs a concessiók terére lép. Az októberi diplomát a conservativ vezérférfiakkal egyetemben állapitották meg a bécsi döntő tényezők. *Dessewffy* Emil volt a többi conservativ államférfiak közt különösen az, akinek az októberi diploma létesitésében nagy része vala; sőt még a forma is, melyben az kibocsátatott, nagyrészt neki tulajdonitandó. Kemény összeköttetéseinél fogva, jól ismerte az előkészületeket. Sőt szinte nyilvános dolog volt, mely napon teszi közzé a diplomát a hivatalos lap. De azért október 20-dikán Falk Miksa a »Spree-város« politikai ünnepéről irt czikket a »Napló«-ban. Másnap megjelent a »Napló«-ban is a császári manifesztum, a császári diploma, a magyar nemzethez intézett proklamáczió. A számos rendeletet még napok mulva is alig győzték közölni Kemény és Királyi.

A *császári* manifesztum azt mondta, hogy Ausztria alkotmányos állam lesz. A *birodalom* tényleges szükségleteivel kiegyenlítve összeköti Ausztria népeinek »visszaemlékezéseit,« »jogérzetét«, a császár által »adományozott«, vagy ismét felélesztett szerkezetekkel. A császári diploma az állami szerkezetekről és jogállapotokról intézkedett, melyek a mon-

archia »különböző országai és tartományai történelmi jogtudatának, létező különféleségeinek és oszthatlan, elválaszthatatlanul szilárd kapcsolatuk kivánalmainak egyaránt megfelelnek.«

A *Vay* báróhoz intézett legfelsőbb kézirat utasítja ezt, hogy: »miután a diploma Magyarország alkotmányos intézményeit ismét életbelépteti«, az országgyülés összehivásának időpontja iránt javaslatot terjeszszen elő. De ugyanezen legfelsőbb kézirat — a diplomához képest — a magyar országgyülés hatáskörét csak azon ügyekre szorítottnak mondja, melyek nem tartoznak a birodalmi ülés hatáskörébe. Egy másik, ugyancsak Vay báróhoz intézett legfelsőbb kézirat az igazságszolgáltatást visszaadja Magyarországnak, s az országbirói értekezlet összehivását rendeli el. A harmadik a magyar nyelvet a hivatalos nyelv jogaiba visszaállítja; de ugy, hogy rosz nemzetiségi törvényünk is ugyancsak nagy vívmány. A legfelsőbb kézirat annyi hivatalos nyelvet teremtett volna, ahány város, község van Magyarországon. A negyedik kézirat rendelkezik a közigazgatás és törvénykezés felől; de megköveteli, hogy a »polgári és büntető intézmények« fentartandók, amig a törvényhozás másként nem intézkedik. Az ötödik jelzi, hogy a felség Mensdorf-Poully Sándor altábornagyot leküldte a bánátba, hogy az ottani lakosságot meghallgassa, vajjon akar-e és miként Magyarországhoz csatlakozni.

És a derék *Benedek* táborszernagy mindezekre ráduplázott proklamácziójával, melylyel megörökítette magát. »Éljen a király, éljen a haza!« frázisoktól tarka kiáltványt bocsátott ki Magyarország »népei«-hez, melyben nem kevesebbet mond, mint ezt: »Az ország óhajtásai teljesedve vannak. Ő cs. k. Apostoli Felsége az ország törvényes alkotmányos intézményeinek visszaállítását megparancsolni méltóztatott.«

Az örvendetes meglepetés az egészben az volt, hogy Benedeket egy császári kézirat Magyarországon viselt hivatalától felmentette. Elküldték Velenczébe és az osztrák déli tartományokba főparancsnoknak. Az igaz, hogy ez előléptetés volt; mert Benedek ekkor még nem vesztette el a königgrätzi csatát. Olaszország ellen Bécsben háborut terveztek. A támadó hadsereg élére akarták állitani Benedeket. De felmentetése Budapesten mégis örvendetes eseményt képezett.

Vay báró magyar udvari kanczellárrá neveztetett ki. Államminiszterré *Goluchowski*. Gróf *Széchenyi* Antal »titkos tanácsosi ranggal« miniszterré lett. Pár nappal később *Mailáth* György tárnokmesterré, *Sennyey* Pál báró helytartótanácsossá, gr. *Zichy* Ferencz főajtónállóvá, gr. *Andrássy* György főpohárnokká, gr. *Barkóczy* János főudvarmesterré gr. *Károlyi* György és b. *Prónay* Albert koronaőrökké neveztettek ki.

Az októberi diploma által teremtett államjogi helyzetet helyesen rajzolták bécsi és pesti lapok. Ha a diploma végleg átmegy az életbe, oly állapot jő vala létre, mint minőbe e rajz a helyzetet összefoglalta. A birodalmi tanácsnak száz tagja volt, kiket a koronaországok küldtek. A birodalmi tanács beleegyezése szükséges volt uj adók behozatalára, régiek felemelésére, államadósságok kötésére és konvertálására, az állam fekvő javainak adósságokkal terhelésére vagy eladására. Továbbá a birodalmi tanács közreműködése mellett határoztattak el a törvényhozásnak a birodalom minden országáéval közös tárgyai. Közreműködésével történhetett csak a költségvetések és számadások megvizsgálása. De mindkét esetben csak azon hatásköre volt, melyet a márczius 5-diki pátens kimért: *tanácskozási*, de nem inditványozási joga. A birodalmi tanács közreműködésének körébe vonhatók valának a törvényhozás azon tárgyai is, melyek a *nemmagyar* országokat közösen illették.

Minden más tárgy az *országgyüléseknek* volt fentartva Magyarországon és Erdélyben, *a birodalmi tanács számára fentartott tárgyakat kivéve,* az országgyülésnek előbbi jogai megmaradtak. A magyar kanczellária helyreállíttatott, s Magyarországra nézve végezte a belügyi, igazságügyi, kultusz- és közoktatási miniszteriumok minden teendőit. A judex curiae vezette az igazságügyi adminisztratiót. A megyék régi területükkel visszaállíttattak. De Magyarország nem. Horvátország és a bánát maguk határozták volna meg, akarnak-e Magyarországhoz csatlakozni. Erdély számára különállást biztosított a diploma, külön kanczellárral. Az országgyülést mégis koronázó országgyülésnek tekintették Bécsben, jóllehet az 1847—48-diki törvényekből a diploma egyetlen egyet sem hagyott érvényben, csak a nemesi privilegiumok eltörlését tartotta fenn.

Mivel igy az 1848: V. t.-cz. is eltöröltetett, uj választási rendszabályról kellett gondoskodni. E czélra Esztergamban primási conferentiát terveztek, hogy majd ez csináljon választási törvényt.

Szóval: a diploma a lehető legnagyobb politikai balfogás volt.

Csak a legnagyobb foku rövidlátás, vagy idiosincrasia tehette fel, hogy a diplomát Magyarországon akár a restitutió in integrum, akár a régi jog visszaállítása gyanánt fogadják. Egyszerü hatalmi tény volt az, mely a bilincseket tágította a magyar nemzet kezein, de le nem vette azokat. Ha még a 48 előtti állapotokat restaurálja, ebben lett volna logika, rendszer. A hatalom elfogadta volna ez esetben a conservativek programmját, melyről már szóltam. Kitörte volna ugyan a jogfolytonosság lánczából annak legfontosabb szemét, de legalább a csonka láncz megmarad vala. Nem ezt tette. Összetákolt a magyar alkotmány darabjaiból, az osztrák absolu-

tismusból és birodalmi czentralizáczióból valami alkotmány-félét: ez volt az októberi diploma.

Közössé, tehát birodalmivá tett minden fontos ügyet. Nem csak a hadügyet, külügyet, de a kereskedelmi, sőt a közlekedési s a hitelügyet is. Magát a postát. Magyarországon csak a birodalmi tanács engedelmével lehetett volna vatutat épiteni. A távirdaügy szintén közösnek mondatott ki. Arról nem is szólva, hogy a magyar országgyülésnek semmi beleszólása sem leendett az ujonczok megajánlásába, sőt az ujonczállitás módjának meghatározásba!

A conservativek soha sem igazolhatnák, ha ezt az alkotmányt, mint programmjuk teljesedését, fogadták volna el. Nem az ő programmjuk volt. A conservativek legitimitásából csak az 1848-diki lánczszem hiányzott. Az októberi diplomából az egész láncz. Nem csuda, hogy az ő soraikból is sokan visszautasították az ország jogainak ily helyreállitását. Akik elfogadták, azok számára csak politikai és nem közjogi mentség létezik. Ráléptek a hatalom concessiójának alapjára, hogy ez alapon tovább folytassák a restitutió munkáját. Közvetítő szerepre vállalkoztak a hatalom és a nemzet közt. Használtak a nemzeti ügynek?

Kétségkivül. De önmagukat feláldozták. A magyar politikában lehetetlenekké lettek. A conservativ párt elveszett az országra nézve. Ez volt a hátrány. A haszon abból állt, hogy a conservativek a kiegyezés uttörői voltak. Vajjon a történelem mérlegén a kárnak, vagy a haszonnak lesz-e nagyobb sulya?

A nemzet azonban jogos felháborodással utasította vissza a concessiót, melynek hátterében a külügyi helyzet rugóját, az Olaszország ellen tervezett gyilkos csapást pillantotta meg. De hogy a conservativek nem követtek el a nemzet ellen bünt, kitünik abból is, hogy maga az emigratió gondolkodóba esett, vajjon nem kellene-e a hatalom kinyujtott

ujját megragadni, s elrántani egész kezét. Kossuth a régi megye restituálását fontos dolognak tartotta. Az is volt; de az emigratió vezére mégis tulbecsülte. Azt hitte, hogy a megyékkel még mindig ép ugy lehet operálni Bécs ellen, mint 48 előtt. Azért soká habozott, mi lesz jobb: a megyékben tért foglalni, vagy a negatió terén maradni. Ahol 48-czas főispánokat neveztek ki, ott a térfoglalást tartotta helyesebbnek. Ily értelemben szóltak utasításai.

Az október 3o-diki hivatalos lap a következő főispáni kinevezéseket közölte: gr. *Batthyányi* Imre Zalamegye, gr. *Károlyi* Lajos Nyitramegye, *Marich* István Dávid Veszprém, gróf *Andrássy* György Sáros, gróf *Cziráki* János Fehér, *Abaffy* Arisztid Árva, *Tarnóczy* Kázmér Bars, ifj. b. *Majtényi* László Hont, *Szentiványi* Márton Liptó, *Prónay* József Nógrád, b. *Révay* Simon Turócz, b. *Sina* Simon Trencsén, *Radvánszky* Antal Zólyom, *Siskovics* József Baranya, gr. *Zichy* Henrik Győr, gr. *Zichy-Ferraris* Bódog Mosony, *Somssich* Miklós Somogy, gr. *Péchy* Manó Abauj, b. *Vay* Lajos Borsód, gr. *Csáky* László Szepes, *Ragályi* Károly Torna, *Lónyay* Gábor Ung, gr. *Andrássy* Gyula Zemplén, *Bohus* János Arad, b. *Wenckheim* Béla Békés, *Tisza* Kálmán Bihar, *Tomcsányi* József Csongrád, gr. *Degenfeld* Imre Szabolcs, gr. *Károlyi* György Szatmár, *Lónyay* Menyhért Ugocsa, *Zsivora* György Csanád, *Mán* József Mármaros, gr. *Pálffy* József Pozsony, gr. *Festetich* György Vas, *Kazinczy* András Beregmegye főispánjává, illetőleg főispáni helyettesévé neveztetett ki.

A hivatalos lap ugyanazon száma hozta *Zsedényi*, *Rohonczy* István, *Beke* Kálmán, *Balogh* Kornél udvari-tanácsossá történt kinevezését.

Az első tiltakozó *Tisza* Kálmán volt. Tiltakozását nem beadvány, hanem hirlap utján adta tudtára Vaynak. Nyilatkozata, mely a P. N. nov. 1-jei számában megjelent, igy szól:

»A legnagyobb meglepetéssel láttam a bécsi ujság mai számában, bihari főispánná történt kineveztetésemet, minek folytán nem lehet egyebet tennem, mint *ugyanazon uton,* a melyen ez tudomásomra jött — értem hirlap utján tudatni, hogy én ezen hivatalt elveimnél fogva el nem vállalom. Pesten, október 31. 1860. *Tisza* Kálmán.« Két nap mulva *Andrássy* Gyula és *Lónyay* Menyhért csatlakoztak Tisza Kálmán tiltakozásához. De nem akartak fellépésükkel példát adni tömeges leköszönésekre, s igy a megyei élet felujulásának lehetetlenné tételére. Erre czélzott következő nyilatkozatuk: »Nézetünk szerint hazánkra nézve oly nevezetes korszak következett be, amelyben minden valódi hazafinak kötelessége azon helyet foglalni el, melyben meggyőződése szerint hazájának legtöbbet használhat. Mi alulirottak komolyan megfontolva a körülményeket, ugy vagyunk meggyőződve, hogy azon esetben, ha honfitársaink bizalmát megnyerni szerencsések lehetünk, az összejövendő országgyülés alsóházában fognók hazafiui kötelességünket, hazánk törvényes jogai védelmére és jövője megszilárdítására munkálva, tehetségünk szerint legjobban teljesíteni. Ez volt egyike azon okoknak, melyek arra inditottak, hogy mindhárman a főispáni hivatalt, melyre kineveztetének, el nem fogadtuk. *E mellett azonban elismerjük, hogy a jelen nevezetes korszakban semmi sem fontosabb, mint hazánk nyolczszázados alkotmányának alapját és védbástyáját képező önkormányzásnak a megyék visszaállitása általi czélszerü és mielőbbi életbelépte.* Azért tartók szükségesnek ezeket a nyilvánosság előtt megemliteni, nehogy lemondásunk többre magyaráztassék, mint amit az által érteni akartunk. Pest, nov. 2. 1860. Gr. *Andrássy* Gyula, *Lónyay* Menyhért, *Tisza* Kálmán.«

Lemondtak még: *Vay* Lajos, *Degenfeld* Imre s. t. A legtöbben azonban elfogadták a kinevezést. Nem egyet bi*zonyá*ra azon szempont vezetett, melyre Andrássy, Lónyay

és Tisza czéloztak. Senki sem volt tisztában, mit kell tenni. A nemzet javára forditani, ami az októberi diplomában jó, vagy ünnepélyes, nagy nemzeti tiltakozást szegezni az octroyált alkotmánnyal szembe: a közvélemény ez alternativa iránt nem volt tájékozva.

Deák hallgatott. Csak a háttérben vitatkozott *Keménynyel*, ki a határozott fellépést indítványozta. Deák nem tartotta tanácsosnak ezt. Azt akarta, hogy a nemzet magára hagyva, itélje meg a concessió értékét. Kemény ellenkező véleményen volt. A restitutió in integrum, a 48-diki törvények zászlójának kibontását sürgette. E zászló a nemzet zászlója volt. A conservativek kivételével mindenki a jogvisszaállítás szükségességét érezte. *Deák* és *Kemény* közt csak is a taktika tekintetében forgott fönn véleményeltérés. Kemény az októberi diploma ellen *azonnal* ki akarta játszani a negyvennyolczadiki törvényeket. Ez leendett a nemzet válasza. Deák a *várakozást* tanácsolta. Rá akarta beszélni Keményt, hogy a »Napló« ismertesse, némi megjegyzésekkel kisérje a diplomát, de ne mondjon határozott véleményt. Sem helyeslőt, sem elismerőt. Ily féle czikket irt is harmadnap Királyi Pál. De Kemény nem állhatta ezuttal a habozást. A nemzetnek tájékoztató pontra volt szüksége. Zászlóra, mely körül seregeljék. Az nap, midőn Királyi czikke az októberi diplomáról megjelent, Kemény *Hindyékhez* ment, hol rendszerint politikai társaság szokott összegyülni. Itt tapasztalta Kemény, mily furcsa zür-zavar uralkodik a teendők iránt. Maguk a 48-czasok sem tudják, mily eljárást kell követni a diplomával szemben. A jelen volt néhány konservativ pedig elitélőleg szólt a 48-diki törvényekről.

Kemény a legóvatosabb szokott lenni minden oly társalgásban, mely a politikát érintette. Mint irányadó politikusnak, szüksége is volt a »diplomacziai begomboltságra«. Ekkor azonban tüzbe jött.

— A negyvennyolczadiki törvényeket, szólt, nem szabad bántani. Azokért sok vér folyt. *Azok által* győzhető le az októberi diploma is. Az utolsó mondat jelszóvá lett.

Kemény többé nem habozott. Megtörte a pártfegyelmet s más nap, október 25-dikén, kibontotta a Naplóban a 48-diki törvények, a restitutió in integrum zászlóját. Megkezdte hires czikksorozatát az esztergomi primási értekezletről.

Egy idejüleg Falkot is fölszólította az 1848-diki törvényeknek, bár óvatos, fejtegetésére. Október 23-dikán elküldte neki instructióját. A fiatal Emich Gusztáv vitte Bécsbe, mert a postára Kemény nem merte bizni. Emich a bécsi Wandl szállodában vett lakást. Falk ott kereste fel. Kemény és Falk gyakran igénybevették a titkos levelezésnek ezen módját. Kijátszották a rendőrséget.

A rendkivül érdekes levél következőleg szól:

Édes barátom! Ha ön is jónak látja, ezekben állapodjunk meg: 1. Az 1848-ki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérbe hozni, nem a m. miniszterium, a közjogi formákért, vagy legalább nem annyira azokért, mint a democraticus eszmékért. 2. A Magyarországban lakó nemzetiségeknek rokonszenvét megnyerni, még előitéleteiknek is kedvezve. Mindentől idegenkedni, mi hasonlit azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hivén, hogy nyelvök ránk erőszakolásával culturai missiót teljesitenek. 3. Kitelhetőleg hatni arra, hogy az ausztriai liberalismus a németegység felé irányuljon. Az 1-ső pont által a karok és rendek elméletét kell depopularisálni; 2-dik pont által a nemzetiségi politikával összeütközést kell kikerülni, mert különben a legitimisták zászlói alá kényszerittetünk. A 3-dik pont a *personal unióhoz vezet*, és Magyarország közjogát a folytonos krisisek alól kiemeli.

Én nem örömest megyek Bécsbe s inkább szeretnék önnel Pozsonyban találkozni, de az egész kérdést alárende-

lem még is az ön kényelmének. Csak azt szeretném, hogy a jövő vasárnap előtt ne utazzam Pestről el, — mert *itt* még nagy a chaos.

barátja

Kemény.

U. i. valljon lesz-e Bécsben velünk egyértelmü lap és hány? Alkalmasint *Török* félhivatalos orgán lesz.

Falkot néha még táviratilag is informálta; de a rendőrségre való tekintetből, rejtélyesen s lakonikusan. Falk egyszer öt pontban terjesztette elő kérdéseit az októberi diplomára vonatkozólag. Kemény távirati uton ezt válaszolta: »Az 1-ső pontra: nem; a 2-dik pontra: nem, a 3-dik pontra: nem; a 4-dikre szintén: nem; az 5-dikre azonkép: nem.«

Maga még erélyesebben látott a harczhoz, mint Falkot informálta. Első sorban tiltakozott az ellen, hogy e conferentiára csak, vagy tulnyomólag a conservativek hivassanak meg.

Ha — ugymond — rendes állapotban volnánk; ha évek hosszu sora alatt nem lett volna tőlünk sequestrálva és az alkotmány emlitése bűn; ha az országunkban addig ismeretlen szervezetek és functiók közt maradt volna hely a történeti pártok számára és rá lehetne mutatni oly tényekre és irányokra, melyek a mostani változásokat egy rendezett párt folytonos és következetes müködései ereményeül tüntetnék fel: akkor talán mondhatná egyikünk vagy másikunk, hogy menjenek tehát e párt tekintélyei Esztergamba, készitsék el az országgyülés megnyitására igényelt javaslatokat, fogadják el érette a gáncsot, vagy dicséretet, fogadják el a bekövetkezendő diadal babérát vagy a bukás szégyenét. Ám de a régi pártok többé nem léteznek. Egészen uj nemzedék növekedett fel. A közvéleményt, a nemzetet kell képviselnie az értekezletnek. Ereje a nemzet bizodalmában, gyengesége e bizodalom megingatásában lesz.«

Egyszersmind ajánlja a negyvennyolczadiki törvények alapját, melyen a conferentia szilárdan megállhat. *Az esztergami tanácskozást*, ugymond, *a népszerütlenség veszélyeitől és a reaccionalis törekvésektől mentté teszi azon elvitázhatlan tény, hogy az 1847/8-ki törvények érvényessége átalában kétség alá nem vonatik.*

Ép azért követelte, hogy a conferentia ne csináljon uj választási szabályzatot, hanem egyszerüen utaljon 1847/8: V. t.-czikkre. Csak ez felel meg ugy a legalitás, mint a democracia követelésének. S nehogy ép ez utóbbi ok miatt a conferentia főrendi tagjai az V. t.-cz. ellen legyenek, Kemény több czikket irt az aristocratia és democratia összeféréséről.

Nagy momentum volt, ugy mond, midőn az 1847/8-diki pozsonyi dieta a népet az alkotmány sánczaiba bevivén, az aristocratia érdekeit a közhaza érdekének oltárlángjánál a democratikus elvnek érdekeivel összeforrasztotta, s a kiváltságos osztályok képviselése helyébe bátor és biztos kézzel, melyet a nagylelküség és józan számitás egyaránt vezérelt, a képviseleti rendszert igtatá. Az aristocratia nem vallotta kárát ezen oly bölcs, mint nemes eljárásnak; mert a forradalom alatt, midőn legfőbb fokig emelkedtek a szenvedélyek, üldöztetve nem lőn, s a tizenhét éves központositás, mely a jogegyenlőséget nem idegenkedett volna a nemesség befolyásának megsemmisítésére használni, Magyarország polgári osztályában és köznépében az aristocratia iránti ingerültség helyett mind mélyebb ragaszkodást talált. A magyar nemesség népszerü azért, mert *politikai előjogaival a most élő nemzedék emlékezete óta soha vissza nem élt;* s népszerü különösen az óta, hogy az 1847/8-ki dietán széles alapu választási törvényt hozott, a kiváltságtalan osztályokat önkényt bevette az alkotmány sánczaiba. Valóban, az 1847/8-ki V. t.-cz., mely ideiglenesnek czimezteték, épen azon varázszsal birt, mely átalános és tartós népszerüséggel sugározza körül aristocra-

tiánkat, s e varázs akkor oszlanék szét, midőn ugyanazon kezek szakitanák össze az V-dik czikket, melyek alkották, s midőn az aristocratia vonná viszsza azt, amit az aristocratia adott.

Még a gúny fegyverét is bevitte a küzdelembe.

Aristocratiánk — kiáltott fel, — mely a hazában oly népszerü, künn oly tekintélyes, nem teheti ki magát annak, hogy az absolutismus emberei mondhassák: »Ime! mi mindig állitottuk, hogy a magyar nemesség az önkormányzást a népies elemek kiszorításával és a középrend helyzetének sülyesztésével avatta be, s most tények által győződhetik meg a világ a felől, hogy nekünk csakugyan igazunk volt.«

Főcsatáját azonban, az 1848-diki törvények zászlója alatt, csak ezután vívta.

Akkor, midőn *Zsedényi* (névtelenül) inditványozta a »Napló«-ban az esztergomi értekezlet elhalasztását, s helytelennek mondta az V. t.-czikk fenntartását. »Már megint vannak — ugy mond ez tovább — kik az 1848-diki törvényeknek a hirlapokban való emlegetését, a pestvárosi estvéket ürügyül használják fel, hogy Magyarország iránt idegenkedést teremtsenek.« Ép azért azt tanácsolta, hogy előbb a megyék hallgattassanak meg az 1848-diki törvények iránt.

Zsedényi Keményhez intézett magán-levelében arra kérte ezt, hogy a czikkét ne csillagozza meg, hanem ha szükségesnek tartja, irjon czáfolatot ellene. A csillag elmaradt; de a czáfolat nem. Kemény ekkor irta két hires czikk-sorozatát (*Nyilt levelek az esztergami értekezlet elhalasztását inditványozó czikk irójához. Ellenvélemény Zsedényi Eduard czikkére)*, melyekben a magyar publicistika legszebb párbaját vívta, s nagy közjogi apparatussal kifejtette a 48-diki törvények, különösen a IV. és V. t.-cz. legalitását. Magát a történelmi nevezetességü jogfolytonosságot, melynek publicistikai construálása Kemény müve.

Nem volna hű és igaz Kemény publicistikai pályájának rajza, ha ezen czikksorozatok lényegét, az 1848-diki törvények, a restitutió in integrum páratlanul fényes védelmét nem közölném legalább kivonatosan.

Gyönyörü közjogi és történelmi tanulmányt képeznek azok még ez alakjukban is.

XIV.

B. Vay Miklós és azon igen tisztelt urak, — irja Kemény — kik az okt. 20-diki rendeletek által utat törni akartak *Magyarországnak a törvényes állapotba való visszahelyezésére*, nem tüzhettek ki magok elébe más szempontot, mint azt, hogy a koronázó és alkotmányozó országgyülésnek mielőbi megnyilását eszközölhessék.

Előttük állott két, a mostanihoz hasonló eset, midőn t. i. őseink a törvényen kivül helyezett hazában az alkotmányos életet restaurálták. Az első eset Leopold alatt történt, midőn a Szelepcsényi-féle értekezlet tagadhatatlanul nagy szerepet vitt a kibékítés művénél és annyi fölforgatások után a törvényes állapotra visszatérést megkönnyíté.

A másik eset pedig akkor fordult elő, midőn II. József 10 éves uralkodásának minden önkényes intézkedéseit visszavonván, elismeré, hogy a törvényhozás a fejedelemmel együtt az országgyülést illeti, s megkoronáztatni kivánt, és a megyéket régi jogaikba visszahelyezé: de a háborus viszonyok és betegsége miatt *az országgyülést rögtön összehivni czélszerünek nem tartá.* Megparancsolta tehát, hogy a tettleg fennálló intézmények, a zavar kikerülése miatt, ne bántassanak mindaddig, mig felső rendeletek által egyenkint meg nem szüntetvén, a régi állapotba rázkódások nélküli visszatérés ily uton könnyüvé és kényelmessé nem tétetik. — A megyék — mi egyébiránt igen természetes volt — a tiz éves absolutismus után jogos alkalmat nyerve, nem mulasztták el nézeteiket, a magyart mindig jellemző őszinteséggel kimon-

dani, s II. Józsefnek 1790-ki év január 28-dikán kelt kegyelmes kibocsátványa szigoru birálat alá vetteték, mint ez a megyei jegyzőkönyvből és fölirásokból eléggé meglátszik.

Az akkori hangulat felőli tájékozás végett csak nehány idézetet hozok fel.

Nyitramegyének 1790-ben, márczius 2-kán, a szomszéd megyékhez intézett s Kálmánházy Sándor által jegyzett körlevele a régi törvényekre és a tiz éves sérelmekre rámutatva, igy ömleng: »Datae nobis sunt libertates, propter servandam fidelitatem; fidelitate tenemur propter concessas libertates. Succussis libertatibus, ruit Regiae dignitatis faleram, fidelitas.«

Végre, hogy a többiről hallgassak, Pestmegye, alázatos föliratában, ekként elmélkedik: »Sacratissima Majestas! Jure publico et gentium, pactoque illo sociali, quo regna coalescunt, evictum est: Majestatem ab origine apud populum esse. Axioma hoc omnium cordibus a matre natura inscriptum, in illorum numero stat, de quibus justo Principi nec dubitare licet, et in quae populi, nec propria ignavia peccare, nec *praescriptioni* locum dare possunt: velut naturae humanae innatis et ab ea indivisibilibus.«

Ezen idézetek eléggé érthetővé teszik azt, hogy báró Vay és ügyfelei a Szelepcsényi-féle értekezletet óhajtották az országgyülés megnyithatására vonatkozó ügyekre nézve, s főóhajtásuk abban központosult, hogy a nehezebb kérdések a mielőbb megnyitandó országgyüléshez tétessenek át, mely egyszersmind a koronázó, az alkotmányos törvényeket visszaállító és azután a jelentkező szükségekhez képest, alkotmányozó leend.

Te, kedves barátom (Zsedényi), ellenkező nézetben vagy, s mintául az 1790-ki kiindulást választád, mint mondom azért, mert szeretnéd tudni, miként birálják meg a megyék az 1847/8-diki rögtönzéseket általában, s különösen

a széles választási jog, a democraticus elemek fölvétele tekintetéből?

Miután politikai pályád ismerői jól tudják, hogy az erős izgalmaknak barátja nem vagy, javaslatodnak csak oly suppositum lehet indoka, mely a mostani hangulat félreértéséből támadhatott.

Dalolták a költők, irták a vezérczikkirók, deklamálták a szónokok lakomákon és egyesületi gyüléseken, hogy a *mult legkisebb emlékei szent ereklyék mindnyájunknál,* s hogy mindenek fölött az egyezséget és a pártzászlók feledését tartjuk szem előtt.

Te elhitted ezt és méltán; de arra nem figyelmezél, hogy a mult szent ereklyéi közt végre is a haza nagy többsége által leginkább imádtatik, vagy ha ugy tetszik a nevet fölcserélni, tehát leginkább bálványoztatik 1848, 's hogy a multra visszatekintő lelkesedés ömledezései versben s prózában főleg erre czéloztak, és elmondhatni, mint közérzületet, az 1847/8-ki törvényekről, a mit a római költő egy egyénről mondott: Semper nomen, honosque tuum, laudesque manebunt.«

Te elhitted, hogy az egyesülés és pártzászlók eldobása őszinte óhaj, — s ezt is helyesen tetted. De nem számitottál arra, miként nincs oly pajtáskodási vágy, sőt összetartási szükség is, mely megengedje, hogy törvényeinkből, a másik fél kivánságára, a legkedveltebb lapokat szakgassuk ki s hogy a jogtalanságot lealacsonyitás is tetézze, azt nyilatkoztassuk ki, mikép e törvények őrültháziak müvei s magokban érvénytelenek.

Nincs miért hozzam föl, — mert te azt kétségbe nem vonod, — hogy az 1847/8-ki törvények mindazon formaságokkal el vannak látva, melyektől fogva függ a *törvényesség;* el vannak pedig látva oly mértékben, hogy Magyaror-

szágnak nincs egyetlen tötvénye, mely a formaság több kelléke által tarthatna jogot az érvényességre.

Nincs miért idézzem — mert te a Corpus Jurist jól ismered, — hogy a latin világban a magyar királyok az országgyülésen hozott törvényeket elfogadván és megerősítvén, a következő biztosítást szokták minden ily alkalomkor ismételni: Securos reddentes praedictos fideles Status et Ordines, quod omnia in praeinsertis articulis contenta, tam *Nos ipsi observabimus*, quam *per alios quoscunque* *deles nostros observari faciemus.*«

Az 1847/8-ki törvények magyarul — mert akkor már magyar világ volt, adják e sorokat —: Biztosítván az említett hű Karokat és Rendeket a felől, hogy minden a fenn beigtatott törvényczikkelyekben foglaltakat mind *minmagunk megtartjuk, mind pedig minden más hiveink által megtartatjuk.*« Csuszott-e tehát be a formulába valami záradék, valami *reservatio mentalis,* mely arra bátoríthatná az embert, hogy hátha talán mégis kevéssé kell megtartani az 1848-ki törvényeket, mint az 1848 előtt kelteket.

Nincs miért figyelmeztesselek, — mert ugy hiszem, könyv nélkül tudod, — hogy a *Diploma inaugurationale*-ban ezen szavak rég meg voltak és soha ki sem hagyattak: Quod praeter ab antiquo deductam haereditariam Regiam Seccessionem, Coronationemque, in reliquo universas, et singulas communes istius Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum libertates, immunitates, privilegia, statuta *communia jura leges et consvetudines,* a divis quondam Hungariae regibus et gloriosissimae memoriae praedecessoribus nostris, hactenus concessas, et confirmatas, *in futurumque condendas, et per nos confirmandas . . . in omnibus suis punctis articulis et clausulis, prout eorundem usu et intellectu Regio et communi Statuum consensu diaetaliter conventum fuerit, firmiter et sancte observabimus, per aliosque omnes et singulos inviolabiliter ob-*

servari faciemus.« Nem fedi-e tehát a királyi eskü és kötelesség védpaizsa az országgyülésen hozott és az uralkodó által szentesített törvényeket egyaránt, hozattak legyen bár azok 1847/8-ban, vagy pedig valamely más, általad tán inkább kedvelt évben?

Nincs miért tanítsalak reá — mert te hozzám képest nagy jogtudós vagy, — hogy az uj törvény eltörli a régit, a mennyiben ellenkezik ezzel. Miből aztán természetesen foly, hogy az 1847/8-ki IV-dik és V-dik törvényczikk mind az országgyülés mikénti megtartására vonatkozó, mind pedig a városi és megyei követválasztásokat rendező intézkedései által megsemmisítette e részben az 1847/8 előtti állapotokat, s következőleg a ki például a régibb évekből átczepelt választási törvényt állít az 1847/8-ki törvényekkel szembe, csak ugy octroyiroz, mintha a hannoveri választási törvényeket kölcsönözte volna át; vagy saját eszméit szerkesztetné paragraphusokba. S hogy ily eljárás a választások érvényességét is megsemmisítené: ez oly tétel, melyet mind te, mind pedig más jogtudós a napfénynél világosabban bebizonyíthatna.

Ime azon tételek, melyeket csak ugy nem fog senki megczáfolni tudni, a mint nem hihető, hogy a *rhodosi colossust* a leghiresebb *boxer* is öklével ledönteni birta volna.

De, te kedves barátom, az 1848-ki választási törvények reputatióját kicsinyled, hogy kétségtelen jogosultságuk daczára ragadjon rájuk bizonyos szine és bűze a törvénytelenségnek, s ez által oly helyzetbe jőjjenek, mint azon emberek, kikről a világ azt mondja, hogy *jó házból születtek ugyan, de még sem jó társaságba valók.*

Engedd meg, hogy e térre is kisérve, csekély tehetségem szerint ellenőrizzelek.

Állítod, miként 24 óra alatt rögtönözteték a választási qualificatió.

Én nem számláltam az órákat meg, azonban nem két-

lem, hogy a vád alá vont rögtönzés 24 óra alatt történt. De minő jelentőséggel bir ezen gáncs?

Azt még soha senki sem állítá, hogy a törvény-szerkesztési gyorsaság jogczim legyen az érvénytelenitésre.

Ha a rögtönzés vádja a törvényt törvénytelenné tenné, akkor Európa alkotmányos államainak legszebb vivmányai tapodtatnának szét, s tán legelőször az angolok *magna chartája* és a mi *arany bullánk* áldoztatott volna föl ezen csodálatos jogelv oltárán.

Aztán a történelem bizonyítja, hogy a mi a parlamentekben *rögtönöztetik*, legtöbbnyire oly törvény, melynek rég kellett volna hozatnia, de a pártcsaták miatt hátráltatva lőn, mig végre a közvélemény nyomása a *sietést szükségessé tette.*

Az 1847/8-ki törvények szerkesztése valóban *gyors* vala, s e gyorsaságot, ha neked más szó tetszik, ám! nevezzük rögtönzésnek.

De, kérlek, jusson eszedbe, hogy hány éven át folyt az 1847/8-ki czikkek minden tétele miatt a küzdelem irodalmunkban, megyegyüléseinken, az országos rendszeres bizottmányok tanácskozásaiban és diétáink termében.

Széchenyi törekvéseinek fővonala a közadózás és a népnek az alkotmányos sánczokba bevétele felé irányult. Tanítványai, követői, ellenségei egymás ellen küzdve vagy együtt hatva, kölcsönösen mozditották elő e nagy kérdéseket.

A városok szervezése és képviseltetése egy egész nemzedék korán áthuzódik, nagy halmazát állítva elé az *operatumoknak;* mignem a 47-diki országgyülésnek megért, sőt már túlérett kérdésévé lőn.

Az örök-váltság ügyéért legnemesebb erőink küzdöttek diadalmasan.

A rendi alkotmányt az utolsó pozsonyi országgyülés megnyilása előtt már rég megbuktatta a közvéleményben a

képviseleti rendszer ; s a felelősség eszméje a nagy többség élénk és vissza nem utasítható követelésévé vált.

Igen, az 1847/8-ki törvények *genesise* az: hogy szerkesztésök *siettetve* volt, mert elveik, bár a nagy többség által fölkaroltattak, a *törvénynyé válásban a helyes mértéken tul retardáltattak* és én nem mondom, hogy e késleltetés általok történt ; de azt sem helyeselhetem, ha a paragraphusok gyors szerkesztését épen ti nevezitek *rögtönzésnek.*

Hogy egy füst alatt olyat említsek, melyet kedves barátom, te föl nem hoztál, azonban a rögtönzéssel összefüggésben áll, tehát — elmondom azt is, mikép nézetem, s hihetőleg a te nézeted szerint is, a pesti tüntetések és a bécsi zavarok az 1847/8-ki törvények szerkesztésének gyorsitására bizonyos ösztönző nyomást gyakorolhattak.

De e tényből következik-e bármi ok az 1847/8-ki törvények érvényességét kétségbevonni.

Vajjon Angliában nem törték-e be Wellington herczeg ablakait, sőt nem volt-e nevezetes zavargás a reform-bill tárgyalásakor? Vajjon a gabnaskála miatti izgatások nem kényszerítették-e a torykat, rájok nézve igen kellemetlen engedékenységre? S mégis jutott-e valakinek eszébe, a parliamenti reformot és a gabna szabad bevitelét nem teljesen érvényes törvénynek tekinteni?

A nemesség Angliában a »*magna chartát*«, nálunk az »*aranybullát*« nem csak rögtönözte, hanem ki is csikarta a királyi hatalomtól, de mikor tekintették az angolok, s mikor a magyarok ezen alaptörvényüket érvénytelennek? Mily szép szónoklatokat mondottál te, és mondottak követtársaid az alkotmányos jogok mellett, idézve Ulászló decretumainak hol egyik, hol másik pontját. Ugyan miért nem jutott akkor neked eszedbe, hogy az idézett pontok nagyobb része zavargó országgyülések által volt rögtönözve és kicsikarva?

Küzdöttél és szenvedtél a protestánsok ügye mellett; s feledéd — a miért köszönettel tartozik neked a haza, — feledéd azt, hogy a protestánsok vallásszabadságát a veszély közelgésének nyomása alatt rögtönzött, tiltakozással kisért, sőt fegyveres kézzel kivívott törvények biztosíták.

S miért jutott hát eszedbe épen az 1847/8-ki IV-ik és V-ik czikk teljes értékét a szerkesztési rögtönzés miatt kétleni?

A jogtudomány minden elvei szerint az 1847/8-ki törvények csak oly törvényesek, mint Szent István király óta hozott törvényeink akármelyike.

Vigyük épen és sértetlenül 1848-diki törvényünket a közelebbről megnyilandó országgyülés elébe. Apró neheztelésekért ne tegyük tönkre az 1847/8-diki választási czikkel együtt az 1791: 12-dik törvényczikket is, mely a többiek közt igy szól: »Leges ferendi, *abrogandi, interpretandi* potestatem in Regno Hungariae, Partibusque annexis legitime coronato Principi et Statibus ac Ordinibus regni ad *comitia legitime confluentibus,* communem esse, nec extra illa exerceri posse, sua Majestas sacratissima ultro ac sponte agnoscit.«

Akik változtatni akarnak az 1848-ki törvényeken, érvényesitsék inditványaikat az országgyülésen. *Ott van helye a törvényalkotásnak és törvényváltoztatásnak.«*

Amikor Zsedényi viszonválaszában, elismerve az 1848-ki törvények legalitását, arra utalt, hogy nem birjuk el az 1848-diki jogigényeket, s mondá, hogy 1849-ben a centralizatió azon görög falóhoz hasonlitott, melynek gyomrában Trójának végveszedelme vala concentrálva — Kemény e megjegyzést tette: »Hibásan adod elő a faló történetét, melynek gyomrában a végveszedelem vala concentrálva. A

falovat akkor vitték Trójába, mikor ti példátlan szivóssággal állottatok ellen minden reformnak, s az adminisztrátori rendszer behozatalával a magatok módja szerint akartátok az absolutismus számára a centralisatiót foganatosítani. Erre mondta azután a kegyes Aeneas:

Quis talia fando
Myrmidonum, Dolopumve, aut duri miles Ulyssei,
Temperet a lacrymis?«

XV.

Kemény roppant diadalt aratott a publicistikai párbajban. Az ország tapsolt, jubilált. Kemény még meg is kaczagtatta az egyszer a közönséget a Zsedényi czimére intézett következő gunyoros hasonlattal: »Te, kedves barátom, az 1848-diki törvények irányában hasonlitasz azon férjhez, ki nem tudja: házánál tartsa-e a feleségét, vagy válópert inditson ellene. Minden esetre sok gondot adsz a kibékitőnek.«

Somssich Somogyból sietett kijelenteni, hogy a 48-diki törvények zászlójához csatlakozik. Példáját követték a conservativek soraiból mások, miután Kemény Somssich példáját ajánlotta figyelmükbe. A megyék előörsről előörsre adták az 1848-diki törvények jelszavát. Futó tüz gyanánt terjedt az el az országban. Pestmegye kezdte. Gróf Károlyi István főispán elnöklete alatt gyülést tartott, s egyhangulag elhatározta, hogy a 48-diki törvények zászlaja a nemzeti ügy jelvénye. Példáját követte Fehér, Vas, Tolna, stb.

Klauzál, Eötvös stb. czikkekben jelentették ki csatlakozásukat. Az utóbbi gúnyorosan megnagyságolta czikkében Zsedényit.

Egyedül *Szemere* sértette meg a nemzetet azon nyilatkozatával, melyet a párisi »La Presse«-ben közzétett, kijelentve, hogy ő, a forradalmi Magyarország volt minisztere, elfogadja az októberi diplomát. *Klapka* rögtönös ellennyilatkozata felettébb jó hatást tett ugy külföldön, mint itthon. »A magyar kérdés — ugymond — távol hogy megoldva volna, ellenkezőleg, megmaradt annak, ami volt. Semmi sem változott a

helyzetben. A hagyományaihoz hű Magyarország 1860-ban nem hazudtolja meg az 1848-diki Magyarországot.«

Tehát még az emigrácziónak oly kiváló tagja is, mint Klapka, nem a 49, de a 48 mellett nyilatkozott annélkül, hogy nyilatkozata, bár Kossuth részéről, megrovással találkozott volna.

Deák Ferencz, ki most már belátta, hogy Keménynek igaza volt, mikor a negyvennyolczadiki törvények czégét kitüzte, szintén kénytelen volt a vitába beleszólni. Zsedényi ugyanis a többi közt ezt irta: »Ha szemeimet az 1848-dik és utáni évek végtelen törvénytelenségei során végigjáratom, nem találok helyet, melynél ugyanazon törvények megsértésébe nem ütközném ugy a magyar, mint a német ministerium alatt. Igen is, a felelős magyar miniszterium maga sem tartotta meg az 1848-diki törvényeket stb.«

Deák, mint az 1848-diki felelős miniszterium tagja, kénytelen volt nyilatkozni a »hazaelleni bűn és hitszegésnek« vádja ellenében. Ily vád — ugymond, ha valósul, gyalázattal bélyegez. Ily vád ellenében hallgatni, vagy a vádnak elismerése volna, vagy pedig gyávaság. Tudhatja Zsedényi ur, ki előtt azon kornak titkosabb eseményei sem voltak ismeretlenek, hogy az 1848-ik évi törvényeket nem a felelős miniszterium rontotta meg. Tudhatja, hogy mi azon törvények fentartásáért — ármány és erőszak ellen — mindaddig küzdöttünk: mig állásunkat lehetetlenné nem tették oly események, melyeket egész meztelenségökben feltárni még nem lehet. Tudva mindezeket, ismerve hivatalos eljárásom minden részletét, vádat emel mégis Zsedényi ur ellenem, egész átalánosságban. Átalános vád ellenében részletes védelem szükségtelen és lehetetlen. Hivatalos állásom ugy, mint egész politikai életem nyilt és őszinte volt. Számosan élnek még azon kornak férfiai közül, kik tanui voltak minden lépésemnek s én nyilt homlokkal állok a hon előtt, az átalános

vádra egyszerüen azt felelve: hogy tudva és akarva, hazám törvényeit semmiben nem sértettem. Legyen erre nézve Isten és nemzet biró köztünk.*)

Ha Keménynek a publicistika terén nem leendett több ily sikere, mint ez, mégis legnagyobb politikai iróink közé tartoznék. Neve megörökitésre számithatna a történelemben. Diadala kizárólag őt illette. Senkivel sem osztozott abban. Actiója a nemzet élére állitotta, kezében a 48-diki törvények kibontott zászlójával. Az októberi diploma ez actió következtében tényleg megbukott. Képzelni sem lehetett, hogy azt a nemzet elfogadja.

Népszerü is volt ez időben Kemény. Az egész ország leste és gyönyörködve olvasta czikkeit.

Pedig Kemény nem változott, csak a viszonyok változtak. Tiz évvel az előtt kezdett actiójának ekkor érkezett el ideje. A »Forradalom után«-ban, az akkori viszonyok közt, csak félig kifejtett programmja alkalomszerüvé lett. A nemzet az 1848-diki törvények alapján most már hajlandó volt a kiegyezésre. E törvényeket nem ejtette el ő hires röpiratában sem. De nem állithatta fel sarkkő gyanánt. Reviziójukat szükségesnek tartotta akkor és szükségesnek tartotta most. Mindenek előtt azonban követelte e törvények elismerését, a nemzetnek jogaiba való visszahelyezését. Miután ez már megtörtént, akkor lehetett alkudozásba bocsátkozni. S mikor a nemzet Kemény actiójához csatlakozott, diadalának tapsolt, a forradalmi Magyarország közeledett Keményhez és nem Kemény a forradalmi Magyarországhoz.

Az ó-conservativeket, akik Keményt, mint kimutattam, tévesen magukhoz tartozónak tekintették, meglepte a hatalmas actió. Látták, hogy az októberi diploma, mielőtt az országgyülés összejött, sőt mielőtt megnyilt az esztergomi con-

*) Pesti Napló 1860. nov. 24.

ferentia, kettétépetetf. Csak az e miatti harag birhatta őket rá, hogy Kemény személye ellen forduljanak. Őt akarták találni, azt hivén, ha Kemény elesik, bukik vele a zászló is, melyet fennen lobogtatott. A »Pesti Hirnök« és a »Fortschritt« idézeteket tettek közzé Keménynek a »Forradalom után« czimü röpiratából, bizonyitgatva az utóbbi ez idézetekkel, hogy aki e röpirat szerzője, annak nem szabad a 48-diki törvényekért harczolni.

Hogy mit kell tartani e vádról, az eddig mondottakból kiderül. De hamis vádat, a politikai jellem elleni támadást soha méltóságteljesebben és döntőbben nem utasitottak vissza, mint Kemény a »Fortschritt« támadását. Mivel Kemény válasza nem csak a vád alapját képező kérdést, de egyszersmind Kemény politikai állásának egész területét megvilágitja, közlöm azt, a »Pesti Napló« 1860. nov. 21-diki számából, egész terjedelmében.

»A »Fortschritt«, irja Kemény, mely — nem tudom joggal, jog nélkül — a volt conservativok által sugallott lapnak tartatik, sajnálkozik rajtam azért, hogy 1850-ben mérséklett voltam, most pedig izgatok. Idéz helyeket a »Forradalom után« czimü munkámból, a »P. Hirnök« idézetei szerint, de elhagyván azon sorokat, melyekből kisül:

hogy én az 1847/8-ki törvényeket a márcziusi alkotmánynyal szemben is törvényeknek tartottam s épen azért, a mennyiben szükséges volna, ezen 1847/8-ki törvényeknek revisióját sürgetém.

Tizenkét év alatt sok viz folyt le a Dunán, s magában véve épen semmi különös nem volna, ha oly hosszas idő élményei, szenvedései, tapasztalásai engemet is más nézetekre tanitottak volna, mint a miket egykor igazaknak véltem.

A politika végtére is hasonlit a delejtűhez, mely a hullámokon hányatott hajónak kijelöli a távolsági fokot, hová elérkezett, s ennélfogva az irányt, melyen haladnia kell, hogy

a parthoz érjen; mert a hajónak végczélja nem a hányatás, hanem a kikötés.

De mind a mellett, hogy e megjegyzést koczkáztattam, nagy elégtételt ad nekem a »Fortschritt« s az a magyar lap, melyből az idézeteket eléggé hütlenül lefordította. Hisz én most is azt akarom, a mit a Hirnök bebizonyitott, hogy 1850-ben akartam.

Sürgetem t. i. az 1847/8-ki törvények érvényességét, és sürgetem azoknak — a mennyiben czélszerünek mutatkoznak — törvényes revisióját a megnyilandó országgyülésen.

Történetesen tehát nálam a delejtü most azon fokra mutat, melyre mutatott 1850-ben.

De most — mondhatja a »Forschritt« — nyiltabb hangon, jelzettebb kifejezésekkel, s kevesebb záradékokkal, kevesebb reservatiókkal beszélek.

Istennek hála, ez igaz. Azonban őszintén bevallom, hogy nem az én érdemem, hanem a magyar kormányé, mely a sajtónak az eddiginél sokkal nagyobb szabadságot engedett.

1850-ben ostrom-állapot volt, s az embernek ugyancsak meg kellett válogatni a szavát, hogy nézeteit elmondhassa és fejét, nem csak ideiglenesen, mint most némely journálok, de *definitive* el ne veszitse.

Midőn tehát akkor volt bátorságom lényegileg azt vitatni, a mit most vitatok, legfeljebb azért kell sajnálkoznom: hogy miért nem követtek többen engemet? s miért nem gyámolitottak később is számosabban, midőn t. i. a Bánffay által szerkesztett »Pesti Napló«-ban néhány ügybarátommal együtt ellenzéket formáltam a Geringer báró által megalapitott és képviselt rendszer ellen? Később a Bach-féle kényuralmi központositás annyira *obvallálta* magát sajtó-törvényekkel, s a sajtó-törvényeknél százszor inkább bilincselő rendeletekkel, hogy az én egyéni nézetem szerint, a belügyek

fölötti vitatkozásoknak meg kellett szünni, mert ritkán lehetett többé tisztességes.

Ekkor az általam vezetett lap a teljes hallgatás sokat jelentő rendszerét tette szembe az óvatos ellenvéleményt sem türő állapotokkal.

Szinlelni nem akarván, a tojások közti tánczhoz nem értvén, a némaság »vis inertiae«-jét gyakoroltuk, s minden figyelmünk a külügyekre vonult.

A közönség a »Pesti Napló« rendkivüli pártolása által e hallgatagságnak bizodalmat szavazott.

Köszönet szivességeért, mely egyszersmind belátását, politikai érettségét tanusitja.

Az okt. 20-ki rendelmények a »Pesti Napló«-t megint a vita terére csábitották.

S most, — ha a »Fortschritt« kiváncsi rá — elbeszélem neki bekövetkezhető eljárásomat is.

Védni fogom az 1847/8-ki törvények érvényességét; de az országgyülés általi revisiót szintén nem ellenzem.

Ha a sajóviszonyok olyanok maradnak, a minők jelenleg: akkor szabadon, de minden izgatási czél nélkül, vitatom meg a függő és napi rendhez jutott kérdéseket.

Ha a sajtó-viszonyok szigorúabbakká válandnak, de még sem állják el egészen a kormány nézeteitől különböző irányok útját: akkor *clausulálva* és a büntető törvények ellenében illetőleg *obvallálva* szintén kimondom véleményemet.

Ha pedig a reactió ismét a tojásközti tánczolás müvészetére akarja tanitani a *journalistákat,* akkor én a helyett, hogy a *bajazzoi* szerepre idomitnám magamat, rögtön bezárok minden vitatást a belügyekről, s meg vagyok győződve, hogy hazám nagy közönsége, másodszor még nagyobb rokonszenvvel fogja fölfogni és helyeselni a »Pesti Napló« némaságát, mint a hogy először tette.

A »Fortschritt« engemet a Bach rendszerének visszaállitásával rémitget s mintegy felelőssé tesz.

Nem tudom, e lap czímével (»Fortschritt«?) meg fogna-e egyezni az igért rendszer? Lehet azonban, hogy még a szép czímet *illustrálja* is.

De, bár sok kellemetlen történhet a világon, én még sem hiszem a Bach-rendszer jövőjét.

Száz ok közül csak is kettőt hozok föl.

Először: Ausztria külpolitikai befolyása annyit szenvedett e rendszer miatt, hogy még egyszer ugyanannyi veszteséget nem birhat el.

Másodszor: a Bach-rendszer következtében 12 év alatt kettőzve lőn az államadósság, s még egy új kettőzés már valódi »lehetetlenség.«

Fényes, de könnyü önvédelem.

Bizonyára nincs, nem volt publicista, aki az efféle támadással oly könnyen elbánhatott volna, mint Kemény.

Követelte az 1848-diki törvények visszaállitását; de szükségesnek tartotta azok revizióját. A revizió azonban egyedül azon uton történhetik, melyen a törvények létrejöttek: az országgyülés által. Ez volt Kemény politikájának sarktétele.

Tudta ő 1860-ban ugy, mint 1850-ben, hogy a 48-diki czikkek meg nem oldották a főkérdést: a közösügyek kérdését. E mulasztás volt oka forradalmunknak és nemzeti szerencsétlenségünknek. Kimondta ezt 1850-ben, s kifejtette a kiegyezés nagy harczai alkalmával irt czikkeiben. A 48-diki törvények a végleges alkotmánynak csak alapját, nem pedig magát az alkotmányt képezhetik. A dynasztia azok elfogadásába bele nem fog egyezni, sőt ha kényszeritve beleegyeznék, a 48-diki események ismétlődnének. A monarchia a tiszta personál-unió mellett nem állhat fenn, nem lehet nagy hatalom, mert a közös érdekeknek egységes védelme nem

vihető tartósan keresztül. A külön diplomacziai képviselet, külön hadsereg előbb-utóbb vagy elszakadásra, vagy összeütközésre vezet. A fejedelem személyének közössége nem elég kapocs két állam közt. Ezt a kapcsot a legelső heves rázkódás széttöri. Védelmi, különösen támadó háboruban miként volna állandóan megvalósitható a kölcsönös, hatályos segély? A két állam összes erejének megfeszitése? A német birodalom története megdöbbentő példákat szolgáltat e tekintetben. Amig a német Bund létezett, s ez, valamint minden egyes állam külön határozott a casus foederis, casus belli kérdései felett, a nagy német nemzet alig nyomott valamit az európai mérlegen. Gúny, nevetség tárgya volt. Fel tudta lökni egy Gusztáv Adolf. A török ellen is azért nem foglalhatott sikerrel állást. Ha Magyarország nincs, mely az ozmánok első rohamát mindig elháritotta a német birodalom testéről, Bécs, Frankfurt, Drezda, München stb. tornyaira a félhold kerül, mint Buda ormára. Viszont ha a német birodalmat belső szervezete nagyobb katonai erő kifejtésére képesiti, a török hódoltság nem tart két századig Magyarországon, sőt valószinüleg a mohácsi vész sem következik be. *Verbőczy* ékesszólása nem hangzik el hasztalanul a német birodalmi gyülésen. Ellenben viszont a változó, de mindig nehézkes német állami szervezetnek köszönhetjük, hogy a német nemzet nagy actióra soha sem volt képes ellenünk. Németország nem hódithatta meg Magyarországot.

Az észak-német szövetség, bár Bismarck azon czélból csinálta, hogy a német birodalom katonai erejét Poroszország rendelkezésére állitsa, alig hogy fel nem mondta a szolgálatot. A bajor kamara vitái a casus foederis felett még mindenkinek élénk emlékezetében vannak. Ha a francziák sietnek, ha Mac Mahon 50,000 emberrel német területre tör, mielőtt Poroszország mozgósitását befejezte, a bajorok, sőt alkalmasint az összes dél-németek elpártolnak. Legjobb

esetben semlegesek maradnak. A világhistória ez esetben egészen más fordulatot veendett.

Bismarck okult. Az 1873-diki német birodalmi alkotmány forma szerinti reál-unio a német államok közt. A közös fejedelem a német császár, az egyes államok uralkodói csak királyoknak czimezett hivatalnokok, kiknek képviselői a Bundesrathban szavazati joggal birnak ugyan, de az államfő jogait, a felség praerogativáit a német császár gyakorolja. Egyedül ő dönt a háboru és béke kérdései felett. A hadsereg birodalmi, közös intézmény. Költségei birodalmiak, tehát közösek. Sőt közös majd minden fontos ügy, mint a kereskedelem, közlekedés stb., melyek a német reál uniót visszavonhatlanul a teljesen egységes, homogen államalakulás utjára terelték.

Anglia és Hannover közti personál unió nem példa, mert e szövetkezésnek nem volt czélja a kölcsönös védelem, hanem oly esetlegesség szolgáltatott rá indokot, mint p. o. a Magyar- és Lengyelország közti personál-unióra. Az angolok minden áron szabadulni is akartak a Györgyek személy közössége által felidézett államjogi kapocstól.

Amikor csak a *quid juris*-ról volt szó, akkor, mint 1861. márcziusában, Kemény fényesen bebizonyitotta, hogy a pragmatica sanctióban a personal-unió elvei vannak törvénybe igtatva. De mihelyt a kölcsönös védelem megvalósitását kellett vitatni, Kemény mindjárt elismerte, hogy a közösügyeket törvény által szabályozni kell.

Ez álláspontja ellentétbe sodorta a conservativokkal, akik kitörölték az 1848-diki törvényeket a Corpus Jurisból.

Deákkal annyiban egyetértett, hogy előbb meg kell mutatnunk: mi a jogunk, s azután majd alkudozhatunk. E munkában senki sem támogathatta Deákot oly hatályosan, mint Kemény, aki a restitutió in integrum jelszavával legelőször lépett ki a küzdtérre, s ki a magyar ügy álláspontját sértet-

lenül megvédelmezte mind a bécsi sajtó, mind a »Pesti Hirnök« támadásai ellen. A »Napló« mindjárt az első összecsapásnál kiverte Török János kezéből a 47-tes elvek fegyverét. Kimutatta, hogy Török, Széchenyi mögé bujva, 48 ellenes törekvéseit rejtegeti. — Ideje, ugymond — lerántanunk a »P. Hirnök« főmunkatársának arczáról azon álarczot, melyet annyi ideig bitorolt, s nem engednünk, hogy reactionarius törekvéseit is Széchenyi nevével palástolja.« De a megyék autonomiája mögé se bujjék! tette hozzá.

Kemény a leghatározottabban viszautasitotta a conservativek azon inditványát, hogy a megyék nyilatkozzanak a 48-diki törvények felől. Zsedényit ily kifejezésekkel persifiálta inditványa miatt: »Tehát egy semmitő törvényszéket kell mindenekelőtt keresnünk a haza oly törvényei ellen, melyek az országgyülés évenkénti üléseiről és a követeknek a népképviselet alapján választásáról intézkednek, s ezen a világtörténelemben páratlan tribunált, te a megye-gyülésekben fel is találtad.«

S hozzá tette:

»Nekünk, a régi *ellenzéknek*, nincs sem kedvünk, sem jogunk titeket *conservativ* álláspontokra terelni vissza. E szónoklatokból okvetlenül tájékozandják magukat a főispánok, s bő felvilágositásokkal mehetnének Esztergomba, ha t. i. az esztergomi értekezlet akkorra már nem válnék túlszárnyalt kérdéssé.«

Valóban túlszárnyalt kérdéssé lett.

Deák Ferencz nem is ment el az értekezletre. Akik elmentek, mint b. Wenckheim Béla, b. Eötvös József, valamint gr. Dessewffy Emil stb. azért mentek el, hogy a 48-diki törvények legalitásának kimondását sürgessék. Az értekezleten az ország hangulata tükröződött vissza, bár tulnyomólag a mágnások, főpapok és főispánok vettek abban részt. Magának *Scitovszky* bibornok-primásnak hangulatát visszatükrözik

e szavak, melyeket Esztergom megye gyülésének megnyitása alkalmával mondott: »Szent meggyőződésem, hogy a 48-diki törvényeknek körömszakadtig hű megőrzése lehet csak utmutatónk.« Ünnepélyes pillanat volt, mikor a conferentia Dessewffy, Eötvös, Wenckheim beszédei után, az 1848: V. t. cz. érvényességét egyhangulag proklamálta. Igy a primási értekezlet feleslegessé vált.

Most következett az országgyülés, a nemzet.

XVI.

Az 1861-diki országgyülés megnyitása előtt, sőt alatt, Kemény és az ország, valamint Deák Ferencz közt egyetértés uralkodott. Maguk a pártok közt is. Csak a conservativeket választotta éles határvonal: a 48-diki törvények tagadása. Lapjuk volt, 1847-tes alapon, a »Pesti Hirnök«, publicistájuk Török János. Deáknak és pártjának lapja volt a »Pesti Napló«, publicistája Kemény. Az ellenzéki lapok (ha akkor lehetett ezekről szó) 49-czes alapon álltak ugyan, de a 48-diki törvények visszaállítását szintén sürgették, a »Pesti Napló«-tól csak a modor és végczél tekintetében különböztek.

Kemény joggal az egész nemzetre érthette ezen, az országgyülés megnyitására irt szavait: »1848 vált jelszavunkká, mint a törvényesség alapfeltétele, mint országunk *független* és *önálló* kormányzásának legtökéletesebb kinyomata, mint a *szabadelvü* és *democratikus* eszmék képviselője.«

Határozott irányeszméje a nemzetnek csak egy volt: a negyvennyolczadik törvények visszaállítása. A szélső patrióta e törvényekből kikövetkeztette a 49-czet; a mérsékelt a nagy közjogi függő kérdések megoldását. De programm, vezérelv nem létezett sem egyik, sem a másik oldalon. A megyék csináltak ismét politikát. Két pártra oszlottak: határozati és felirati pártra. Igy jött létre az országgyülésen is e két párt, melyek egyikének vezére Deák, a másiké Teleky László volt. A határozati párt többséget képezett, a felirati kisebbséget.

Kemény, habár csak ekkor lép vala a magyar politika küzdterére, mégis azonnal a felirati párthoz csatlakozott

volna. Felirni a koronához annyi volt, mint fentartani a a kiegyenlítés lehetőségét. Határozni annyi, mint mereven fentartani a jogot, kizárni a megalkuvás lehetőségét.

Ez volt a különbség a felirati és határozati párt, Deák és Teleky közt. A 48-diki törvények azonban közös kapcsot képeztek, s igy Kossuth és az emigratió már az 1861-diki országgyülés megnyitásának idején félreszoríttatott. A nemzet nem akarta a forradalmat, csak a jogot. A forradalmi szellem csak ugy támadhat vala ismét fel, ha a hatalom makacsan ragaszkodik a birodalmi alkotmányhoz. Kossuth, mint Irataiból is kitünik, érezte ezt. Azért sürgette az Ausztria elleni háborút Viktor Emánuelnél és III. Napóleonnál. A támadásnak előbb kellett volna bekövetkeznie, mint a magyar országgyülés megnyilott, mert ez *után* már elkéshetik vala az.

A helyzet kulcsa Deák Ferencz kezében volt. Vele érintkezett a korona, s az osztrák politikának minden irányadó személyisége. A kibékülés emberei mind hozzá csatlakoztak. Tőle remélték, hogy az udvar birodalmi és az ország magyar, nemzeti politikája közt kiegyenlítést fog létrehozni.

Ép azért Bécsben, sokan Budapesten is azt hitték, hogy az 1861-diki országgyülés koronázási országgyülés lesz. Ez volt a nyiltan bevallott czél. Az eredmény azonban nem igazolta a várakozást. A kiegyezés nem jöhetett létre, mert a birodalmi alkotmány, s az önálló magyar állam közt áthidalhatlan ellentét létezett.

Kemény látta az országgyülés sikertelenségét már márczius 10-dikén, mikor Deák nagy programmbeszédét tartotta a felirat mellett.

Ez a monumentális beszéd, mely viszhangzott az egész országban, a tiszta personál-unió alapján épült fel. A következő helyek kétségen kivül bizonyítják ezt:

»Midőn egyrészről mind a sanctió pragmatikában, mind egyéb törvényeinkben ily világosan ki van fejezve a közöttünk és az örökös tartományok között létező azon törvényes kapocs, mi az uralkodóház ugyanazonosságában áll, vagyis a *personal-unio*, ennél szorosabb kapcsolatnak, a valóságos reáluniónak nyoma törvényeinkben nincsen; sőt a felhozottak kétségtelenné teszik, hogy a reálunió közöttünk és közöttük nem is létezett s azt létrehozni Magyarországnak szándoka soha nem volt.

»Világos ez Magyarország és az örökös jogi tartományok közjogi helyzetének természetéből is. Ha 1723-ban a pragmatica sanctió meg nem köttetik, III-ik Károlynak 1740-ben történt halálával, minthogy benne a habsburgi ház fiága kihalt, Magyarország szabadon választhatta volna királyát, s ekkor nem lett volna lehetetlen, sőt tekintve a nagy befolyást, melyet azon korban Francziaország gyakorlott az európai politikára, és tekintve Nagy Fridrik személyességének hatását, tekintve azt is, hogy mind a franczia udvarnak, mind Nagy Fridriknek érdekében volt az ausztriai házat gyengíteni, nem lett volna valószinütlen, hogy nem Mária Terézia, hanem más választassék Magyarország királyának. Ez esetben Magyarországnak külön királya lévén, a birodalom ugy, mint most van, nem is alakulhatott volna.

»És ha bármikor megtörténnék, mi, ha talán a közel jövőben nem valószinü is, mégsem lehetetlen, hogy a most uralkodó ház nőágban is kihal, Magyarország királyválasztási joga, a sanctió pragmatica értelmében, a nemzetre ismét visszaszálland, s ha akkor Magyarország külön királyt választ, fölbomlik az állam, melynek egységét az osztrák államférfiak Magyarország önállásának megsemmisitésével akarják most létrehozni. Fölbomlik erőszak nélkül, jogszerüen, fölbomlik azért, mert az egyetlen kapocs, az uralkodó háznak ugyanazonossága megszünt. Pedig, ha léteznék ezen-

kivül más kapocs is közöttünk és közöttük, az még fennmaradván, az egész államot összetartaná; valamint p. o. Anglia, Skóczia és Irland között nem szünnék meg a kapcsolat az uralkodóház kihaltával, mert azok nem personal-, hanem reálunióban vannak egymással.

»Megemlítünk még egy körülményt, mi világosan arra mutat, hogy Magyarország és az örökös tartományok között, országlás és kormányzat tekintetében, reálunió nem létezett s nem létezhetik. Magyarország törvényei szerint a kiskoru magyar király gyámja — az ország nádora; határozottan kimondja ezt a nádori hivatalról 1485-ben alkotott törvények második czikke, melyet az 1681. 1-ső t.-czikk, az 1715. 5-ik törvényczikk és a Sanctió pragmatica megkötése után is az 1741. 9-ik törvényczikk és 1790. 5-dik törvényczikkek ujabban megerősitettek. Ellenben az örökös tartományokban a kiskoru fejedelem gyámsága annak legközelebbi atyai rokonát illeti. A fejedelem kiskorusága esetében tehát, törvény szerint, Magyarországon is más, az örökös tartományokban is más áll az országlás és kormányzat legmagasabb fokán. Lehet-e oly országok között, melyekben az országlás és kormányzat mind személyzetre, mind rendszerre és formára nézve egymástól annyira különböző, más és szorosabb kapcsolat, mint az uralkodóház ugyanazonossága? Képzelhető-e ily viszonyok között egyik vagy másik ország közjogi állásának teljes felforgatása nélkül szorosabb reálunió?

»És ha tekintjük Svéczia és Norvégia példáját, láthatjuk, hogy két állam csupán personál unió mellett is megállhat egymással, s mi, kik az örökös tartományokkal hasonlóul personál unió mellett ugyanazon uralkodóház alatt állunk, közjogilag egymástól függetlenül miért is ne állhatnánk meg testvérileg egymás mellett, ha egymás jogait és érdekeit kölcsönösen tiszteletben tartjuk? Midőn mi Magyarország alkotmányos önállását, függetlenségét a hatalom

szava ellen védjük, midőn óvakodunk azon szorosabb kapcsolattól, melyet alkotmányunk némi visszaállításának föltétele gyanánt akarnak reánk kényszeríteni, nem kivánunk ellenségesen föllépni az örökös tartományok alkotmányos népei ellen. Nem akarjuk mi a birodalom fennállását veszélyeztetni s készek vagyunk azt, a mit tennünk szabad, s mit önállásunk és alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvényszabta szigoru kötelezettség mértékén tul is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni; hogy azon sulyos terhek alatt, miket az eddig fennállott absolut rendszer fonák eljárása összehalmozott, az ő jólétük s azzal együtt a miénk is össze ne roskadjon, s a lefolyt nehéz idők káros következései róluk és rólunk elháríttassanak. De csak mint önálló, független szabad ország akarunk velök, mint önálló, független, szabad országgal érintkezni; csak ezen uton fogjuk érdekeinket és az ő érdekeiket összhangzásba hozhatni, s határozottan visszautasítunk minden alárendeltséget, minden egybeolvadást akár a törvényhozás, akár a kormányzat terén, mert ez önállásunk föláldozása volna, mit tennünk merőben lehetlen.

»Szükségesnek látjuk tehát ünnepélyesen kijelenteni, hogy mi az országnak állami alapszerződés által, törvények által, királyi hitlevelek, koronázási eskük által biztosított alkotmányos önállását s törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapföltételéhez. Ugyanazért meg nem egyezhetünk abban, hogy a közadónak s katonaállításnak kérdései a magyar országgyüléstől bármi részben elvonassanak. A törvényhozási jogot, valamint mi nem kivánjuk más országokra nézve semmi részben gyakorolni, ugy Magyarországra nézve azt a magyar királyon kivül senkivel mással meg nem oszthatjuk; Magyarország kormányzatát, közigazgatását a magyar királyon kivül sen-

kitől mástól függővé nem tehetjük, s azt más országok kormányzatával nem egyesíthetjük; nem akarunk tehát sem a birodalmi tanácsban, sem valamely birodalmi népképviseletben résztvenni, s annak rendelkező hatalmát Magyarország ügyei fölött el nem ismerjük, s az örökös tartományok alkotmányos népeivel csak úgy, mint önálló szabad nemzet, más önálló szabad nemzettel, függetlenségünk teljes megóvása mellett vagyunk hajlandók esetenkint érintkezni.«

Lehetséges volt-e a megalkuvás a nemzet és a korona közt, midőn egy részről a personál unió, s más részről a birodalmi alkotmány állíttatott egymással szembe? És tehetett-e Deák egyebet, mint hogy a personal unió zászlaját tüzte ki, s csak esetről esetre akart érintkezni Ausztriával?

Örökemlékezetü beszéde és felirata nemcsak megfelelt a magyar alkotmány betüjének és szellemének, s a jogfolytonosságnak, de politikai szükségesség is volt. A február 26-iki alkotmányra, melyet Bécs Magyarországra is kiterjesztett, fölszólítva a magyar országgyülést, hogy a reichsrathba 85 képviselőt küldjön, a nemzet nem adhatott más választ, mint Deák Ferencz remekmüvét. (Mennyire különbözött ez a válasz attól, melyet Kossuth adhatott ápril 14-kén a beolvasztó határozatra!)

A vakmerő kihivást nem lehetett határozottabban, s mégis legalis fegyverrel megtorolni. Ha Bécs belekiáltotta az országba a közös reichsrathot, Magyarország, feltéve, hogy Kossuthtal és a forradalommal nem akart válaszolni, csak ezt kiálthatta vissza: personál-unió!

S igaza volt Deáknak, s a nemzetnek még a törvényesség terén is.

A pragmatica sanctió a personal-unió alaptörvénye. Gyakorlati hatálya nem vitte ugyan át ezt az életbe. Nem szükséges ujra kimutatni, miután már annyiszor kimutattatott, hogy Magyarország ma függetlenebb Austriától, mint

1848 előtt bármikor volt, daczára az 1790: 10, s akárhány más papiros-articulusnak. A közösügyek csak a kölcsönös védelem általános kifejezése alatt lappangottak, de annál nyiltabban léptek fel a gyakorlatban. A reál-unió, Magyarország állandó tiltakozása, a dieták folytonos gravamenei daczára, tényleg fennállott. A felségjogokban helyezkedett el. A pragmatica-sanctió és az articulusok világos szavai azonban a personál-unió mellett bizonyítottak.

Maga Kemény elismerte, hogy a pragmatica sanctióból s egyéb törvényeinkből csak az uralkodó közös volta következik. Mi tehát a pragmatica sanctió Magyarországon? czimü czikk-sorozatában (1861. márczius) kifejti ezt, a *quid juris* szempontjából.

A »Presse« a pragmatica sanctióból következteti, — irja czikksorozatának végén *Kemény*, — hogy a financz- és hadügynek tőlünk el kell vétetnie; én a pragmatica sanctióból mutattam meg, hogy minden alkotmányos jognak kivétel nélkül nálunk kell hagyatni.

Mindketten csak a *quid juris* kérdését tárgyaltuk s e részben, úgy hiszem, az én védelmi okaim birnak szilárdsággal s' nem az övéi.

De mondhatja a »Presse«, vagy bárki más, hogy tehát későbbi törvényeink módosíthatták, vagy értelmezhették az 1723-ban kétoldalu kötvény által megalapitott *személyuniót* oly tágabb eszmék szerint, melyek azt a reál-unióhoz némileg hasonlóvá teszik.

Nyomozzuk ezt is, kezünkben tartva a *Corpus jurist.*

III-dik Károly után a trónra *Mária Teréuia* lépett s ez *királyi levelében*, a mint a »pragmatica sanctióban« kikötve volt, elfogadta, helybenhagyta, megerősítette az örökösödési renddel együtt egyszersmind az ország közjogait, törvényeit, szabadságait; továbbá a magvszakadás esetében a királyvá-

lasztási jognak fölelevenedését; végre az ország területének épségét.

Szintén elfogadta, helybenhagyta és megerősítette azt, hogy trónutódjai a beigtatás alkalmával mindig előrebocsássák az ő jogbiztosító diplomájának elfogadását s arra hitet is tegyenek le.

Mária Tereziát nem ugyan az uralkodásban, de a megkoronáztatásban, II-ik Lipót követte.

Ez a szerint adta ki hitlevelét, a szerint esküdt meg az örökösödési rendre, a magyar birodalom területének és alkotmányának épségben tartására, mint a »pragmatica sanctió« és Mária Terézia hitlevele rendelte.

II-ik Lipót utódja I. Ferencz s I. Ferencz utódja V-ik Ferdinánd, hasonlóan jártak el s a *személyi unió,* a »pragmatica sanctió« értelmezése szerint, négy királyi hitlevél és eskü által lőn, hogy el ne halaványodjék, országunk népének emlékezetébe fölelevenítve.

Ezen kivül még megjegyzendő, hogy a »pragmatica sanctió« egyszer az országgyülésnek *magyarázata alá is került.*

Meg kell t. i. említenem, hogy az 1723-iki 2-ik törvényczikk 5., 6. és 7-ik §§-ai egy mondatban akarták mindazt kifejezni, a mi, mint *paraphrasis,* az 1723-iki 1-ső törvényczikkre vonatkozik. Ennél fogva szövege oly facsarttá lett, hogy nem csak construálni igen nehéz, de még félre is magyaráztathatik, kivált a latin nyelvvel ritkábban foglalkozók által.

Az ily félremagyarázókért vált, ha nem is szükségessé, legalább czélszerüvé, a törvényhozás általi interpretatió; az ily félremagyarázók adtak alkalmat arra, hogy törvénykönyvünk az *1791-ki 10-ik törvényczikkel* gazdagodjék, melynek szövege a *személyi unió leghatározottabb kinyomata.*"

Kemény azonban világosan megmondja, hogy ez csak a jog szempontjából való okoskodás. Az 1848-diki törvények, habár a 3-ik törvényczikk már világosabban utalt a közös ügyekre, a pragmatica sanctió általánosságában mozognak. Ép azért nem mondják meg, mi hát a közös ügy az uralkodó személyén kivül, miként szerveztetik annak alkotmányos kezelése. Kemény ez okból követelte a 48-diki törvények revisióját; de feltétele volt a törvények legalitásának előzetes elismerése. Az a rövid nyilatkozat, melyet a »Napló« 1861. april 27-iki számában közzétett, álláspontját a 48-diki törvények és igy a pragmatica sanctió irányában teljesen megvilágítja. »Azt hiszszük — ugymond — hogy az 1848-ki törvények teljes elismertetése s visszahelyezése *után* lehet csak arról vitatkozni: vajjon a pragmatica sanctió-val, mely a *személyi uniót* a trónöröklés rendjével együtt a kétoldalu szerződés minden kötelezettsége mellett biztosította, mi módon hozathatnak összhangzásba az 1848: III. törvényczikk 13-ik §-ának következő szavai: »A miniszterek egyike folyvást ő felségének személye körül lesz, s mindazon viszonyokba, *melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik*, befolyván, az országot felelősség mellett képviseli.« Addig a megoldásróli vitatkozás azért jár szertelen nehézséggel, mert a közvélemény könnyen tévedhet azon hibás feltevésre, *mintha a mérséklett párt az 1848-ki törvények fölött akarna alkudozni;* még pedig a kérdés oly stadiumában, midőn a hatalom által e törvények egyenkénti revideálása kivántatik, ahelyett, hogy azok az országot és a királyt egyformán kötelezőknek ismertetnének el.«

E nyilatkozat megfejti ugy Kemény, mint Deák eljárásának indokait. Ha Deák a február 26-diki alkotmányra nem a personál-unió zászlajának kibontásával felel, hanem alkut kinál: a nemzet és közte megszakad az érintkezés. A *mérsékelt párt* (most már Deákpárt) a conservativek sorsára jut:

félre szorittatik. És akkor a nemzet csak a forradalom felé fordulhatott volna, melynek csábitó képét Kossuth és az emigratió mindig élénken kiszinezve tartotta.

Felirni a koronához, de a feliratban a birodalmi alkotmánynyal szemben kifejteni, hogy Magyarország Ausztriával csak personal-unióban van és lehet, s kifejteni azt oly bámulatos érveléssel, mint Deák; a magyar nemzet jogai ellen intézett támadást erélyesen visszautasitani, tiltakozni, s mégis a legalitás terén maradni: csak ez a politika tarthatta fenn egy későbbi kiegyezés lehetőségét. Csak ez a politika akadályozhatta meg, hogy a nemzet Kossuth karjaiba vesse magát.

Deák, ki a szenvedőleges ellentállást vezette, most a nemzet jogainak letéteményesévé lett. A határozati párt, Teleky tragikus halála után, önkényt félreállt, a feliratot többségre engedte jutni. Junius 5-ikén volt a szavazás. A felirat mellett 155, ellene 152 képviselő szavazott. A határozati pártból, előre megállapitott terv szerint, nem szavaztak tizenöten. A feliratnak azonban sikere nem lett. A birodalmi alkotmány és a personál-unió közt nem lehetett kiegyenlités. Az uralkodóháznak még csatákat kellett elvesztenie, hogy a kielégitett Magyarország szükségességéről meggyőződjék. A nemzetnek még keserü tapasztalatokat kellett szerezni, hogy a külföldtől mitsem várhat: csak önerejétől és bölcsességétől. Az emigratió ábrándképeinek szét kellett foszolniok. Nagy, történeti tények által kellett bebizonyulnia, hogy a magyar kérdés nem európai kérdés. Hogy ellenkezőleg, európai érdek az, miszerint Ausztria nagyhatalom maradjon. S nagy, történeti tények igazolták ezt. Még ellenségei sem merték Ausztriát létében megtámadni. III. Napoleon megállt Solferinonál, Bismarck Bécsnél és Pozsonynál. Pedig az elégedetlen Magyarországgal háta mögött, Ausztria ki volt szolgáltatva mindkettőnek. Magyarországot mind a kettő csak strategiai czélra akarta használni. Diverzióképen, de nem politikai szövetség

gyanánt. Szivesen vette volna mindegyik, ha Magyarország, az osztrák hadsereg háta mögött, fellázad, pár százezer embert leköt. Könnyü és olcsó győzelmük lett volna igy a magyar nemzet katasztrófájának árán. Kossuthnak örök dicsősége lesz, hogy hazáját ily szerencsétlenségbe nem lökte; hogy a magyar nemzetet puszta biztatások alapján, idegen érdekek javára felhasználtatni nem engedte. Teljes garancziát, véd- és daczszövetséget követelt. De ezt visszautasitotta III. Napoleon. Annélkül ment támadásra Bismarck.

Vagyis nem volt egyetlen nagy hatalom, bár hadat viselt Ausztria ellen, mely a független Magyarország felállitását czélul tüzte volna ki, jóllehet momentán érdekeinek ez megfelelt volna.

E keserü tanulság poharát fenékig ki kellett üritenie a nemzetnek, az uralkodó háznak pedig végleg meg kellett győződnie, hogy egyetlen egy nagy háboruban sem lehet győztes, mig Magyarországgal ki nem békül, s nyugati szerepéről le nem mond.

Ez azonban csak 1866-ban történt. A kiegyezés tehát csak 1866. után jöhetett létre, oly nagy háboru következtében, melyben Ausztria ismét csatát vesztett. Ha győz, nem csak Custozzánál, de Sadovánál is, a közjogi kérdés köztünk és Ausztria közt tán még most sem volna megoldva, vagy kevésbbé jó leendett ránk nézve az alku.

De annyi bizonyos, hogy 1861-ben a kiegyezés megkötésére még nem érkezett el az alkalmas idő. S mert a szenvedélyek fel voltak fokozva egész az explozióig, Deák csak a personál-unió zászlajának kitüzése által menthette meg saját prestige-jét, mivel azonban nem ez volt fontos rá nézve, inkább azt kell mondanunk: csak igy menthette meg az országot egy ujabb forradalomtól, melynek gyúanyagát, ha Deák félretolatik, a legkisebb szikra is fellobbbantja.

Igy azonban Deák maradt a helyzet embere még az országgyülés feloszlatása után is. Hozzá irtak fel a megyék és testületek, magasztalták, mint a nemzet jogainak hatalmas, rendithetlen védelmezőjét. Maga Kossuth ily elismeréssel szólt Jósikának irt levelében Deák magatartásáról: »Nagy érdemül rovom fel Deák-nak, hogy annyi férfias méltósággal tudta a nemzet történelmi jogainak épségét az alku feltételeinek minimuma gyanánt felállitani, hogy az tömegben ragadta a nemzetet oda, miszerint magát e minimumtól nem tágitani Isten és a világ előtt lekösse. Vannak helyzetek, honnan csak előre lehet menni, hátra nem. Deák ily helyzetbe állitá a nemzetet.« *)

Kemény azonban csak a nemzet jogainak kimutatását, azok elismerését, nem pedig gyakorlati megvalósitását követelte. Nagyon jól kimutatta ő, hogy a pragmatica sanctió, valamint törvényeink és a királyi diploma inauguralék egész sorozata a personal-uniót proklamálta. De azt is tudta, hogy e törvények papir-törvények, a gyakorlatban meg nem valósithatók és gyakorlati érvényben soha sem voltak.

Sőt habár 48 előtt a gyakorlatban is personál-unió leendett Ausztria és Magyarország közt, ez 48 után többé meg nem valósitható, s pedig nem csak a monarchia hatalmi állása, de az alkotmányban történt változás miatt sem. Negyvennyolcz előtt Ausztria absolut, Magyarország alkotmányos, de nem parlamentáris állam volt. A dualismust tehát adták a viszonyok. Ausztriának nem volt beleszólása semmi közügybe. Magyarország ellenben önkormányzattal birt. A monarchia két fele közt tényleg mégis létező közösügyek az uralkodó kezébe voltak letéve. A felségjogok oly kiszélesitést nyertek, minővel parlamentáris államban nem birhatnak. E felségjogokban volt concentrálva nemcsak a

*) Kossuth Iratai III. k. 649. l.

hadügy és külügy, hanem a pénzügy és kereskedelemügy is. A hadsereg dolgába a pozsonyi dietának semmi beavatkozása sem volt. Az ujonczokat akkor is megszavazta, mint megszavazta most. De jelenleg a delegátió által ellenőrzi a hadügy egész területét, alkotmányos hatáskörébe vonta a hadsereg költségeit. A külügy pedig épen kivül esett a pozsonyi rendek láthatárán. Ezt egészen az uralkodó intézte felségjogánál fogva. Soha egyetlenegy külügyi kérdés a magyar országgyülés vitájába bele nem vonatott. Soha egyetlen diplomacziai okmány, békekötés a magyar diéta elé nem terjesztetett. Nem a II. Frigyessel kötött béke, melyben a monarchia területet vesztett. Nem a Lengyelország felosztására vonatkozó szerződés, mely által a monarchia területet nyert. Maga a párizsi béke, mely I. Napoleon világuralmát döntötte meg, s a bécsi kongressus végzései, melyek rekonstruálták Európát, nem léteztek a magyar országgyülésre nézve, mely azokat soha sem látta. Csakis a czimkérdéssel foglalkoztak a tiszteletre méltó rendek.

A pénzügy szintén közös volt: a felségjog elnyelte ezt is. A kereskedelmi ügy, daczára a külön vámterületnek, nem különben. Avagy mikor kötött Magyarország egyetlen egy kereskedelmi szerződést valamely külföldi hatalommal, melyik törvényünkbe van ez beleigtatva?

Mindez első rangu alkotmányos jogokat, a felségjog czimén, el lehetett venni a rendi alkotmánynyal biró Magyarországtól, s fennállhatott a papiroson a personál-unió. De mihelyt Magyarország, sőt Ausztria is parlamentaris állammá lett, e jogokat többé nem sequestrálhatta el a királyi attributum. Alkotmányos elbánás alá kellett azokat vonni. Tehát rögtön felébredtek az addig a felségjogban szunnyadó közösügyek. Magyarország csak ugy maradhat vala, bár névleg, personál unióban Ausztriával, ha lemond arról, hogy parlamentáris állammá legyen, s megakadályozza,

hogy Ausztria alkotmányt kapjon. Különben nem. Le kellett mondanunk a personál unió *nevéről*, hogy megnyerjük annak *lényegét*. A personál-unió alapján állva, rendeznünk kellett a közösügyeket.

Kemény okoskodása Ausztria irányában ez volt: A mi jogunk világos. Artikulusaink, melyekre királyaink megesküdtek, a personál-uniót biztosítják nekünk. De mi, a birodalom egysége és hatalmi állása miatt, áldozatot hozunk. Ez áldozatokat meghozzuk, mihelyt a dynastia elismeri törvényeink legalitását, melyeknek a birodalmi érdekekkel való összhangba hozatala azután a revizió dolga lesz. Nekünk csak elméleti concessió kell. Ez azonban mulhatlan feltétel, különben alkuba sem bocsátkozhatunk.

Deáktól eltért annyiban, amennyiben ez a personál-uniót követelés gyanánt állitotta fel, s felirataiban és beszédében, az esetről esetre való érinkezésen kivül, nem jelentette ki, hogy a jogunk ugyan ekkora, de mi nem követelünk annyit.

S ez eltérés, s egy balsejtelem terhét hurczolta Kemény éveken keresztül, mig csak a kiegyezésre alkalmas idő el nem érkezett. Ismét előtte járt az eseményeknek, azzal a külömbséggel, hogy nem lépett a nyilvánosság elé. Magában tépelődött. Felujultak aggodalmai. Félt, hogy a nemzet ismét a forradalom örvénye felé siet és abban el fog veszni.

XVII.

Kemény aggodalmai teljesedésbe kezdtek menni. A kiegyezés lehetetlennek bizonyult. Deák mindkét felirata hasztalan volt. A királyi leirat leérkeztét rosz jelek előzték meg, melyekből nem csak Kemény, de mindenki biztos következtetést vonhatott annak tartalmára. Vay báró kanczellár az első felirat idején memorandumot adott be a felséghez, melyben a Magyarországgal való kibékülés szükségességét bizonyította. Hogy mily távol volt ekkor még a kiegyezés lehetősége, mi sem mutatja annyira, mint e memorandum következménye. Vay elbocsáttatott.

Az események lefolyását jellemzi egy akkori bécsi tudósitás.

Vay julius 18-dikán reggel hivatalába ment. — Kegyelmes uram, szólitá meg valaki, az egész város azt beszéli, hogy nagyméltóságod lemondott, s helyére gr. Forgáchot nevezték ki. — Még nem olvastam a »Wiener Ztng«-ban, válaszolt derülten Vay.

Két órával később megkapta a legfelsőbb kéziratot, melyben felmentetett, s egyszersmind értesitést nyert, hogy utódja Forgách lesz.

Széchen Antal, Szögyényi és Zsedényi erre szintén beadták lemondásukat. Széchen a kanczelláriában tudta meg az eseményt, s azonnal megirta lemondó levelét. Miközben irt, valaki figyelmeztette, hogy az ily dolgot nem szabad elhamarkodni. — Itt nincs választás, szólt ő, régóta tisztában

vagyok magammal és életem egyetlen perczében sem szüntem meg magyar embernek lenni.

Győzött Schmerling, s győztek vele a centralisták, kik a reichsrathban loyalitási szédelgésükkel tüntettek Magyarország ellen. A leiratot már Forgách gróf és Beke ellenjegyezték. Forgáchnak sikerült a conservativek egynémelyikével lemondását visszavétetni.

Apponyi megmaradt azért, mert mint országbiró, birói teendőket végzett, s megigérte Forgách, hogy az országbirói értekezlet dolgai érvényben maradnak a provizorium alatt is.

Kemény a leirat leküldése előtt, a fennebbi események hatása alatt joggal irhatta: »Pessimismusunkat az események igazolták. Nem hittük, hogy oly leiratot nyerjünk, mely hazánkat alkotmányos jogaiba visszahelyezze, s ne oktroyirozással cserélje fel a legalitást.« Ugy történt.

A diadalmaskodó centralistákat igy intette mámoruk közepett: »A centralista német párt hamar fogja tapasztalni, mint tapasztalták a márczius 4-diki alkotmány barátai, hogy Magyarország kivételes állapota miatt nem lehet más stádiuma Ausztriában az alkotmányosságnak, mint üres kisérlet, erőtlen vergődés s az arra okvetlenül következő ünnepélyes abrogatió.«

A leirat, melyet julius 22-dikén olvastak fel a magyar parlament mindkét házában, nem volt jobb hirénél. Egyszerüen a 48-diki törvények tagadására, s arra szoritkozott, hogy az 1741. IV. t.-cz. a reál-uniót állapitja meg Ausztria és Magyarország közt. Kijelentette, hogy az alkudozásokról addig szó sem lehet, mig a magyar képviselők a reichsrathban meg nem jelennek. A leiratnak ily tartalma annyira felharagította Deákot is, hogy ez, Frankenburg szerint, igy szólott egy ellenzéki képviselőnek: »No, barátom, most már mind határozatisták vagyunk!«

Kemény gyönyörü czikksorozatban verte tönkre a korona magyar közjogi tanácsadóinak érvelését s ujra kimutatta, hogy törvényeinkben csak personál-unió foglaltatik. A magyar sajtó királyi leiratot tisztelettel ugyan, de oly elemi erővel szét nem szedett, mint Kemény ezt a leiratot. Czikksorozatának vége különösen csattant, kimutatva, hogy a közös ügyek egyedül az 1848: III. t.-czikkben jelentkeznek, igy fejezte be érvelését: »Ha van a személyi unión kivül a birodalom iránti viszonyainkban valami olyan, mely a reál-unió felé is mutat, az egyedül az 1848-ki törvények III-dik czikkében van, *igy tehát a 48-diki törvényekkel egyszersmind ez is kitöröltetnék jogrendszerünkből.*«

Kemény tudta, hogy hasztalan szerkeszt feliratokat Deák, hasztalan viszhangzanak Deák szavai az országban, hasztalan irja ő vezérczikkeit — pedig irt a »Napló« egy-egy számában gyakran kettőt is. A korona és a nemzet közti üzenetváltások csak azt a mélységet világitották meg, mely a kettő közt volt. A második felirat megszakitotta a kiegyezési alkudozásokat. Deák, ki kezdettől fogva sejtette, hogy a bécsi udvar a magyar jogi álláspontra nem áll, véget akart vetni a kinos helyzetnek. Az uj felirat végetvetett. A mélység, melyet az alkudozások csak megvilágitottak, most feltárult. Kemény letekintett e mélységbe és megborzadt. A reactió és a forradalom rémeit pillantotta ott meg.

A reactió csakhamar bekövetkezett. Előre vetette árnyékát Schmerling és centralistáinak e programmjában: »Eloszlatni a magyar országgyülést, megfékezni a megyéket, a szükebb reichsrathot szeptemberben teljessé nyilvánitani.«

Ugy történt.

Az örökemlékü országgyülés, mely a nemzet imposans tiltakozása volt az októberi diploma ellen, szétoszlatott, illetőleg kénytelen volt szétoszolni. Mindenki el volt készülve erre, mégis mindenki megdöbbent. A fegyveres hatalommal

való fenyegetés a megdöbbenés mellett, méltó haragot is keltett. Deák inditványára kimondta a ház, hogy csak az erőszaknak enged. Határtalanul lelkes ovátió volt az, melyben most Deák és az ő személyében a nemzeti eszme részesült; de lidércz-nyomás nehezült mégis a kedélyekre. Bécs országgyüléssel nem akar kormányozni. De vajjon a nemzet nem válaszol-e forradalommal a kihivásra? E kérdés felett töprengett Kemény.

A forradalom rémképe volt. Egy izben tapasztalta már, mily végzetszerüen teljesedtek balsejtelmei. A nagy katasztrófából kivergődött a nemzet. De vajjon ki fog-e állhatni egy ujabb katasztrófát? Mintha csak Széchenyi szelleme költözött volna Keménybe, oly balsejtelmek szállták meg. Ez az aggodalom emésztette erejét, pusztította szellemi és physikai organismusát. *)

A komor jelek nem hiányoztak.

Ha Deák varázsszerü népszerüséget nem visz magával haza az országgyülésről, Kossuth lett volna a helyzet embere. Az utczai botrányokban amugy is ki-kivillant a nemzet forradalmi szellemének vulkán-tüze.

---

*) Az elnyomatás egész korszakában irtózott az ujabb forradalomtól. Soha sem conspirált, s az összeesküvőket mindig elkerülte. Képzelhetni Kemény aggodalmát, mikor egyszer televér összeesküvők közé került Büjükderében. Emich Gusztáv társaságában 1864 augusztus 21-dikén Konstantinápolyból kirándulást tett. Mivel azonban szél támadt, s a visszatérés Konstantinápolyba az nap lehetetlen volt, Kemény utitársával vendéglőt keresett. Emichet elküldte recognoscirozni. Ez eredménytelenül tért vissza. Nem volt szoba. Kemény meg akarta mutatni, hogy ő jobban tud a vendéglősök és portások nyelvén. Egy Napoleont vesz hüvelyk- és mutató-ujja közé, azután igy szólt a »Hotel d' Angleterre« portásához: Una Camera! Nagy meglepetésére ez rögtön a legalázatosabb módon köszönt, s készségesen vezette egy félre eső terembe, hol már számosan voltak. Keményt beléptekor viharos tetszésnyilatkozatok fogadták. Számos magyar és lengyel menekült volt ott, az előbbiek nagy része Kemény ismerősei. — Hogy kerülsz közénk,

A pesti megyeházat szeptember 29-dikén katonaság szállta meg. A megyék mindenütt »megfékeztettek.« Feloszlatásuk alkalmával azonban ünnepélyesen tiltakoztak. Zalamegye tiltakozásában megcsendült Deák utolsó feliratának viszhangja. »Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de megszegett polgári kötelesség árán nem szabad azokat megváltanunk.«

Ez volt a nemzet jelszava.

A császári biztosok megostromolták a megyék házát, mint az adminisztratori rendszer idejében. Aradmegye kapta Hofbauer Lajost. Bács-Bodrog-megyében Piukovics Ágoston igy köszöntött be a főispáni lak kulcsáránál: »Hallja kend, én vagyok Piukovics Ágoston, cs. k. biztos; ha azonnal ki nem nyittatja kend a főispán lakását, *ágyuval* fogom azt elfoglalni.«

A gyermekes fenyegetőzést másutt be is kellett váltani. Szabolcsmegyében Sándor cs. k. biztos *katonai erővel* foglalt el három szobát. Ahová a biztosok meg nem érkez-

Zsiga? kérdezték ezek, mulatva Kemény zavarán. Hisz összeesküvők barlangjába keveredtél, ép arról tanácskozunk, miként állitsuk vissza Lengyelországot és Magyarországot. Kemény hüledezett. Elmondta, hogy szobát keresett, s egy Napoleont vett hüvelyk- és mutató-ujja közé, meg akarva vesztegetni a portást. — Szerencsétlen, hiszen ez az összeesküvők jeladása volt; kaczagtak ismerősei. Ha az osztrák rendőrség megtudja, hogy köztünk voltál, elfogat, haza ne menj; most már nincs egyéb hátra, mint hogy közénk állj — ijesztgették többen. Kemény beletalálta magát furcsa helyzetébe. De étkezés után távozott, nem törődve a tréfákkal, melyeknek czéltáblája volt s a széllel, mely Konstantinápoly felől fujt. Többé még véletlenül sem került összeesküvők közé. Kossuthtal azonban összehozta a szeszélyes sors egyik genfi órás-boltban. Ugyanazon nagy ellenfelével, kitől Széchenyin kivül Keménynél senki sem féltette jobban a hazát. Képzelhetni Kemény meglepetését. — Később, mint Kossuth Irataiból is kitünik, Kemény sietett Kossuth tudomására juttatni az annak élete ellen koholt bünös tervet.

tek, ott a megyék megtartották rendes gyüléseiket. Borsodból irták okt. 10-dikéről: »A gyülés lejárt, és sem commissarius Mariássy Ádám! Sem jäger-compania!«

Pestmegyében Kapy volt a főispáni helytartó.

A sajtó aránylag még szabad volt. Hisz Schmerling eltörölte az »elöleges czenzurát.« A »Napló« még irhatott a »reactió bérenczeiről,« akik 4000 frt nyugdij biztosítása mellett vállalkoztak a megyék megfékezésére.

Kemény azonban az egész válság alatt nem írt. Setét aggodalmával várta a történendőket. Mulatságos dolog volt az általános szomorúság közepett, hogy mikor a reactió már teljes volt, a bécsi centralista lapok mégis azzal fenyegetőztek, hogy az 1850-diki provizorium szakad Magyarországra, ha meg nem hunyászkodik. Falk azt felelte a »Naplóban«, hogy »ettől a fenyegetéstől ugyan meg nem ijedünk, mert hát ez a provizorium tényleg életbelépett, s ami hiányzik belőle, már úton van Bécsből Budapest felé.«

Csakhamar meg is érkezett.

November 5- és 6-dikán megjelentek a leiratok, a melyekben a »császár« gróf Pálffy Móriczot helytartóvá nevezte ki; a helytartótanács testületi hatáskörét felfüggesztette, a közrend és vagyon elleni cselekedeteket a *katonai* biróságokhoz tette át, s életbeléptette a *katonai* büntető-törvénykönyv legnagyobb részét. De azért a fejedelmi kéziratok azt mondták, hogy az októberi diplomában megigért alkotmányosság érvényben marad.

A katonai biróságokra vonatkozó rendeletet a »Wiener Ztng« első nap nem tette közzé.

»Nem akarták elrontani a császári »handbillét« hatását, — tréfáltak Bécsben — mert az ostromállapot még a czentralistákat is megijeszthette volna.«

Másnap, mikorra a czentralista lapok már elzengték hymnusaikat, a rendelet megjelent.

Nevezetes volt, hogy a reichsrath épen ekkor tanácskozott az egyéni szabadság garantiáiról szóló törvényjavaslat felett, mely a szabadság első követelménye, hogy senki illetékes birájától el nem vonható és kivételes biró elé nem állítható!

Az 1850-diki provizorium ténynyé lett. Csak a sajtónak maradt meg némi szabadmozgása; de a katonai uralom Damokles-kardja ismét felette függött. Bécsben lehetett szabadon irni; mert ott az octóberi diploma által adott sajtószabadság fenmaradt. A bécsi sajtó azonban, kivéve a »Wandererte«, még ha nem is volt ellenségünk, félt nyilatkozni. Salamon Ferencz joggal vethette szemére a »Naplóban«, hogy ugy megszokta a lánczokat, hogy még mikor lehullottak, akkor is azt hitte, lábain vannak.

A »Napló«, illetőleg Kemény, viszatért tégi taktikájához. Nem tárgyalta a belügyi kérdéseket. Gyakran még vezérczikket sem közölt. Az év végén (1861.) Kemény az előfizetési felhivásban megmagyarázta a »Napló« helyzetét. Bekövetkezett azon idő, melyre a »Fortschritt« ellen irt polemiájában czélzott. Az oktoberi diploma után a »Napló« erélyesen fejtegethette a belügyi- és alkotmány-kérdéseket, »nem készítve sem anarchiát, sem népszerüséget nem hajhászva.« Az ujabb események lehetetlenné tették ezt; de azért a »Napló« iránya meg nem változik. Az »elméleti kérdések igen nevezetes részét« nem tárgyalhatja; ismét a hallgatás lesz fegyvere. Az összezsugorodott belügyi rovatot azonban az irodalom fogja pótolni.

Valóban Kemény hosszabb időre elhallgatott. Talán a »Donau-Ztng«-gal polemisált volna, mely azt kérdezte minduntalan a nemzettől: mit vár még, forradalmat vagy háborut? Kétségtelen, hogy a nemzet nagy többsége mind a kettőt várta. Még a népdal is erről beszélt. Kemény azonban

az elsőtől irtózott, a másodiktól annyiban félt, hogy az elsőre vezethetett.

Nagy belső küzdelmének, sulyos lelki állapotának azonban nem csak ez volt kulcsa. Azt hitte, hogy a *kezdet, a kiindulási* pont volt hibás, s most már végleg rombadőlt az egész kiegyezési mü. Kétség szállta meg, vajjon helyes volt-e a nemzet követelési maximumával előállni, a kiegyezés feltételévé tüzni ki minden törvényczikk feltétlen elismerését, s nem kellett volna-e egyszersmind kijelenteni, hogy Magyarország kész önállását a monarchia érdekeivel összhangba hozni. Az ő czikkéből kitünt az alkudozási készség. De azt vélte, hogy Deák és a nemzet álláspontja, a tiszta personálunió alapján, tulságos merev volt. Deák is, ő is, mindenki elszámitotta magát. Az országot megmentették a forradalomtól, hogy a szélső elemeket nem engedték túlsulyba kerülni; de feltartóztathatják-e mindvégig e nemzeti szellem hatalmas feszerejét, képesek lesznek-e vezetni az áradatot, nem csap-e ez át fejük felett, magával sodorva mindent? S legjobb esetben is, nem vesz-e el a drága idő; a megoldatlan kérdés lidércz-nyomásával nem rohan-e vesztébe a monarchia, magával ragadva az örvénybe Magyarországot is? Mert meg kell alkudni: ez bizonyos volt Kemény előtt. A personál-unió alapján állva is, rendezni kell a közösügyeket, melyek bár törvényeinkben nem nyernek kifejezést, léteznek, kézzel foghatók. A közösügyek rendezése nélkül, a tiszta személyi unió alapján, lehetetlen a megegyezés. Igy töprengett Kemény, azt hivén, hogy az ő és Deák actiója balsikerü volt a multban, komoly következményeket vonhat maga után a jövőben. Hogy a kiegyezés a tiszta personál-unió alapján lehetetlen, ez Deák előtt sem volt kétséges. Ép ugy tudta, mint Kemény. De véleménye szerint, a közösügynek a personál-unióval való megegyeztetésére, a nemzet jogainak gyakorlati megvalósitására alkalmas idő elreppent, vagy

még nem is érkezett meg. Az országgyülés szétoszlatása után ugyanazt a politikát követte, melyet követett az októberi diploma előtt. A szenvedőleges ellenállás politikáját, melynek a sajtóban legjobb kifejezője Kemény lapja, a »Pesti Napló« volt.

Ez képezte Kemény terhét, helyzetének valóságos tragikumát.

Ő alkalmat akart adni a kiegyezési alkudozás uj megkezdésére. Szükségesnek tartotta, hogy valamely eszme vettessék fel, melynek világossága utat mutasson. A közös ügyeket meg akarta jelöltetni. A kibékülésre valamely módon el akart jutni.

Deák ellentétes véleményen volt. Azt akarta, hogy a nemzet szorosan zárkózzék el a jog alapján. A törvényesség sánczában várja be az eseményeket. A hatalom keresse fel ott, ha szüksége lesz rá. És Deák tudta, hogy szüksége lesz. *)

Ha a personál-unió alapján álló jogfolytonosság elvére szükség volt az októberi diplomával, még inkább szükség volt most, Schmerling jogvesztési elméletével szemben.

---

*) Deák practikus gondolkodását ebben a kérdésben mi sem jellemzi annyira, mint Eötvös és Trefort előtt tett nyilatkozata, miket Falk beszélt el, szellemes »apróságai«-ban. Eötvös és Trefort szintén féltek, hogy a passivitás politikájának nem lesz sikere. Panaszkodtak, hogy Deák átengedi a kezdeményezést a conservativeknek. Deák igy felelt: »Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények ugy kivánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, *adni* fognak, vagy legalább *igérni*, ha a körülmények bár csak látszólag is jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a conservativeket is lehordják, ha az adás, vagy igérés ideje és szükségessége nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek minket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetsége keresett, a franczia lapok dicsérik szabadelvüségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamának és folytathatja a hagyományos politikát. *Most* keressek én valakit, kivel szóbaállhatok?«

Verwirkt!

Ez volt a bécsi jelszó. Ezt hangoztatta az államminiszter. Ezt variálták a bécsi lapok. Tudományosan construált államjogi tétellé emelték e jelszót a centralisták. De puszta kártya-vár volt, melyet a magyar közjog előharczosai, élükön Keménynyel, könnyen szétromboltak. A vitában nem csak publicisták, de szakjogászok is résztvettek. Ekkor vonta magára a közfigyelmet *Csemegi* Károly, a »Jogvesztés elmélete« czimü czikksorozatával. Azzal a tudományos apparatussal, mely neki már ekkor sajátja volt, mutatta ki, hogy habár a jog még nem hatalom, a hatalom sem jog. Puszta hatalmi ténynyel tehát 48-diki törvényeink nem voltak megsemmisithetők. A jogfosztás egyik oldalon még nem jogvesztés a másikon.

A »Naplóban« Kemény és mások verték tönkre a jogvesztés elméletét, úgy hogy Bécsben belátták, miszerint az actiónak ezen iránya teljesen czéltévesztett. A centralista közjogászok csakhamar szakitottak is ez elmélettel, s másikat állítottak fel, mely szerint Magyarország régi jogából magyarázzák ki a reál-uniót, s a birodalmi alkotmányt. Lustkandl produkálta e tekintetben a legnagyobbat, s mig Deák a »Budapesti Szemlé«-ben az ország lelkesedése és az osztrák koronajogász czimére szóló hahota közepett, meg nem semmisitette azt, Bécsben vélték, hogy a magyar liberálisok ki vannak verve sánczaikból.

Az akademikus disputa mellett azonban Deák nagy tényt is akart szembehelyezni a centralistákkal. Az ország merev non possumusának tényét. A bécsi: várhatunkra nagy, impozáns magyar várhatunkkal akart felelni.

Azért volt ellene minden kiegyezési tervezgetésnek. Ellene volt maga a nemzet is. A várakozás, a merev tagadás az ország általános iránya volt. Még a forradalmárok is, bár türelmetlenül, de vártak. Azért tévesztette el hatását

Vajda János szépen irt röpirata, az Önbirálat, mely maró gúnyt szórt a nemzetre, hogy egyik irányban sem meri elhatározni magát: sem bátor lépésre, sem a megalkuvásra. Azért nem lett sikere Kovács és Zichy Antal fellépésének. A Deák által vezetett nemzet egyetlen homlokzatba sorakozott. Nem engedte magát megbontatni.

Pedig Deák tilalommal nem gátolta sem előbb, sem az után, a fellépéseket és nem vetett gátot a tervgyártók elé.

Eötvös a központi parlamentről szóló tervét megmutatta Deáknak, s ez nem beszélte le a munka kiadásáról. Eötvös ebben Deák engedélyét látta, s azt a kifogást hozta is fel Andrássy Gyula ellenében, ki a közzététel miatt haragudott, hogy hiszen Deák tudtával és beleegyeztével történt a dolog. Pedig Deák egyszerüen nem avatkozott semmibe. Nem akart a nemzetre felkényszeriteni semmit, még a passivitás politikáját sem. Azt mondta: gondolkodjék és válasszon a nemzet.

Kemény ép igy tett. Maga beszélte rá Kovács Lajost, hogy inditsa meg lapját, fejtse ki nézeteit. De ő nem lépett actióba. A Deák és általa képviselt egységet nem merte megbontani.

Nem értett egyet Deákkal a taktika tekintetében, de követte. Alárendelte magát a pártfegyelemnek, mely nem volt rá kényszeritve. Imponált neki Deák nagy tekintélye és államférfiui bölcsessége. Egy koczkázott lépés különben is még jobban elronthatott mindent. Kemény aggodalmaskodó lénye visszariadt a felelősségtől. Vissza attól a gondolattól, hogy Deák ellen pártot ütve, maga ragadja kezébe a kiegyezés zászlaját. Nem, Kemény ezt nem tehette. Ily nagy lépésre nem határozhatta el magát. Aki vezér soha sem akart lenni, csakis az eszmékben vezetett, ily válságos pillanatban nem szólhatott a nemzetnek: Rosszul vezetnek, ve-

szélybe visznek, csoportosulj mögém és én kikalauzollak a nehéz utvesztőből.

S hozzá nem volt-e igaza Deáknak? Nem lát-e ez tisztábban, mint ő, kinek gondolkodására talán csak a pessimismus köde nehezül? Nem jöhetnek-e segítségére a nemzetnek az események, s nem szabaditják-e meg ezek kétségbeesett helyzetéből? Igy tépelődött Kemény. De bár a véletlenségekben bizni vakmerésnek tartotta, óvakodott koczkára tenni a nemzet egységes fellépésének sikerét. Csak barátainak is leveleiben panaszkodott. Annyira megadta magát helyzetének, hogy még ő vigyázott, nehogy lapja valamely balfogást kövessen el. Megegyezett Deákkal, hogy a »Napló« a közös ügyeknek és a dualismusnak, ha lehet, még említését is kikerüli. Azért irt Kemény Bécsbe Falknak még 1865-ben is ily értelmü leveleket: »Édes barátom? *Csak azokat a szerencsétlen közös ügyeket ne emlitse.* Ez az értelme levelemnek az objectiv előadásra vonatkozik, arra, hogy ha emliteni kell, mert mozzanat, akkor objektive mondja el a mondandót. Pénzügyi czikkeket, s a miniszterium politikájával ellenkezőt, körülmények szerint akármennyit irhat.«

Falk czikkét pedig egyszer nem adta ki azért, mert e szó fordult elő benne »dualismus.« »Hogy — irta Falknak — igen kitünő czikkét nem adhatom, sajnálom; de utasitva vagyok sok tekintetnél fogva arra, hogy e szót »*dualismus*« ne használjam. Eleget törtem fejemet, mivel helyettesitsem, de lehetetlen volt oly czikkben, mely épen ezen a sarkon fordul meg.

Pedig ő e *közös ügyeket* minélelőbb tisztázva szerette volna látni a *dualismus* alapján.

De már 1862 nyarán tapasztalnia kellett, hogy az események Deák taktikáját igazolják. A közhangulat ekkor már csendesebbé lett. Pálffy Bécsből oly rendeleteket kapott, hogy mindent kerülni kell, ami Magyarországot izgathatná. A be-

következő csendességet Schmerling az alkudozási készségre magyarázta. A reichsrath brávói közepett fejtette ki, hogy a béke Magyarországgal lehetséges, de csak a februári alkotmány, vagyis a közös parlament alapján.

Amikor pedig Kovács Lajos és Zichy Antal felléptek a »Pesti Hirnök«-ben közös czikkükkel, megtámadva a »Naplót« és Keményt a hallgatás politikája miatt, s a közös ügyek szabályozását követelték, a bécsi lapok nagy örömriadót fúttak. Csak hadd készítsenek Magyarországon kiegyezési programmokat, irták, küldje fel egy közelebbi magyar országgyülés Bécsbe; majd ott megvizsgálják, mit lehet azokból elfogadni. A kiegyezés feltétele az, hogy Magyarország lehetetlent, vagyis a februári alkotmánynyal ellenkezőt ne követeljen.

Ime, a szerep azonnal megváltozik, ha Magyarország kinálja meg Ausztriát a kiegyezéssel. Ez lett volna a kérelmező, ki fokozatosan leszállitja követeléseit.

Pedig Kovács és Zichy czikke mit sem tartalmazott, amiből azt a következtetést lehetett volna levonni, hogy nem Magyarország, melynek nevében nem beszéltek, de e két publicista is hajlandó a februári alkotmány alapján kiegyezni. Ők, miután a hallgatás politikáját, mely a falnak vezet, elitélték, csak ezt irták: »Ránk hárul a kötelesség: szabatosan körvonalozni a közösügyek határait és feltalálni a közös kezelés s egyetemes vezetés megnyugtató formáit. A nem közös, de országos ügyekben teljes és korlátlan autonómia, s kölcsönös noninterventio az unica salus. Tessék a nemzetnek szabad önkénye szerint saját ügyeinek kormányzatát rendezni, ehhez oly teljes joga van, mint mihez másnak, a fejedelem szentesitésén kivül, semmi szólója. Nem is volna, nézetünk szerint, a kiindulás oly nehéz, ha kibontakozni tudnánk a szomoru mult gyászos emlékeiből, és ha a tér, melyen ma állunk, oly rögetlen volna, mint volt 1860.

október 20, előtt. Azóta az út sokkép felszaggatva, két hatalmas szikla által eltorlaszolva van. A szerencsétlen verwirkt elméletet csodálatosan leköti a megszakadt fonál. Ejtessék mélységbe a szerencsétlen elmélet, lépjen helyébe a törvényesség nyilt, őszinte elismerése, adassék meg az eljárásban is a törvényes forma, s nem hisszük, hogy a közösen szükségesnek ismert revisió akadályra találjon és nem leend nehéz a megszakadt fonalat akként összekötni, hogy az ne szakadjon többé.«

Kemény, Kovács Lajos és Zichy Antal fellépésének hatása által, egy illuzióval lett szegényebb és egy aggodalommal gazdagabb. Az a haszna azonban meglett, hogy ezután Deákhoz szorosabban csatlakozott, nem csak lapjában — itt szilárdan megőrizte a pártfegyelmet — de eszméiben is.

Kovács és Zichy követelése, legalább a fellépés szükségessége tekintetében, nem volt idegen az ő felfogásától. Sőt Kovács a fennebbi czikket eleve közölte Keménynyel. Ez kijelentette ugyan, hogy a »Napló«-ban nem közölheti; de a »Hirnök«-ből, megcsillagozva, vagy egyébként ellenészrevételekkel kisérve, át fogja venni. De ép e czikk, valamint Kovács Lajos későbbi nagy feltünést keltett röpiratának hatása meg győzhetett mindenkit, hogy a februári alkotmánynyal, s a verwirkung elméletével szemben Magyarország csak a merev negatiót, tehát Deák politikáját szegezheti.

Hogy miként gondolkodtak Bécsben a helyzetről, még az oly derék hazafiak is, mint *Zsedényi*, Frankenburg által közölt levele mutatja. »Magam maradtam, irja 1862 február 17-dikéről, régi barátim sorából, kit ő felsége időről időre még magához hivat. Azt tudom, hogy a *külön ministerium eszméjét soha, de soha el nem fogadja;* s azt hiszem, hogy a történelmi alkotmányunk alapján, ha saját országgyülésünkön az adó- és katonaügyet ugy végezhetnénk el, hogy csak

szaporitása esetében kénytelenek lennének hozzánk fordulni, — az októberi diplomát is meg lehetne változtatni; de a kiegyenlités jövendőjét magában rejtő eszmék előkészítésére azonnal lehetetlenné válnék, ha én nyiltan föllépnék, s az egész miniszterium szólhatna azután föl ő felségénél. — Vajjon kivihető-e a nemzetnél? az már más kérdés. Nemzetünknek átka az, hogy rövidlátó. Ha ki lenéz Garibaldi vagy Napoleon hegyéről, az 1848-diki vidéket lát elterülni lábai alatt. Neki a magasban képzete sincs, mi sok lehetetlenség lakik ott alant. A ki ellenben sárban, homokban nyög a mostani teher alatt, gondolni sem tudja, mi szép lehet jövendője? Azonban magamra vállalnám, ha saját meggyőződésem szerint azt elegendőnek tartanám, mit a nemzetnek hozok. Akkor a 48-diki párttól egy cseppet sem tartok. Én a protestáns mozgalmat az 1791: 26. törvényczikk paizsa alatt győzelemre vezettem, mert nem engedtem, hogy az 1848: 20. törvényczikket érvényesnek tekintsék tótajku hitsorsosaimmal szemben. Hazánknak intelligentiája még nagyon fél Kossuth hiveitől; szemükbe kell nézni akkor, mikor a hatalom kezükben nincsen, megmondani, hogy az ő pártja a nemzettel nem egy, s hogy ennélfogva még nem crimen laesae nationis, azt egy kissé szigoruan megróni. E megrovást a haza érdekében czél- és korszerünek tartom, mert látjuk, hogy bizonyos emberek föladatukról és szerepükről naponkint mindinkább megfelejtkeznek, hangulatban és tettben olyakat üzve, mik a kiegyenlités ügyét évekre hátravetik. — Hogy *ide fönn még nagyobb hibákat követnek el,* azt megemliteni is nem tartom szükségesnek; hogy a kiegyenlités eszméje csak évek mulva, mikor majd a Raixrath is belefárad a szükebb Raixrathba, lesz napirenden, azt kiki gondolhatja, a ki nem remélheti, hogy a császár ünnepélyes nyilatkozatait fontos okok nélkül meg fogja változtatni; de hogy az erdélyi országgyülés eredményétől függ azon rendelet kibocsátása,

mely a direkt Raixrath-választásokat Magyarországban is meg fogja parancsolni: azt önnek ezennel megsugom. Zsedényi Eduard.«

Kemény is látta, hogy mert a kiegyezés lehetetlen, egyedül Deák politikája a helyes; de aggodalmai ez által csak növekedtek. Nem volt mód a nagy függőkérdés megoldására. Kovácsék kisérleteinek balsikere azt a nyilást is bezárta, melyen át Kemény nyugodtabban tekinthetett volna a jövőbe. Nem maradt más politika, mint a várakozás politikája.

És azért határozottan állást foglalt Kovácsék és mások idő előtti kisérletterveivel szemben. Hosszu cikksorozatban fejtette ki a várakozás politikájának szükségességét.

Mi csak egy kérdéstől tartózkodunk, ugymond, a tervkészítéstől, a megoldások *kinálásától.* Mondtuk-e, hogy *örökre* lemondottunk e téren is az indítványozásról, vagy a birálatról? s ha ezt nem mondtuk, kitüztük-e az időt, ameddig abstinentiánkat folytatjuk? Minderről semmi nyilatkozatot sem mutat elő sem Kovács Lajos, sem Zichy Antal......«

A megoldás nehézségeit igy állítja Kovács és Zichy elé Kemény: »Vajjon ha az országgyülés a programm kivánságát teljesitvén, csakugyan körvonalozni fogja a közös ügyek határait, s erről törvényjavaslatot is terjeszt szentesítés alá, azonban e törvényjavaslat egészen más alapokon fog nyugodni, mint a februári szervezet, és egészen más horderővel birand: akkor mit fog ő Felségének Kovács Lajos és Zichy Antal tanácsolni? Azt-e, hogy, mint magyar király, erősitse meg a felterjesztett törvényt, mert ezen sanctió által *eo ipso* érvénytelenné válik a februári alkotmány? Ez szintoly sérelmes belevegyülés volna a mások ügyébe, mint sérelmeseknek tartja ránk nézve Kovács Lajos és Zichy Antal a februári alkotmányt. Tehát octroyirozza ő Felsége teljhatalmilag a bécsiekre a közügyeket szabályozó magyar

törvényjavaslat tartalmát: mondhatják a programmirók. De hiszik-e, hogy ez könnyü és illetékes eljárás? S ha hinnék is, vajjon képzelik-e, hogy a bécsiek annak fogják tartani, s nem jajdulnak föl az octroyirozás miatt szintugy, mint mi tevők? Közelebb jött-e tehát ezen stádium által a közös ügyek elintézése, mint a kigúnyolt »bölcs némaság« tana szerint? Vagy közöltessék-e tehát a Reichsrathtal a magyar törvényjavaslat. Nem szólunk arról, hogy volna-e nekünk magyaroknak izlésünkre az ily superrevisió?

Csak azt kérdjük: van-e valószinüség az eredmény iránt? A februáriusi patens szerint a szavazatok kétharmada szükséges arra, hogy a birodalmi tanács alkotmányán változtatás történhessék. S vajjon fognának-e a mi törvényjavaslatunk nézpontjai oly kedvező hatást gyakorolni, hogy a lelkesedéstől elragadtatva, Giskra, Kuranda urak, és a többi centralisták, a Reichsrath két harmadától kisértetve, *liczitáljanak irott jogaikból e minusra?*

Uraim! ezt kellene ám a Kassandráknak megjósolni, s akkor mi is dicsérnők a »Hirnök« hasábjain közzétett szerepöket.

Menjünk tovább! Kovács Lajos és Zichy Antal barátaink *reánk,* azaz a magyar országgyülésre, rótták a kötelességet, hogy *találjuk fel* a birodalmi ügyek közös kezelésének és *egyetemes* vezetésének *megnyugtató formáit.* Ez azt teszi, hogy ők nem a Reichsrath intézményét tartják az *egyetemes vezetés* megnyugtató formájának. Jól van. Tegyük föl tehát, miként a magyar országgyülés az *ante coronationalis* törvényjavaslatban fölfedezi a *rája nézve megnyugtató formát.* De ezen formulatió megöli-e rögtön a Reichsrathot? Vajjon a Lajthántul nincsenek-e számosan, kik mégsem szeretnék e rögtöni és véletlen halált? ha nem is Kuranda és Giskra urak iránti ellenszenvből, hanem azon egyszerü okból, mert a Reichsrathtal együtt az osztrák örökös tarto-

mányokban megszünnék minden alkotmányos forma. Tehát, a mint jelenleg állanak a dolgok, Kovács Lajos és Zichy Antal barátaink a kibékítés helyett alkalmasint a lajthántuli és lajthán inneni érdekek élethalálra küzdését idéznek elő.«

S arra gondolva, hogy az *általunk ajánlott* kiegyezés nem vezet sikerre, Kemény megérti a passivitás politikájának rendkivüli fontosságát. Ha a nemzet egyszer kimozdult sánczából, többé nem térhet abba vissza. Ezt a fontos momentumot állította tehát a tervkészítők elé. »Ha, ugymond, mi találnók elveszteni a harczot, s ha barátaink jóhiszemüsége dugába dőlne, vajjon akkor hogyan retirálnának vissza ők a passivitás terére, melynek sánczaiból bizonyos negéddel kiléptek? Vajjon miként hirdetnék ki a törvényeinkhez való merev ragaszkodás uj kiadásu programmját, miként szegődnének »a bölcs némaság« tanához, mely szerintök egyenesen vezet fejünkkel a falnak? Minden időnek — végzi czikksorozatát — meg van saját postulátuma, s ami ma hasznos, holnap vagy holnapután természetét megváltoztathatja. »Mi a körülmények egyetemes felfogásából indulván ki, a terv készítés *saisonját* elérkezettnek nem látjuk, s ragaszkodunk törvényeinkhez, nemcsak multunkért, de a jövendő végett is. »Ha valaki programmot készít a Reichsrathba menetelre, azt — bár nem pártoljuk — értjük; sőt különböző indokait fölfoghatjuk. Az egyik például a Reichsrathba azért menne, mert hiszi, hogy a birodalmi egység alkotmányos uton kivihető és hasznos. A másik szeretné a magyarok megjelenését a Reichsrathban, mert a szavazatösszlet, a mely párthoz csatlakoznék, annak szerezne győzelmet, s igy a situatió felett uralkodásra vezetne. A harmadik tán azért kivánná megjelenésünket, mert ott a centralisatió helyébe a nemzetiségi érdekeket és a decentralisatiót igtathatnók. A negyedik tán absurdumra akarja vezetni a *reichsrath*ot és megbuktatni. Az ötödik, ki a cselekvés párt-

jához tartozik — mert ilyen is képzelhető, — épen a reichsrathot tarthatja czéljaira alkalmas térnek; mert onnan, mint központból, jobban kezeltethetnék az izgatás. Szóval, mi értjük az ily programmokat, melyek a februári alkotmány mellé nyilatkoznak, s értjük nem csak azon esetben, ha a jobboldal, a centrum, a baloldal készíti; de még akkor is, ha a hazánkban képzelhető legszélsőbb árnyalat tagja indítványozná. De Kovács Lajos és Zichy Antal programmját, melynek semmi gyakorlati eredménye nem lehet, miután minket magyarokat, *csak egész általánosságban buzdit formulázásokra*, egyedül akkor tudnók érteni, ha akár a reichsrath uj octroyirozás elébe nézne, akár pedig készséget tanusítana saját magát átalakítani. Mi most ily törekvés nyomait nem veszszük észre, s igy az egész programmot időnkivülinek, vagy idő előttinek tartjuk.«

Ép oly erélyesen lépett fel Kemény az októberi levél irójával szemben is. Azon tragikus sors jutott osztályrészeül, hogy ép ő, aki a kibontakozást annyira óhajtotta, kénytelen volt hatalmas tollával azokat leverni, kik a kibontakozásra időszerütlen lépéseket tettek. Mert időszerütlen volt, Danielik programmjától kezdve, melyet ez szintén 1862-ben aláirás végett köröztetett, Kovács és Zichy felléptén át egész addig, mig a hatalom látva, hogy Magyarország nélkül nem boldogul, maga jött eléje és kinálta a megalkuvást.

A nevezetes azonban ebben az egész időszakban az volt, hogy az osztrák hatalom magyarországi emberei Keményt valami szörnyü, veszélyes embernek tartották. Titkos forradalmárnak, aki mindent elkövet, hogy a nemzet ki ne béküljön a dynastiával. Ilyennek tartotta gróf Pálffy Mór kormányzó. Igy informálták tanácsadói a magyar viszonyok felől. Persze ezek közt voltak sokan, kik okvetlenül kenyerüket vesztik, ha a kiegyezés létrejő, s ezek jól tudták, hogy

a kiegyezést csak Deák és Kemény csinálhatják meg. Felbőszítették tehát Pálffyt Kemény ellen.

Kovács Lajos, kit czikke és röpiratának megjelenése után, szerettek volna Budán és Bécsben megnyerni, ép akkor lépett be egyszer Pálffyhoz, mikor ez szörnyen fel volt háborodva a »Pesti Napló« és Kemény ellen. Fenyegetőzött, hogy a kibékülést akadályozó »Napló«-t betiltja, Keményt hadbiróság elé állítja.

— Tudja-e a kormányzó ur, mi lenne ennek vége? — kérdé Kovács Lajos, miután Pálffy kidühöngte magát. Mi sem zavarná fel az országot inkább, mint a »Napló« elleni rendszabály. A mi pedig Keményt illeti, nála a kiegyezésnek nincs igazabb hive. Elitéltetése a legnagyobb balfogás volna, mely lázba hajtaná az egész nemzetet.

— Mit tegyek hát? — kérdezte Pálffy.

— Elküld Keményhez, — szólt Kovács, — megkéri udvariasan, jöjjön fel holnap ide. Mikor belép, fogadja igen szivélyesen, beszélgessen vele közönyös dolgokról, s társalgás, szivarozgatás közben érintse meg, mi kellemetlen a »Napló« magatartásában s kérje meg, hogy a »Napló« ily dolgokat ne közöljön.

Ugy történt. Másnap ott volt Kemény. Hosszan beszélgetett Pálffyval, ki ekkor meggyőződött, hogy Kemény sem forradalmár, sem a kiegyezésnek nem ellensége.

— Hiszen, beszélte ismerőseinek, s hivatalnokainak, ez a Kemény felette derék ember. Nem lehet rá haragudni, pedig egy szóval sem igérte, hogy a »Napló« más magatartást fog követni. De hát az a »Napló« nem is tulzó lap. Nem hiszem, hogy vele és szerkesztőjével bajom legyen.

Ezt a practikát innéttul többször alkalmazta Pálffy. A nevezetesebb publicistákat és irókat magához kérette. Ha valamit vétettek, szivarozás és társalgás közben részesítette *őket egy kis* dorgatoriumban. Csaknem valamennyit igen

szeretetreméltó embernek találta. Jókaiba pedig épen, mint hirdette, beleszeretett.

De azért épen azon irók, kiket legfinomabb szivaraiban és legszelidebb dorgatoriumaiban részesített, sehogy sem szüntek meg arra figyelmeztetni a nemzetet, hogy a reichsrathba ne menjen.

— De legalább kedves emberek! ezzel vigasztalta magát Pálffy.

XVIII.

A hatalom embereivel átalában elég jól megfért Kemény. Megfértek még a »mérgesebb« publicisták is, annak daczára, hogy Forgách roppant népszerütlen volt az 1849-diki dolgok miatt. Schmerlinggel való rivalizálása nem rehabilitálhatta. Pedig a beavatott köröket ugyancsak megkaczagtatta azon ötlete, melyet, Falk szerint, a birodalmi miniszter benső barátai előtt mondott Schmerling hires várhatunk-jára: »Ah ja, warten kann er schon, aber kommen wird nichts.«

Amikor pedig gróf Zichy Nándor és Jókai a »Hon«-ban irt czikkek miatt egy-egy évi sulyos böntönre és »nemességük elvesztésére« itéltettek, valóságos fergeteg támadt Forgách ellen.

Kemény nem osztotta sem a Forgách, sem átalában a conservativek elleni haragot, s midőn a kiegyezés előtti években a conservativek iránti hangulat kedvezőbbre fordult, e fordulatban Keménynek nagy része volt. Nem csak társadalmi érintkezéseiben, de hirlapi czikkekben is sokat használt nekik, kiknek politikai véleményét nem osztotta; de hazafiságukat és jellemüket nagyra becsülte.

Sőt, mint ki fog tűnni, Kemény remélte, hogy a conservativ vezérférfiak, adott pillanatban, Deáknak és a liberalis pártnak adják át a szerepet. Annyit bizonyosnak tartott, hogy ők csak átmeneti rendszer hiveinek vélik magukat, s hazafiui kötelességüket teljesítik.

E tekintetben Vay memorandumán kivül is számos tény volt előtte nem csak egyesek, de testületek részéről.

Krassó megye, még a reactió bekövetkezte előtt (1861. szept. 4-dikén) az októberi diploma alapján, a román nyelvet tette hivatalos nyelvévé. A helytartótanács elég hazafias volt ez ellen tiltakozni. Az országgyülés törvénytelen kihirdetése ellen szintén a helytartótanács adott be intő pro memoriát, melyet gróf Szapáry István vitt Bécsbe a főkanczellárhoz. Nem hallgatták meg. A helytartótanács ujra felirt. Csak egy szász, Schmidt tanácsos nem állt a 48-diki választó-törvény alapján, a többi mind. A bécsi centralista lapok dühöngtek, hogy a helytartótanács a császárnak tanácsot mer adni. De az ily tények annál jobb hatást gyakoroltak itthonn. Keményt különösen megnyerték. A conservativ politika kitünőségei iránti tiszteletben nem egyszer találkozott Deák Ferenczczel, ki azonban különösen *Dessewffy* Emil grófot tüntette ki rokonszenvével. Tudta, hogy az októberi diploma nagyrészt D. E. müve, a kitünő főurat mégis nagyon becsülte, különösen sokat tartott annak pénzügyi tehetségére. Ez magyarázza meg, hogy Deák, mikor Pozsony városa 1865-ben azért nem akarta megválasztani Dessewffy Emilt, mert nem vallotta magát Deákpártinak s több választó Deáktól kért tanácsot, ez azt válaszolta, hogy D. E. pénzügyi tehetségét nem nélkülözheti a parlament. Erre D. E.-t megválasztották, ő azonban a mandatumot, betegsége miatt, nem fogadta el. Pár nap mulva meg is halt. Kemény a »Pesti Napló«-ban, Deák baráti körökben rótta le e kiváló tehetség és jellem iránti kegyeletének adóját.

Érdekesnek tartom Keménynek a conservativ vezérek felőli gondolkozását nehány levél és hirlapi nyilatkozat által megvilágitani.

E levelek és nyilatkozatok egyszersmind megvilágítják a kiegyezés előtti politikai viszonyokat.

Forgáchról való véleménye kilátszik a következő, Falkhoz intézett, s ez által apróságaiban már közzétett leveléből.

»Mi, ugymond, országgyülést csak bizonyos módon akarunk és a provizóriumot inkább tűrjük minden sulyával, mint némely módját az országgyülés tartásának. *És a provizóriumban még Forgáchot tűrjük leginkább.* Az oppositió — hogy erről sub rosa szóljak — nem repudeálna egy rögtöni országgyülést sem, ha a formaságok megsértéséhez szavazatával, tanácsával vagy bármi indirect helyeslésével nem kell hozzájárulnia. Az ellenzéki pártok meg vannak győződve, hogy a reichsratba beterelés nem sikerül sem a ráczoknál, sem a horvátoknál sem, — végre — Erdélyben sem.*) *A közös ügyeket nem tagadva,* hiszik, hogy bizonyos követelések minden nemzetiség által repudeáltatni fognának, és hiszik, hogy jobb, ha ma történik meg a kisérlet, mint holnap, de a *közvélemény okvetlenül Magyarország minden kanczellárját pártolni fogja,* ki vonakodik a provizóriumot megszüntetni azon okból, mert egy nem magyarországi főhivatalnok az országgyüléssel experimentálást kiván. Magát az experimentálást kárörömmel várja; de a modorért haragszik. — Én nem csinálom e hangulatot, nem is akarok ódákat irni mellette, de a tény igaz, és az is igaz, mit szintén sub rosa közlök, hogy az erdélyi deputatió Bécsben léte óta csak egyszer fordult elő a lapokra előfizetés, s ezzel a határozati lapok vannak megelégedve és nem a »Pesti Napló« vagy az »Ország«. Azaz: *a szélsőbb irányok kezdenek felülkerekedni, mi Nádasdy grófnak köszönhető.*«

Vay báróról átvette, a berlini »Deutsche Jahrbücher«-ből, a »Pesti Napló«-ba a következő jellemzést: »Báró Vayt nem jellemezhetjük jobban, mint ha azt mondjuk, hogy ő legkiválóbb ellentéte Schmerling államminiszternek. Vay

*) Zichy Hermann kanczellár, ki Forgáchra következett, tudvalevőleg a beterelés rendszerét oda akarta fejleszteni, hogy a magyarok, és a nemzetiségek, közvetlenül válaszszanak a birodalmi tanácsba. B. G.

1848 előtt a magyar ó-liberálisokhoz tartozott, a forradalomban compromittálva volt, s évekig sínlődött a börtönben; végre kiszabadult és lefoglalt javai fiaira mentek át. Egy társaságban ugy mutatták be Vayt, mint »földbirtokost.« — »Bocsánatot kérek, — mondá az öreg ur mosolyogva, — én csak fiaim jószágkezelője vagyok.« — Vay ezután a nép közt élt, ismerte annak érzületét; politikáról sokat olvasott és gondolkodott, s daczára kiállott szenvedéseinek, nem vonakodott a protestáns kérdésben (1859) megint az *ellenzék* élére állni. Ugyanazért nem kevéssé volt meglepetve, midőn 1860. októberben a császár magához hivatta, s magyar udvari kanczellárrá kineveztetését tudtára adta. Vay minden programm nélkül lépett hivatalába; ő csak egy czélt ismert: Magyarország kibékítését Ausztriával. Hogy mi uton jő az létre, előtte közönyös volt; tudta, hogy az októberi diploma nem elégítheti ki a magyarokat, de azt is tudta, hogy a császár az 1848-ki törvényeknek oly helyreállitását, minőt Magyarországban kivántak, nem fogja megadni; azonban meg akarta kisérteni majd egyik, másik félnek engedésre birását, s ekképen oly compromissum létrehozását, mely, ha végleges megoldást nem igér is, legalább további békés tárgyalásokat lehetővé tesz.*)

*) Ezt a jellemzést a »D. J.«-be *Falk* irta »Briefe aus Oesterreich« czim alatt. Egyátalán Falk, ki a bécsi és a németországi sajtóval összeköttetésben volt, kiszámíthatlanul becses szolgálatot tett a magyar ügynek. E tekintetben nincs senki, akit vele egy sorban lehetne említeni. Az említett érdekes tanulmányban találóan jellemezte Schmerlinget és Széchent is, s már ekkor — 1862-ben — kimondta, hogy Magyarország egyedül csak a dualismus segítségével tartható meg Ausztria szövetségében. Ugyanitt figyelmezteti Németországot a magyarországi németség helyzetére. »Az Ausztriában élő németségnek körülbelül harmadrésze — ugymond — a magyar korona országaiban lakik, s bár németül beszél, sem németnek, sem osztráknak nem tartja magát, hanem Szent István koronája tagjának; e németségben a német nemzeti moz-

Apponyit pedig egyszer Kemény védelmezte meg a *bécsi* támadásokkal szemben. A centralista »O. D. Post« ugyanis a kibékülés szükségességéről beszélve, a conservativek, s különösen Apponyi ellen fordulva, igy szólt: »Tudjuk, hogy ezen urak — t. i. Apponyinak és társainak — befolyása csak addig tart Magyarországon, mig ott az erőhatalom uralkodik.«

»Ezen pár sor — mond Kemény — azt akarja insinuálni, mintha a magyar provisórium a magyar conservativek müve volna, s csak azért hozatott be és akként kezeltetik, mint e párt érdeke kivánja. Ha az »O. D. Post« bizalmatlanságát azzal indokolja, hogy gróf Apponyi az alkotmányosságnak nem barátja, akkor nekünk, *kik soha sem voltunk ugynevezett ó-conservativek,* lehetetlen Kuranda urat arra nem buzdítanunk, hogy igyekezzék polgártársai között saját alkotmányos érzelmei iránt oly szilárd meggyőződést támasztani, mint mi meg vagyunk győződve arról, hogy *Apponyi gróf alkotmányos magyar ember.*«

Mikor pedig Zichy gróf helyére, 1865. juniusban *Mailáth* György neveztetett ki kanczellárrá, Kemény igy nyilatkozott: »*Mailáth* György kanczellár urat illetőleg állhatatosan meg vagyunk győződve, hogy ő a *jogfolytonosság embere.* Hogy az októberi diploma alapján áll, azt az 1861-diki országgyülés bezárta előtt tartott szónoklatából is tudjuk. *) De hogy

---

galomnak semmi tere sincs. (Deutsche Jahrbücher 1862 évi folyam, II. köt. 145. l.)

Schulverein akkor még nem volt Németországban, s a német sajtó megnyitotta hasábait a Magyarország iránt igazságos és barátságos, sőt annyira magyar hazafias czikkeknek és tanulmányoknak is, minők Falk soha nem szünetelő tollából származtak.

*) *Mailáth* ebben a beszédben, melyet a főrendi ház 1861. augusztus 21-diki ülésében tartott, azt mondta, hogy az 1848-diki törvényekkel kapcsolatban is találhatók módok a birodalom ügyeinek tárgyalására. Ezért hitte Kemény, hogy Mailáth a jogfolytosság embere. B. G.

mily mértékben akarja ezen okmányt a német-szláv tartományok alkotmányos igényeivel összhangba hozni, ahhoz hozzávetni még idő előtti volna.«

Hogy Mailáth és Sennyei már az októberi diploma idejében miként kezelték a hivatalukkal járó hatalmat, erre nézve felvilágositást ád Kemény következő, felettébb érdekes levele, melyben Falk és Danielek viszályát is elbeszéli.

»Édes barátom! irja Falknak. Közelebbi levelére *sub rosa* ez a válaszom:

Kérdés mindenek előtt, hogy vajjon nem volt-e Bécsben P......, mert akkor igen megfogható speculatiónál fogva, nagyon roszul vélekedik kegyedről Danielek, legalább addig, mig »Magyarország« — vagy hogy is hívják? — nagy közönségnek fog örvendeni.

Igy jártam én Gregussal, ki fölmondott nekem, mert azt hivé, hogy felőle rosz véleményben vagyok; én tudtam ugyan, hogy éppen ellenkezőleg áll a dolog, de sokkal büszkébb vagyok, semhogy tévedését eloszlatni csak meg is kisértsem.

Ezen előszó után nem akarom kétségbevonni, hogy Danielik, ki önről nagy véleménynyel van, zsémbelhetett ön két czikke némely kifejezéseire.

Én tőle directe nem hallottam semmi panaszt, de ismétlem, — sub rosa — el kell beszélnem egy casinói történetemet.

Mailáth különhíva, ezt kérdé tőlem: A kormány kénytelen Falknak két czikke miatt a »Pesti Napló« ellen föllépni. *Mit gondolsz, hogy járjunk el mi?*

Erre én azt feleltem, az egyik törvényes mód az, hogy ti engem pörbe fogassatok. De a pör kimenetele kétséges. Aztán én a népszerüséget lassankint szeretem gyüjteni, s megvallom, igen nagy alkalmatlanságomra volna, ha egy törvényszéki spectaculum által a népszerüség egész terhét nya-

kamra zúdítnátok. Nem kivánok nagy ember lenni; mert *feriunt summos fulmina montes.*

Mailáth igy válaszolt: Tökéletes igazad van. De hát mit tegyünk?

Erre azt mondám: Az osztrák törvények szerint jogod van a »Napló«-nak megintést adni; de e lépés megbotránkoztatná a közönséget.

— *Tanácsolj mást hát;* szólt ő.

— Nem tudok mást tanácsolni, feleltem.

Hozzánk közeledett Lónyay Menyhért és Semsey s én alkalmat vettem a távozásra.

De amint az olvasóterembe akartam lépni, karonfogott *Sennyey* Pál s kérdé: *Kiegyezkedtél-e* Mailáthtal?

Elmondám párbeszédünket; mire ő azt emlité, hogy tán jobb lesz, miután a czikkek miatt nagy a lárma, ha egy szelid dorgálással egyenlíttetik ki az egész ügy.

— Ez rám nézve nem lesz alkalmatlan, — válaszoltam, — de egészen a régi rendszerből van átvéve.

Két nap mulva hozzám jött Weber rendőri tanácsos, azonban el levén foglalva, legényem azt mondá, hogy nem vagyok itthon.

Hihetőleg a két czikk ügyében járt.

Már most, ha ezen körülményeket összevetem, ha meggondolom, hogy Danielik in petto helytartósági tanácsos, sőt respective a *studiorum comissió* feje, s igy a sajtóügy is az ő osztályába tartozik: igen lehetségesnek vélem, hogy ő is kevéssé befolyhatott a »Pesti Napló« azon helyzetére, melyről Mailáth és Sennyey velem értekezett.

De ebből következik-e, hogy önnek ócsárlója, vagy tán épen ellensége volna Danielik?

Alkotmányos államban minden ellenzék ugy opponál, hogy nézeteivel tudjon kormányozni is.

Már, kérdem, ha minket azon kedvetlenség érne, hogy a kormányt át kellene vennünk: vajjon egészen közönyösek lehetnénk-e a sajtó iránt. S ha nem, akkor, midőn például Mailáth, Sennyey vagy Danielik — mint journalisták ellen — mi is szabályokhoz nyulnánk: vajjon ellenségei vagy ócsárlói volnánk-e ezen kitünő talentumu és becsületes jellemüférfiaknak?

Bevégeztem felvilágositásaimból mindazt, a mit én tudok, barátja Kemény.«

Ez a levél többet — tegyük hozzá több dicséretet — mond a két conservativ vezérférfiuról, mint a »Hirnök«-nek akkori hymnusai összevéve.

Keménynek azonban Mailáth és Sennyey miatt is volt ellenkezése Deákkal. Erről, valamint a conservativek és liberálisoknak Kemény által vélt conniventiójáról a következő levél szól, melyet Kemény szintén Falkhoz intézett: »Hogy a »Pesti Napló« minő helyzetü lesz a politikában, az később dől el. A tény csak az, hogy én Sennyeyt akartan kanczellárnak, Deák Mailáthot, s az ő kivánsága teljesült. *Tervszerint ezen urak a magyar országgyülés bizonyos stadiumában lefognak mondani.* Majd meglátjuk, teljesitik-e igéretüket?«

Kitünik alább, teljesítették-e, vagy egyátalán létezett-e ily conventió?

Az 1862—65 közti időszakban egyébiránt Kemény keveset irt. Többnyire csak akkor, ha a jogfolytonosság álláspontját kellett megvédeni. Mikor Deák Lustkandl elleni röpiratát közzétette, ennek hatását és magas szinvonalát találóan jellemezte Kemény e szavakkal: »Murillo egy maig is bámult képét egy kendőre festette; Deák pedig Lustkandlról irt egy maradandó becsü müvet.«

Érdekes s egyszersmind megvilágítja Keménynek a jog folytonossághoz való szilárd ragaszkodását, a Deák-Lustkandl-polemiára vonatkozó következő adat.

Mikor Deák megirta tanulmányát, megmutatta azt több kiváló egyénnek, a többi közt Gorovénak s Eötvös Józsefnek. Mind a ketten ellenezték a munka kiadását. Eötvös, miután elolvasta, rémült arczczal állított be Deákhoz. — Bécsben, ugymond, ép most hajlandók a concessiókra, s a megalkudásra. A röpirat el fogja rontani a kedvező hangulatot. Merev jogi álláspontja lehetetlenné tesz minden közeledést.

Hasztalan kapacitálta Deák Eötvöst, ez megmaradt aggodalma és azon kérése mellett, hogy a röpiratot nem kell kiadni.

Deák gondolkodóba esett. De ismerte Eötvös félénk természetét. Tudta azt is, hogy Kemény szintén hajlik az aggodalmaskodásra, de a röpiratban kifejtett jogi álláspont-hoz szilárdan ragaszkodik. Attól tette függővé a közzétételt, ha abba Kemény beleegyezik, s ha nem lát abban oly dolgot, ami az osztrák sajtótörvény szerint üldözés tárgyát képezhetné. Ily nagyra becsülte Deák Keményt.

Magához kérette tehát ezt, ki megjelent s elolvasta a tanulmányt. El volt ragadtatva, habár elismerte, hogy e röpirat kiadása rosz vért csinálhat. A kiadást azonban szükségesnek tartotta, hogy megtudja a nagy állámiratból Magyarország: mi a joga, s Ausztria: mihez van igénye?

A következő levél, melyet Kemény Falkhoz intézett, érdekes világítás a Lustkandl ügyre. »Édes barátom! irja Kemény. Egymásközt szólva, igaz, hogy Deák egy — röpirat alakban 15 ivet tevő — munkát ád ki. Czélja csak az, hogy constatirozva legyen: minő jogokkal birt törvényeink szerint a nemzet. Gyakorlati haszna az, a mi egy *regestrumé,* midőn a felek alkudoznak bizonyos javadalmak és terük átvételéről.

E regestrumból kitetszik: mily jogot *nem birt* az ország, s tehát az eo ipso *közös.* (Például a külügy.) Mily jog

közös azért, mert a jog külön gyakorlásának értelme az intézménynyel megszünt (közbenső vámsorompó nem levén, közös a vámügy). Mily jog közös beltermészeténél fogva is önként érthetőleg. (Közös vasutak.) S végre mely jog olyan, a melyet a nemzet valósággal birt; de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet, propter bonum pacis. Ilyen *leltárra*, a legnagyobb békehajlam mellett is, végtére szüksége van mind a nemzetnek, mind az osztrák kormánynak. Minden eladásnál, cserénél, átruházásnál előfordul. Én ugyan Deákot nem ösztönzém, de miután barátai, Gorovén *) kivül, nógatták a kiadásra, magam is azon declaratiót tettem: hogy az osztrák sajtótörvények szerint sem lehet a munka megjelenése pör tárgya. Mi igaz is. A munka tehát szedés alatt van magyarul, s Deák nagy örömének tartaná, ha ön forditaná azt németre; Csengery azonban már Budensnek adta át, s az néhány ivet le is forditott. Deák ezen munka magyar kiadását Csengerynek ajándékozta. De a német kiadásból szeretne jövedelmet vonni, s jó honorarium mellett Bécsben, Lipcsében akarná eladni. Itt Ráth ajánlkozik szép feltétellel; de Deák künn akar kiadót. E részben ön nagyon lekötelezné őt és nekem nagy örömöt okozna, ha kéz alatt a bécsi kiadókkal érintkeznék, s engem a feltételekről értesítene. A püspököt üdvözlöm. — Levelét figyelemmel elolvastam és fontosnak tartom. Pest, 1865. január 27. Hive

Kemény.«

Ugyanezen ügyre vonatkozólag egy másik levelében arról értesítette Kemény Falkot, hogy *Ráth* Mór 1000 frt tiszteletdijat kinált Deáknak, ez azonban az ajánlatot visszautasitotta, nem az összeg, hanem azon szempont miatt, mert okvetlenül *német* (bécsi, vagy németországi) kiadót keresett.

---

*) Egészen megbizható forrásból irtam és irhatom ujra, hogy nem csak Gorove, de főleg Eötvös ellenezte a röpirat közzétételét. B. G.

Kétségkivül azért fektetett sulyt a német kiadásra, hogy a munkát a külföldön és Ausztriában jobban olvassák.

A röpirat először a »Budapesti Szemlé«-ben jelent meg. Kemény a »Napló«-ban nagy esemény gyanánt fogadta, tárgyalta, s legszebb czikkeivel támogatta azt.

A jogfolytonosság zászlaját, aggályai daczára, magasan lobogtatta.

De a harczias kedv Keménynél ez időszakban csak időnként lángolt fel igy.

Czikkeinek, leveleinek csaknem minden során meglátszik az elkedvetlenedés.

Visszavonulás által akart menekülni abból a helyzetből, melyből a kibontakozásra alig látott esélyt. Le akart mondani a »Napló« szerkesztéséről. »Én nem hiszem, irja Falknak, hogy a mostani idő nekem való legyen; folyvást gondolkodom a szerkesztéstől való menekülésről. Emichnél a felmondási időt rövidre tüztem ki; befolyásom saját pártomnál is csökkenni fog.«

Panaszkodik a szerkesztési bajok miatt. Aggódik Falk sorsa felett, kit hazafias czikke miatt perbe fogtak, s utóbb elitéltek. Örvendene, ha egy uj lap jönne létre. E dolgokról szól következő, 1863-ban irt levele:

»Édes barátom! irja Falknak. Szerkesztőségemnek fele beteg vagy szünidőt nyert levén, csak most vehettem időt, hogy pár sort irhassak önnek.

Zsedényi azt mondja, hogy a feltörvényszék 3 hónapra csakugyan elmarasztalja önt; de a börtönt fogsággá változtatja át.

Miután ő előre megmondta nekem, hogy önt az első biróság mennyire fogja *elitélni;* igen *megdöbbentem ezen második jóslatán.*

Mert, megvallom, nem hittem, hogy a pörnek komoly resultatuma lehessen.

Kérem, tudósitson, hogy áll ügye? Mikor tárgyalják s mily kilátással?

Nőjét különösen üdvözlöm, barátja

Kemény.

U. i. Pompéry részvényekre épült lapot akar kiadni, s mint mondják, az ön szerkesztése alatt. Én is szeretném önt Pesten látni, de biztos helyzetben.«

Az utóiratban emlitett terv csak mende-monda volt; de Kemény elhitte.

Mindenen kap, ami őt esetleg feleslegessé tehetné.

Falk elitéltetése csakugyan bekövetkezett, s ezt felettébb fájlalta Kemény. Falknak több barátja azt a tanácsot adta, hogy folyamodjék kegyelemért; sőt bizonyosnak látszott, hogy Falk mindenesetre kegyelmet nyer, ha folyamodik. Az irányadó körökben kaptak az ily alkalmon; mert tüntethettek, hogy nem keresik az áldozatokat, s a kegyelmi kérvényt — bár jogtalanul — fent és alant bizonyos mérvig a fennálló rendszer közvetett elismerésének tekintették.

Kemény őszintén megirta e tekintetben véleményét Falknak. »Édes barátom, — ugymond levelében — Ön ismer engem, s tudja, hogy nem vagyok azok közül való, kik daczolni és büszkeséget fitogtatni különösen szép tulajdonnak tartanak. Én senkit sem kárhoztatok, sőt nem is gáncsolok, ha azon utakat használja helyzetének könnyitésére, melyek minden államban kivétel nélkül divatban vannak. Midőn tehát ön közelebbi levelét hozzám intézte, azt hittem, hogy az itteni közvélemény felől akar tudakozódni, s ennél fogva kérdeztem meg privátim azokat, kik mérsékeltebbek, de nem izolálták el magukat a sokaságtól és azzal együtt gondolkoznak, s éreznek. Ezek nézete felől értesithetem önt. Most is csak azt felelhetem, mint előbb. *Magam épen semmi megütközni valót sem látok a dologban; de látnának mások.* Itt különben is minden mérték csalfa az embe-

rek és dolgok megitélésében. A forradalom következtében sokan szenvedtek sok évi rabságot, sánczmunkával is összekötve. Ez sivárrá tette az embereket a körülmények megitélésére nézve. P....ryt kárhoztatták, hogy mentség helyett mért nem tartott philippikát. Elismerés éppen semmi sincs. A szenvedéssel sem lehet még csak azt az elégtételt is nyerni, hogy legalább senzatiót okozzon. Szóval tegye ön azt, mit körülményeinek totalitása szerint czélszerünek tart. *Ha a gáncsot nagyra nem veszi*, s ha az elismertetésre mi, ha legalább is a jobb kezét a tűzre nem teszi, ugy is nehezen érhető el — tulságosan sokat nem tart: akkor valami közép utat fog találni, mely családja iránti kötelességét is kielégiti, s a mi közönségünknek sem tünik szemébe. Barátja *Kemény*.«

Mily életbölcsesség, a viszonyok, s emberek mily ismerete nyilvánul a fennebbi sorokban! Falkot szeretné megkimélni a sulyos büntetéstől; de a közvélemény előtt, mely türelmetlenül követelte a hazafias áldozatokat, nem szeretné lealázni. Töpreng, mit lehetne tenni. Eszébe jut a jó közép ut, melynek feltalálására biztatta Falkot. Sietve megirja neki, hogy Falk *neje* folyamodjék és menjen személyesen ő felségéhez. Igy Falk is megmenekszik a kellemetlenségtől, a közvélemény sem fog zúgni. A dolog vége az lett, hogy Falk nem folyamodott, de nem is kapott kegyelmet.

Mindez felettébb elkeserítette Keményt. A kormány aránylag enyhén kezelte ugyan a hatalmat; de Kemény mégis látta, hogy a forradalmi szellem és az elnyomás folyton harczban állnak egymással. A temetőben történt egyik vértelen demonstratió megragadta figyelmét. Megkapó közvetlenséggel irja Falknak:

»Tegnap megint demonstrationális nap volt. Nem azt értem demonstratió alatt, hogy a temetésre az egész aristocratia és vagy 30 ezer ember jelent meg; sem azt, hogy

számos delnő — s minden osztályból — gyász-ruhát vett fel. A rend és csend bámulatos volt, bár a rendőrség sehol sem vala látható. Egyáltalán a hatóság most igen nagy mérsékletet és eszélyt tüntet fel. A demonstratió a temetőben történt, s meg vagyok győződve, hogy senkitől előre látva, s előre nem intézve. Mint hallom, 10 ezeren lehettek jelen. A koporsó betétele után a távolból megzendült lassan a szózat. Egyes sorait a legtávolabbi helyekről kapták fel és adták vissza, s ezen első kisérletek után megdördült a 10 ezer hang s leirhatatlan exaltatióval éneklé el: »megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán.« »Népek hazája nagy világ« stb. Valaki egy sirkőre fellépvén, szónokolt is pár sornyit. A nőpublikum nagy sirása és számos könyező férfiu felemelt karja, légbe dobált kalapja, »éljen a haza!« s más eféle zárta be a kölcsönös jelenetet. Tisztelt nőjének válaszolom: Én a Svábhegyen Emich lakásának emeletét vettem ki: ott fogom májust és juniust tölteni. Ekkor hat hétre utnak indulok, s vagy menet vagy jövet, tiz napig szerencsés leszek, szives ajánlatát elfogadva, vendége lenni, azon kikötéssel, hogy *három* szobával ne hozzanak »bőség miatti zavarba«. Mit tudnék én annyi helylyel csinálni. Tisztelője Kemény.«

De a békés demonstratióktól sem vár semmit. Idegenkedik a zajtól még később is, mikor már a forradalom veszélye kevesbbé fenyegetett. A következő levélben nagy elfoglaltságáról és az utczai demonstratiókról egyaránt panaszkodik.

»Az a nehány sor — irja Falknak — melyet felküldtem, párt- és lapprogramm, mely nem vezérczikkre való. Ha a »Pesti Napló« ezen nyomon indul el, akkor találkozik azon párt nézeteivel, melyet képvisel és fog ezentul is képviselni. Most néha 3 tanácskozmányunk is van naponként, s ma holnap complet bolond leszek a szerkesztés, értekezések

és koczódások miatt. *Különben is az utczai csoportozások este a szobából kimozdulást veszélyessé teszik, s elég kommotiót nem tehetek.* Szombaton casino-gyülésem van, melyben felszerelésről kell referálnom. Csak a vasárnap reggeli vonattal indulhatok tehát, s egyuttal felmegyek Bécsbe, azon szilárd elhatározással, hogy önnel beszélve, hétfőn visszatérek Pestre.«

Majd egyátalán a politikától óhajt szabadulni, melyet megunt, s melynek sikerében nem bízik. Ugyancsak Falknak irja Bécsbe: »Szombaton indulok egyenesen önhöz és onnan, ha egy napot szives társaságukban eltölthetek, a Rajnára sietek. Azután Baselben, Genfben, Chamberyben, Grenobleban és Avignonban fogok tartózkodni, t. i. oly helyeken, hol ezt az utálatos szót »politika«, egyszer sem leszek kénytelen hallani.

És még akkor sem bizik Kemény, mikor Bécsben az ujabb fordulat már megtörtént. Mikor Mailáth kanczellárrá, Sennyey tárnokká neveztetett ki; sőt a kiegyezés tervét Deák már megcsinálta. A »Debatte«-ban már tisztáztatott a kiegyezés programmja. Deák a »Pesti Napló«, s általában Magyarország passivitását fenn akarván tartani, e bécsi lapban fejtette ki (a »Debatte« czikkeinek nagy részét ő iratta) a közösügyeket és azok kezelésének módját. Kemény helyeselte a tervet, befolyt annak felállítására, bár a »Napló«-ban még sem csinálhatott propagandát számára. Kimondhatatlan öröme tellett abban, hogy a közös ügyek, melyeknek körvonalozását ő husz éven át sürgette, végre tisztáztatnak. De nem bizott, hogy a kiegyezési terv keresztülvihető lesz. A dynastia és az osztrák pártok ellenállását legyőzhetetlennek, s Magyarországra nézve kevésbbé jó alkut lehetetlennek tartott.

A bécsi kormánykörök hallani sem akartak a magyar államjog olyatén elismeréséről, mint a »Debatte«ban volt fejtegetve. Belcredit, kit a bécsi centralista lapok Schmerling

ellenében reactionáriusnak kiáltottak ki, védelmezte ugyan Kemény e vád ellen; de nem olvashatta ki a dualismus elismerését a birodalmi miniszter e programmjából: »Napjaink legáldásosabb törekvései egyikének kell tekintenem amaz ügyek körének folytonos nagyobbitását, mely ügyek azok önkormányzatára utasítandók, kiknek érdekei ez által közvetlenül érintetnek.«

A magyar országgyülést 1865. deczember 10-kére öszszehivó kir. kézirat szeptember 20-dikán megjelent, melyben a felség egyenesen a kiegyezés létesítésére hivta fel az országot e szavakkal:

»Hogy a függő közjogi kérdéseknek az ujabban lényegileg változott viszonyokhoz mért igazságos és méltányos, ugyanazért tartós megoldása és szeretett Magyarországunk alkotmányos jogainak birodalmunk léte és hatalmi állásának elutasíthatlan követelményeivel leendő összhangzatba hozatala iránt az ország rendeivel és képviselőivel tanácskozhassunk és üdvös törvényeket hozhassunk.«

Keményre, sőt a nemzetre nézve örömnap volt az, mikor e legfelsőbb kézirat közzététetett. De Keménynél alig látta valaki inkább az űrt, mely a nemzet és a dynastia közt még mindig tátong. A függő kérdéseknek a lényegesen változott viszonyokhoz képest való megoldása alatt még mindig mást értettek Bécsben és Budapesten. S nem volt Ausztriában egyetlen párt sem, melyre Magyarország támaszkodhatott, sőt mely többé-kevésbbé ellensége nem lett volna a magyar álláspontnak.

Hasztalan intézett félhivást Andrássy Gyula a »Pesti »Napló«-ban az osztrák liberálisokhoz. Kemény belátta, hogy Magyarország egyetlen lajthántuli párttal sem szövetkezhetik. Kimondta ezt 1865. október 27-én irt czikkében, miért persze a centralisták (épen ők!) nagyon megharagudtak, s bosszankodva egyáltalán Magyarországra, ennek magatartása

miatt, ismét igy fenyegetőztek: »Ha a magyarok ekként beszélnek, *akkor jobb lesz, ha őket ujra fegyverrel hódítjuk meg.*«

Kemény hatalmasan megtorolta az éretlen fenyegetődzést. Nem tudom, ugymond, hogy a hős journalisták a »Niebelungen« harczosainak hányadik ivadéka; de azt mégis reménylem, hogy papirkarddal nem lehet valami véres csatát vívni.« A gyermekes hősködést legjobban agyonütötte a következő mesével: »Volt ugyanazon városban egy vézna, de szájas lelkész, ki a másik felekezet papjával egyházi szónoklataiban polemizálni szokott. Egy alkalommal egészen le akarta sujtani ellenfelét, s prédikáczióját igy kezdé: »Keresztény atyámfiai! már most én megrázom az *eget* és a *földet.*« Erre vetélytársa a következő vasárnap ekként válaszolt: »Atyámfiai a Krisztusban, tudom hogy hallottátok, mivel dicsekedett a szomszéd tiszteletes ur. De ti ismeritek őt. S ugyan hiszitek-e, hogy kertjében még *egy szilvafát is jól meg tudna rázni?*«

De azért Kemény aggodalommal tekintett a jövő, s az országgyülés megnyitása elé. Érezte, hogy ez az utolsó kisérlet. Ha ez sem sikerül, ha a nemzet és dynastia ki nem egyeznek (a kiegyezés végre is az osztrák pártok feje felett köttetett meg), csak kettő lehetséges: forradalom, vagy katonai absolutizmus, avagy mind a kettő.

Hogy mily hangulatban volt ez időtájt Kemény, mily aggodalmak gyötörték, a következő, 1865. október 22-dikén Falkhoz intézett sorai leginkább megvilágítják: »Hogy ön hagyja-e előbb a »Pesti Napló«-t, vagy én, az nagyon kétséges. Pár hónap alatt is visszavonulhatok. *Ha pedig az országgyülés rosz véget ér, ami kevés pénzem van, egy külföldi bankba teszem vitalitiumra, s becsületes svájczi paraszt leszek Interlaken vagy Basel körül valahol. Ezt Deák régóta tudja.*«

A végső szavak világosan megmondják, hogy Kemény

Deák előtt nem titkolta aggodalmait. Kemény egyébiránt nem egyedül kétkedett a kiegyezési mű sikerében még az 1865-diki országgyülés megnyitásának idején is. Deák maga csak a nemzetnek a jogfolytonossághoz való szilárd ragaszkodásában bízott, s Kemény aggodalmait nem volt képes eloszlatni.

Ez az országgyülés sikertelenségének esetére szilárdul elhatározta, hogy ki fog vándorolni. Szobájában tájkép volt, az Oceánon uszó hajó. Kemény e hajóra ráirta e szót: *Amerika.* Akárhányszor igy szólt barátainak: Itt utazom én!

A közbejött események azonban megczáfolták Kemény aggodalmait.

De 1865-ben, a königgrätzi csata előtt, s a szívrendítő tapasztalatok után, ez aggodalmak még jogosultak valának.

XIX.

Az 1865-diki országgyülés 30 tagból álló bizottságot küldött ki a válaszfelirat kidolgozására. A bizottság elnöke *Andrássy* Gyula gróf volt. Tagjai közt helyet foglalt természetesen *Deák* és *Kemény* is. Deák javaslatot terjesztett a bizottság elé. Élénk viták támadtak. A conservativek Deák *ellen* foglaltak állást, megczáfolva ekként Keménynek hozzájok füzött várakozását. A további czáfolatok pedig később következtek. A 30-as bizottságban *Apponyi* György gróf és *Bartal* nem tartották elfogadhatónak Deák feliratát, mert ez ismét csak a törvényes jogalap elismerését hangsulyozta, s nem felelt a trónbeszéd felhivására. A fejedelem igy szólt: »Az eddigi akadályok között első vonalban áll azon ellentét, mely a kiindulási pontok közt létezett. Jogvesztés egyrészről, merev jogfolytonosság más részről — kiegyenlítésre nem vezethetének.« Ez akadályok egyikét elhárította a korona, midőn a jogvesztés helyett a pragmatica sanctiót választotta kiindulási pont gyanánt, s elejtette a február 26-iki pátenst. Viszont a nemzetnek is engednie kell a merev jogfolytonosságból. Revideálni kell a 48-diki törvényeket a birodalom hatalmi állására és a fejedelmi jogokra való tekintettel. »Hinni szeretjük, ugy mond a trónbeszéd, hogy a nemzet fejedelmével egyetértve, az ösöktől származott áldozatkészséggel és öntagadással járuland a feladat megoldásához, annál inkább, miután azon helyzetben van, hogy midőn erőt és sulyt kölcsönöz, saját erejét és sulyát növeli,

midőn emel, önmagát emeli, midőn az *egész* fenmaradását biztosítja, saját épségét tartja fenn.«

Apponyi György ki akarta mondatni a válaszfeliratban, a trónbeszéd fennebbi szavainak idézése után, hogy felelősséget vállalunk, a mit teendünk, tekintettel leszünk a birodalom állapotára és alkotmányos jövőjére is.

Apponyi ez alatt a jogfolytonosság kérdésbe helyezését értette: a felelős miniszteriumot és a liberalismust koczkáztatta.

Kemény Zsigmond szólt először az inditványhoz. Ismét megmutatta, hogy a jogfolytonosság, a parlamentarismus és a democratia rendithetlen hive, s hogy a kiegyezés sikerében nem bizott, ennek ép az volt oka, mert tudta, hogy e pontokban a nemzet nem engedhet. Szokatlan hévvel és erélylyel támadta meg Apponyi inditványát. »A jogfolytonosság kérdésbe tétele — ugymond — arra vonatkozik: legyen-e, vagy sem miniszterium. *Mi a képviseleti alkotmány és a felelős miniszterium mellett küzdöttünk, s ha ezektől elállunk, erkölcsi halottakká leszünk.* Vannak, amikben engedhetünk, e kettőben azonban nem. *A nemzet a liberalismus ösvényén visszafelé nem mehet.* Minő concessiókat tegyünk a közös ügyekben, ez más kérdés. A monarchia másik felére nézve a felelősségnek Apponyi által ajánlott mérvü elvállalása pedig ránk nézve egyenesen veszélyes.«

Apponyi György gróf inditványa mellőztetett. A válaszfelirat, elismerve a közösügyek létezését és azok körvonalozásának szükségességét, valamint kijelentve, hogy a magyar országgyülés oly javaslatot szándékszik késziteni, mely a magyar alkotmányos önállást megóvja s egyszersmind a birodalom életérdekeinek is megfelel, igy folytatta: »de jogfolytonosságot kérünk felségedtől törvényeink értelmében, különösen parlamenti kormányt, felelős miniszteriumot és a köztörvényhatóságok alkotmányos helyreállítását . . . *Ha pe-*

dig felséged e jogos és méltányos kérelmünket nem teljesitené, s az absolut kormányzati rendszer ezentul is fenntartva, megtagadná tőlünk a parlamenti kormányt és a felelős ministerium visszaállitását, sulyos aggodalom fogná el ismét kebleinket.«

Ime Deák és Kemény szelleme mily harmóniában olvadtak ekkor már össze az engedményekre való készségben, de a nemzet sarkalatos jogaihoz való szilárd ragaszkodásban, tekintet nélkül arra, mily veszélyekbe rohan a haza és a monarchia.

A feliratban kifejezett remény és aggodalom közül az utóbbit látszottak igazolni az események.

A porosz-olasz háboru kettévágta a kiegyezési alkudozás fonalát. A parlament feloszlatását elrendelő leirat 1866. junius 26-dikán — a harczi esények közepett — olvastatott fel a házban. Ez volt a »nagy eszme,« ahelyett, melyet a »Napló« hirdetett, hogy általa fellelkesedjék a nemzet, s megmentse a trónt és hazát. A feloszlatás megdöbbentő hatást gyakorolt az országban. Csak kevéssé enyhithette azt *Sennyey* e kijelentése: »A kiegyezés reményéről, e czél felé irányzott igyekezetről lemondani nem kell: nem fogunk lemondani.«

Minden a régi bizonytalanságba sülyedt vissza. Kemény teljesedve látta aggályait, s eszébe jutottak fogadalmai, melyeket az országgyülés sikertelenségének esetére tett. Abban hagyott minden munkát, akcziót. Nem irt a »Napló«-ba, nem is szerkesztette. Falk fejezte ki a nemzet boszankodását, figyelmeztetve julius 1-jei czikkében a bécsi kormányt, hogy mig a monarchiában Salzburgtól Orsováig minden népképviselet szünetel, addig a porosz tábornokok a harcz közepett szervezik a *német parlamentbe való* választásokat. Megvalljuk, folytatá Falk, hogy a Poroszország és Ausztria közt fennálló feszültség bennünket nem vakit el annyira, hogy érdekeltséget ne keltene bennünk a *porosz politika azon bátorsága,*

mely a harczi zaj közepett sem fél a nép képviselőinek szavazatától.«

A poroszok győztek Szadovánál. Ez a győzelem a fordulópont Ausztriával való kiegyezésünk történetében. A nagyeseményekével majdnem egyidejüleg érkezett hire a bécsi kormány ingadozásának.

Auersperg, *Kaiserfeld* és *Deák* a császárhoz hivattak. A fejedelem közvetlenül érintkezésbe lépett a haza bölcsével. A meghivás egy bizalmi férfiu közvetitésével történt. Deák Bécsbe sietett. A fejedelemre mély benyomást tett e találkozás. Deák a nagy csatavesztés után nem követelt többet, mint mikor Ausztria még hatalmas volt.

A 48-diki törvények jogfolytonosságát, a nemzetnek alkotmányos jogaiba való visszahelyezését azonnal proklamálni lehetett volna. Deák ezt ellenezte. Ugy gondolkodott, s ezt ki is jelentette a történeti nevezetességü találkozón, hogy a békekötésig el kell ezt halasztani, nehogy a nemzet a fejedelmi tényben csak a vereség hatását pillantsa meg. Egy hattagu bizottság azonban, melyben magyar irányadó férfiak közül három: Deák, Andrássy és Lónyai vettek részt, megállapitotta a kiegyezés alaptételeit.

De a közösügyek és azok kezelési módja még ekkor sem volt részletesen kidolgozva. Pedig 1864-től, különösen a husvéti czikk megjelenésétől fogva hivatottak és nem hivatottak törték fejüket, miként lehetne a közösügyeket rendezni, s Ausztriával mily feltételek alatt lehetne a kiegyezést megkötni. Egyesek és pártok külömböző véleményben voltak, de legalább a jóakaratot, ebben az egész időszakban, nem lehet senkitől elvitatni. Keresztes párt nem jött létre, mely a nemzet rovására hajlandó lett volna külön alkut kötni a dynasztiával. Ide vonatkozik Keménynek Falkhoz intézett következő levele:

»Köszönettel vettem értesitését. A czikk, nézetünk szerint, a W...... (Wandererben) kijöhet.

Keresztes-párttól nálunk nem tartok: gróf *Károlyi György is csak akkora indignátióval beszél a német urak programmjáról, mint én, vagy más.* Láthatta ön, hogy a clericalis törekvés is dugába dőlt; *Magyarországon az efféle terményeknek nincs földjük.* Királyinak nem kell emlék. Ö, a körülmények úgy hozván magukkal, megy ugyan, — de marad; barátja *Kemény.*«

De, hogy a kiegyezési korszak mily furcsaságokat is termelt, mutatja azon eset, melyről Frankenburg Adolf emlékszik meg, s melyet, valamint Deák magatartását, megvilágitja Kemény alábbi levele.

August báró — a nevet s néhány apró részletet nem Frankenburg munkájából kölcsönzöm — szintén feltette magában, hogy a kiegyezést megcsinálja. Meglátogatta Deákot, s a haza bölcsével beszélgetett a kiegyezés módozatai felől. Amit hallott, jól-roszul megjegyezte, s vasutra ülve, ment egyenesen Bécsbe a kanczellárhoz, magukhoz a főherczegekhez. Azt mondta, hogy ő Deák megbizottja, s ennek nevében alkudozik. Eleintén hittek neki, jegyzőkönyveket is vettek fel vele. Frankenburg akkor a kanczelláriánál volt. Ez értesülve August báró állitólagos missiójáról, meg akarta tudni: mi van a dologban. S mert még hozzá fel is szólitották rá, Keményhez irt felvilágositásért. Ez a következő levéllel válaszolt:

»Édes barátom! P. ő méltósága sajnálja — mint soraidból olvasom — hogy nem tudta Pestre jöveteledet, mert különben megkért volna téged, tudakold meg tőlem, hogy X. (August) báró, mint *dicsekedve említi,* értekezett-e három óra hosszat és zárt ajtó mellett Deák-kal a birodalmi ügyek felől? s hogy *dictált*-e Deák X. báró tollába *több punctatiót,*

és a kiegyenlitésre váró kérdésekben egymás közt kiegyeztek-e?

Miután soraid kezembe jutásakor Deák *épen nálam volt*, azon helyzetben vagyok, hogy eléggé hiteles választ adhatok neked.

Báró X. kétversben beszélt Deák-kal. Először deczemberben (1865); másodszor közelebbi Bécsbe menetelekor. Az első alkalomkor direct kérdéseket intézett Deák-hoz, s Deák szokott szivességével felelt neki, mint felel általában mindenkinek, ki hozzá direct kérdéseket intéz; tartozzék bár a kérdező a conservativ, a liberális vagy határozati párthoz; legyen hivatalnok vagy magánzó, ismerős vagy idegen.

Deák az X. báró első beszélgetését, valamint az ő feleleteit is elmondá nekem két nappal utóbb, s ugy találtam, hogy köztök a conservatió ugyanazon pontok körül forgott, a mik felől Deák nézeteit csaknem azon kifejezésekkel mondotta el jóval előbb nekem, *Eötvös*-nek, *Bezerédy*-nek, *Csengery*-nek, *Tisza* Kálmánnak, *Szentiványi* Károly-nak, *Majláth* Györgynek, *Ürményi* Józsefnek, *Mikes* grófnak, *Német* Lajosnak és egy bécsi lap szerkesztőjének.

Hogy a báró X. pontjai szorosan úgy vannak-e leirva, mint a miként Deák beszélte neki a nézeteit, erről nekem közvetlen tudomásom csak úgy volna, ha az X. jegyzeteit olvastam volna; de ez nem történvén, csak annyit mondhatok, hogy Deáknál másodszor is megjelenvén X. — t. i. a közelebbi Bécsbe induláskor — ez alkalommal fölolvasott néhány pontot neki, kérdve: hogy jól fogta-e föl a deczemberi beszédét? Deák azt mondá nekem, hogy ő báró X-et figyelmezteté, mikép némely pontokban hibásan és hiányosan extrahálta az ő eszméit, mig másokban kielégítőleg.

A mi a *zárt ajtót* illeti: Te jól tudod, hogy ahányszor engem meglátogattál, vagy én, vagy a legényem bezárta

utánad az ajtót, és rendesen még csöngetésre sem bocsátott be senkit; pedig semmi titkolni valóm nem volt veled.

Ezen jelenet megfejtése igen egyszerü.

Ha én csak egy óráig nyitva hagyom az ajtót, annyiféle vendégem jön, hogy az öltözködéstől, munkától, ebédtől okvetlenül elkésem. Aztán meg annak a kellemetlenségnek is kitéve vagyok, hogy be sem mutathatom őket egymásnak, mert akad rendszerint köztük, a kinek a nevét sem tudom.

Képzelheted, hogy *Deák* még inkább ki van téve ezeknek a bajoknak. Állandó szokása, becsukva tartani az ajtót, s rendesen csak tizenegy órától egyig tart e részben kivételt.

Még sohasem beszéltem *Deák*-kal úgy, hogy ha magára találom, be ne zárjam az ajtaját; mert csak igy vagyok biztos, hogy az ügyet, melyért jöttem, neki elmondhatom a nélkül, hogy egy csoport vendég meg ne akadályoztasson.

A zárt ajtó tehát Deáknál sem az én monopoliumom nem, sem a báró X-é, hanem minden emberé, ki Deákhoz — mint mondja — ügyben jár, s nemcsak látogatást tesz. Hived Kemény.«

August báróval többé nem alkudozott senki.

De az August bárók a kiegyezés korszakában sokan voltak. Vannak jelenleg is oly értelemben, hogy számosan, akiknek szerencséjök volt Deákkal, Keménynyel a kiegyezés felől beszélgetni, maguknak tulajdonitanak a kiegyezésből legalább egy eszmét. A dolog ugy áll, hogy igazuk is van, meg nincs is. Tény, hogy 1860—1865 közt a közösügyek még csak átalános jelszót képeztek, mely alatt azonban alig fogta meg valaki a lényeget. De mindenki terveket csinált.

Eötvös közössé akart tenni majd mindent. A liberális párt jobb szárnyán 1865. előtt valójában közös ügynek tartották nemcsak a kül- és hadügyet, de a pénzügyet, keres-

kedelmet, közlekedést, stb. is.*) Csak a központi parlamentet utasitották vissza, kivéve Eötvöst, s még néhány mást, kik Deákot és Keményt tervezgetéseikkel tul akarták szárnyalni. Mindez ügyeket külön törvényhozó-testületre akarták bizni. Egy központi parlament helyett lett volna tehát a monarchiában három is: a magyar, az osztrák, s a közös. De természetesen az utóbbi leendett a valódi parlament, mert minden fontos ügy ennek hatáskörébe tartozott volna.

Deák azonban a közös ügyi programmokról, melyekkel ostromolták, törölte a kereskedelmet, pénzügyet. Valamenynyit, kivéve a hadügyet és külügyet. Csak a kir. udvartartás ügye nem volt tisztázva még ekkor. Nem volt a közösügyek kezelési módja sem. Deákot természetesen az ide vonatkozó tervekkel is elárasztották. Némelyik részlet bevált, találkozott Deák elismerésével. A tervezők azután azt hitték, hogy ők adtak gondolatot Deáknak.

Egy azonban tény, s ez az, hogy a közösügyek kezelési módjának egyik legfontosabb része *Keménytől* származik.

Sem Deák, sem oly közvetlen hivei, mint *Andrássy* Gyula gróf s mások, kiket Deák minden fontos kérdésben nemcsak meghallgatott, de tanácsukat kikérte, nem akarták, hogy a delegátiók legtávolabbról is hasonlitsanak a közös parlamenthez. A külön-tanácskozás iránt tehát a magyar politika vezérei előtt nem forgott fenn kétség. De mi történjék akkor, ha nem jő létre megegyezés? Ez volt a kérdés. Melyik nyelv legyen akkor a tanácskozási nyelv a közös gyüléseken? Természetesen csak a német lehetett volna. Kemény hatalmas érveléssel fejtette ki ide vonatkozó aggályait. Talán a nyelvekben általában s különösen a német nyelvben

*) A Pálffy-féle programm, mely 1862-ben aláirás végett köröztetett, világosan közösöknek ismerte el a külügyet, hadügyet, pénz- és kereskedelmi ügyet. Maga Kemény egyik fennebbi levelében közösnek vélte a vámügyet, s a közös vasutak ügyeit. B. G.

való hiányos jártassága juttatta eszébe e döntő érveket. Ha ugymond — a német nyelv lesz a közös nyelv (a magyar az osztrákok miatt nem lehet az) akkor a magyar politikusnak, ha szerepet akar játszani, németül tökéletesen meg kell tanulnia. Egész középosztályunkban tehát németesedő irány fog lábra kapni. Ép a leghatalmasabb magyar elem, a gentry fog meggermanizáltatni. Ily árt a kiegyezésért nem adhatunk. S nincs is rá szükség. Nem kell közös tanácskozás: csak közös szavazás. Igaz, hogy ekként nagy előnyt adunk fel politikailag. A magyar született szónok. A delegatiókba legkitünőbb embereinket küldve, a közös tanácskozások alkalmával ékesszólásuk a lajtántuliak közül többeket átcsábitanának a mi táborunkba, tehát sokszor mi győznénk. De ezt az előnyt oly nagy hátrány árán szereznők meg, hogy mégis mi lennénk a vesztesek.

Kemény érvei győztek. A közös nyelv eszméje elejtetett.

Hogy a közösügyek, s az egész kiegyezés részletei mily hosszu vajudás s harczok után léptek ki a bizonytalanság chaoszából, a husvéti czikktől a 15-ös bizottság részletes formulázásaig, elbeszéli Kemény.

»A husvéti czikk — irja — példátlan hatást idézett elő az országban. Ez a tény is mutatja, hogy nemcsak keves *beavatott,* hanem az ország nagy többsége megértette a husvéti czikket.

Ezután nem sokára megjelent *Deák*-nál *Ludasi* Mór, a »Debatte« szerkesztője, s kérte, mondaná el átalános nézeteit a *közös érdekeknek* alkotmányos kezelése felől, melyeknek egy része már a pragmatica sanctio által közösügygyé változott. Deák az előtt is közlé nem csak a beavatottakkal, de másokkal is nézeteit, melyek a »Debatte«-ban megjelentek. E lapban közölt három czikket olyannak vallá, mely az

ő nézeteit — néhány árnyalatot kivéve — hűen fejezte ki, s megjelölé azt is, amiben a leiró által némi félreértés történt. A magyar lapok kivétel nélkül közlék forditásban e czikkeket, s csak a »Pesti Napló« hagyta ki a harmadikat, mert lefoglaltatott. A közönség sem azt nem hitte, hogy Deák azért, mivel Ludasi az ő nézeteit a »Debatte«-ban közlé, *Széchen* és *Czíráky* grófokkal egy párthoz tartozik; sem azt, hogy a *beavatottak* Deákot valamely pontra fogják kiállitani, hogy onnét azután a körülményekhez képest *müködtessék*. A közönség meg volt győződve, hogy a szabadelvü pártnak, mely tavaly, (1865) még nagy többségben volt, természetes vezére Deák s nem kétkedék, hogy azon alapon, melyet Deák javasol, a közös érdekek tárgyalását czélszerüen lehet elintézni. Ezért történt, hogy az országgyülés kihirdetése után a választási mozgalmak megindulván, a küldők jelöltjeiktől többnyire azt kivánták, hogy Deákot pártolják. S nem csoda, mert Deák kétségkivül sejditvén az ellene támadók cselfogásait, a maga idején kinyilatkoztatja a »Pesti Napló«-ban, hogy ő sajátjának vallja a »Debatte« czikkeit, mire azután a »Pesti Napló« is a három czikket pártprogrammjaként magáévá tette. Mindez nem zárt ajtó mögött történt, sőt a legnagyobb nyilvánossággal közölteték, s a társadalom minden rétegébe áthatott.«

A 15-ös bizottság nem tett egyebet, mint csak részletesen formulázta Deáknak a »Debatte«-ban átalánosságban előadott nézeteit, miután azok Bécsben elfogadtattak. S miért támadt mégis fergeteg a 15-ös bizottság dolgozata ellen, holott a husvéti czikk és a kiegyezés programmja átalános lelkesedéssel fogadtatott?

E kérdésre igy válaszol Kemény: »A gyanakodás, az aluszékonyság, az ingadozás, az eszmék és tényektől való félelem miatt. Az országgyülés megnyitása óta minden a kedélyek lehangolására történt. Annál fogva kelletlenül, a

siker hite nélkül folytak a tárgyalások. Sokan kétkedni kezdtek előbb a kormány belátásán, utóbb tán akaratán is. A szorosabb értelemben vett Deák-párt — a centrum — mely többségben volt, s melyre a haza valódi többsége támaszkodott, nem felelhetett meg a nemzet várakozásának, mert a gépezet semmikép sem akart megmozdulni. Bécsben eleinte azért nem engedtek a mérsékelt többség jogos kivánatainak, mert a *lealkuvásra* elég idő volt, s utóbb azért nem, mert már semmi idő sem maradt a békülésre, s az engedékenység gyengeségnek tünhetett volna fel. Atalában Magyarországon legszerencsétlenebb helyzetük van a mérsékelt nézetüeknek. Nem csak hogy a hatalom támogatásában nem részesülnek, de egyszersmind a hatalom a legválságosabb időkben oly irányt vesz, *mely a szélsőpártokat feltevéseikben igazolja s a mérséklett árnyalatuakat elnövi és meghazudtolja.*«

Azt érti ez alatt Kemény, hogy a porosz-olasz háboru előtt Deák programmjának alapján roppant többséggel meg lehetett volna kötni a kiegyezést. A győzelem reményében az országgyülés feloszlatása szélsőségek malmára hajtotta a vizet. A sadowai csatavesztés után tehát a nemzet egy része keveselni kezdette, amivel annak előtte nagy örömmel megelégedett volna.

Kemény többé nem a hatalomtól féltette a kiegyezés sikerét. A bécsi megegyezés után kétségtelen volt, hogy Deák programmja *fent* elfogadtatik. De elfogadja-e az országgyülés?

Ha igen, csak hosszu vajudás és heves küzdelmek után. Ez volt Kemény nézete; mert időközben Deák kiegyezési müve erősen megtámadtatott.

»Midőn a 15-ös bizottság — irja Kemény — a közösügyekkel foglalkozott, remélt oly munkálatot terjeszthetni elő, mely egy nagy befolyású párt ellenvéleménye által nem fog megtámadtatni. Midőn később *Nyáry* Pál, *Ghyczy* Kálmán, *Ivánka* Imre és *Tisza* Kálmán urak külön megoldási

tervvel állottak elő; a 15-ös bizottmány többsége legalább arra számithatott, hogy a 67-es bizottmány vagy vitatkozás nélkül, vagy rövid vita után szavazattöbbséggel és minden változtatás nélkül elfogadja a tizenötösek művét s így az hamar terjesztethetnék a részletezés elébe. Most már, a mint a hangulat alakul, ha a sikert kilátásba is lehet tenni, a gyors eredményt aligha. A 67-es bizottmány nemcsak azért fog vitatkozni, mert a baloldal saját munkálatát védendi, hanem azért is, *mert a czentrum több tagjai ingadozást mutatnak,* s ily esetben a kérdéseknek ügyes forgatása által a szélsőbb párt szintúgy toborzhat, mint fog a szenvedélyekre hivatkozás erősebb eszközeivel is. Nem kételkedem, hogy mind a mellett többségre fog emelkedni a 15-ös albizottmány javaslata. De ez még csak a kezdet, még csak nyitánya a nagy zenemünek. Mert ha elolvassuk a 15-ös albizottmánynak a 67-teshez küldött jelentését, legott szemünkbe fog ötleni a következő sor: »E bizottság (t. i. a 67-es) az alólirt albizottságot bizta meg, hogy jelölje ki *egyelőre a főelveket,* s azoknak alapján készítse el javaslat-*vázlatát.«* Tehát a tizenötös bizottmány csak *vázlatot* készitett még eddigelé, s ha e vázlatot *a 67-es* bizottmány elfogadta, akkor ez az elfogadott mü szabályszerüleg nem az országgyülés elébe tétetik át, hanem részletes kidolgozás végett visszaküldetik a 15-ös albizottmányhoz, mely a vázlatból operatumot csinál, s egyszersmind ugyanakkor egy felirati javaslatban előterjeszti azon leglényegesebb okokat és nézeteket, melyek az octóberi diploma elfogadását lehetlenné teszik. Mind a közös ügyi *részletezett mü,* mind pedig az októberi diploma ellen irt *felirati javaslat* ismét a *67-tes* bizottmány elébe kerül, hol megvitattatik, s ha többséget nyer, akkor, és csak akkor terjesztetik az országgyülés elébe. A tulajdonképi D[illegible] többsége 80-ra számittatott; azonban úgy hi[illegible] optimismussal. Ennyi többség más ország[illegible]

gedi aludni a pártvezetőket; de nálunk, hol minden reményt, nehogy paroxismussá váljék, legott hideg vizzel szoktak lezuhanyozni, *hamarább terjed és ver gyökeret a bizodalmatlanság, a hit elvesztése,* a rendkivüli eszközök és tények utáni vágy s átalában azon hangulat, mely *mérséklett pártokat hatalmasan meggyérithet.* Ezt nem jóslatként mondom, hanem főleg azért, mert óhajtanám, hogy a közös érdekek tárgyalásának kérdése ne utaltassék *a görög calendákra* azon példátlan lassuság és félénk tapogatózás miatt, mely felsőbb köreinkben uralkodik.«

A gyors siker lehetőségét Kemény abban látta, ha a miniszterium azonnal kineveztetik, s ez a 15-ös bizottság munkálatát magáévá tevén, az országgyülés elé terjeszti, s annak el- vagy el nem fogadásától teszi függővé állását.

A bizottságokban való huzás-halasztás, capacitálás ugyanis szétbonthatta volna a Deák-pártot, s az egész kiegyezési mü megbukhatik vala.

Kemény e felfogásában Deák és az egész párt véleménye tükröződött vissza. A miniszterium valóban előbb kineveztetett, mint az országgyülés megkezdte a 67-es bizottság munkálatának tárgyalását. Miniszteri liszták egyébiránt már 1866. szeptemberében keringtek; ezek azonban mi alappal sem birtak.

Az első miniszteri liszta ez volt: *Sennyey, Mailáth, Andrássyi, Lónyay, Ürményi, b. Eötvös.*

Kemény a Deák-párt nevében tiltakozott a »Napló«-ban e névsor ellen, *Andrássy, Lónyay* nem foglalhattak helyet oly miniszteriumban, melyben a conservativek vezérei is benne leendettek. A Deák-párt a conservativekkel való fuzióra egy pillanatig sem gondolt. Lehetetlen is volt erre gondolni. Ép azért a fuziót nem akarták sem fent, sem alant. Miután Deák, a felség által neki kinált miniszteri tárczát nem fogadta el, s *Andrássy* Gyula grófot jelölte meg,

mint a ki a felelős kormány alakitására hivatva van, ez lett a helyzet emberévé. Deáknak szövetségese, a kiegyezési mű alkotásában társa volt. A magyar whig-aristocratia feje, mely aristocratia nemcsak soha sem szakadt el a nemzeti ügytől, de harczolt azért, a csatéren ugy, mint az eszmék küzdelmében.

A tory-aristocratiát, a conservativeket, a kiegyezésnek szükségkép félre kellett szoritania. Hogy mily szerepet vittek ők a kiegyezés előtt, ismételten utaltam rá. Kétségkivül hazafias feladatot teljesitettek. A nemzet nem értett velük egyet, s ők nem értettek egyet a nemzettel. De bizonyos önkéntes kiméletet tartottak fenn egymás közt. A conservativ vezérférfiak enyhén, sőt tulenyhén kezelték a hatalmat, melyet nem a nemzettől kaptak. Csak azok fejthettek ki nézetük mellett oly kevés tevékenységet, kik kétkedtek abban, vajjon igazuk van-e? Ismételten vezették, vagy legalább vezethették volna a választásokat, s ezekre oly kevés befolyást gyakoroltak, hogy ez azon eszme elleni bün leendett, melyet képviseltek, ha ez az eszme a nemzet eszméje lett volna. Legnagyobb befolyásuk idején nem volt 24-nél több hivük az alsó házban. Tudták, hogy a nemzet nem azt akarja, mit ők, tehát szabadra bocsátották a választásokat.

Ez a tétlenségük volt egyik hazafias érdemük. »Ezért történt, — irja Kemény — hogy a Mailáth-kormány eleintén elnézésben részesült, s utóbb sem panaszkodhatott rendszeres, vagy épen cselszövő ellenzésről.«

A »Pesti Napló« 1865 nyarán nem csak *Mailáth* kormányát, de Belcredit is óvakodott gyengiteni, noha *Belcredit* alkotmányos érzületünek nem tartotta, s noha ignorálni nem lehetett, hogy Mailáth, bár áldozatkészségből, s a kibontakozás siettetése végett, de minden esetre törvénytelen helyzetet tartott elfoglalva.

Ám akik áldozatot hoznak, gyakran maguk is áldoza-

tul esnek. És nem panaszkodhatnak. Nem szabad panaszkodniok. Akik a jogfolytonosság elve helyett a concessiók, az októberi diploma, s a február 26-diki alkotmány terére léptek, ezt, habár hazafiasságból, a nemzet és a dynasztia közti érintkezés fentartásának szempontjából tették: azoknak nem lehetett szerepük 1867-ben. Kormányt nem alakithattak sem maguk, sem a Deák-párttal szövetkezve. A magyar tory-pártnak meg kellett szünnie, mikor a magyar parlamentarismus feltámadott.

Ők nem akarták a parlamentarismust, hanem a monarchia egységét a régi megyei alapon. Tehát a decentralisatió felé hajoltak a kormányzásban, a bécsi centralisatió felé a törvényhozásban. Azt hitték, a parlamentarismus, a 48-iki törvények jogfolytonossága összeegyeztethetlen a monarchia hatalmi állásával. A parlamentarismus gépezetét tehát ők legkevésbbé indíthatták el.

Deák és pártja csinálták meg a kiegyezést, a conservativek nagy részének támogatása nélkül, sőt tán döntő pillanatban ezek egynémelyikének ellenére. De már a 30-as bizottságban s épen Kemény fentebb idézett felszólalása által félrenyomattak. Kemény ekkor belátta, hogy az állítólagos pactum nem létezik, s hogy a conservativek nem lépnek át Deák művének alapjára. Maga a korona, fejük felett, adott igazat a Deák által képviselt nemzeti ügynek. A kiegyezés végleges szervezése után, a magyar parlamentarismus egy későbbi phazisában, mint *egyének* résztvehettek ujra a magyar ügyek intézésében, rálépve azon alapra, melyet Deák és pártja teremtett. Ez nagyrészt megtörtént. Szükséges is volt. Az ország nem nélkülözhette a közéletben nagy tehetségüket, hibátlan jellemüket. De mint *pártnak,* nem volt többé szerepük. A kibontakozással ez a szerep véget ért.

A legtöbben közülök megértették a helyzet követelményét s önkényt félrevonultak. Mások haraggal eltelve tették

ezt. Azt hitték, hogy Deák és pártja igazságtalanságot követett el rajtuk. Nem volt igazuk, habár helyesen cselekedtek, mikor, bár neheztelással, átengedték a tért; mert különben is át *kellett* volna engedniök. Megczáfolja őket a parlamentarismus legelemibb alapelve. A hatalom azt a pártot illeti, mely a harczban győzedelmeskedett. A Deák-pártot annál inkább megillette, mert nemcsak győzött, de a conservativek, kik közül néhányan osztozni akartak vele a hatalomban, nem is voltak parlamenti párt.

Az egész ország érezte, tudta, hogy nem a conservativ vezérek, hanem *Andrássy* Gyula gróf és ennek Deák körül sereglő barátai a jövő emberei, mert Deák saját személyére nézve visszautasitotta a parlamentarismus követelményét. Ép azért már 1866. őszén az utolsó ujságolvasó is természetesnek találta, hogy *Andrássy* a miniszter-elnökjelölt. Ha Ischelbe, vagy Bécsbe utazott, bár egészen magántermészetü, vagy családi ügyekben járt, mindannyiszor hire futamodott: Andrássy magával hozza miniszter-elnöki kineveztetését. Kemény a »Napló«-ban nem győzte rectifikálni a még *korai* hireket. Csak 1867. február 18-dikán olvastatott fel a képviselőházban a királyi leirat, mely *Andrássy* kineveztetését tartalmazta. Az Andrássy-miniszterium február 23-dikán alakult még.

A kiegyezés fölötti főcsata ezután vivatott meg. Kemény terve valósággá lett. Felelős miniszterium állt helyt a kiegyezési javaslatért. Nagyhorderejü vita folyt, melyben Deák, valamint pártjának celebritásai, s az ellenzék kitünőségei mind résztvettek. Kemény a »Napló«-ban harczolt. Támogatták: *Somssich, Mikó, Gyulai, Kemény* Gábor és mások.

A főküzdelmet azonban ekkor is, mint előbb és később, Falk társaságában vivta. S ekkor is, mint máskor, sokszor megtagadták és kárpálták legjobb ismerősei is. Ide vonatkozólag irja Falknak. »Édes barátom! Ne törődjék sokat azzal, ha czikkét olykor megtagadják. Nekem egész politikai irá-

nyom már ötször rosszaltatott. Most a Deák-párt áll a régi deákistákból és a határozati párt tekintélyeiből. Ezek nálunknál befolyásosabbak azon elvnél fogva, hogy az uj szita szegen függ. Ami a marienbadi szünidőt illeti: az én szerkesztőségemben 3 képviselő van, s csak két tag és az öreg Gyurman, ki alig mozog, nem képviselő. Csengery öt bizottmányban tag, s Deák totum facja, én három s Királyi két bizottmányban müködik, s a verifikáló és kérvénybizottság előadója, s ennélfogva okvetlenül keresnem kell valakit, ki az ön távolléte alatt ugy vigye az ön szakát, hogy nagy és szembeszökő hiány ne mutatkozzék. Ezt remélem, pár hét alatt elintézhetem, s akkor tudatni fogom önnel, hogy az ideiglenes egyén mely nap fogja megkezdeni a munkálódást. Mind erre pedig azon esetben nem fog szükség lenni, ha a kormány a helyzetet felfogva, junius végén az országgyülést elnapolná szeptember 24-kéig a 48-iki törvények értelmében, barátja

Kemény.«

A Deák-párthoz való viszonyáról irta Falknak a következő sorokat: »Édes barátom! Az egész világ tudja, hogy én leveleket ritkán irok, s alkalmasint *Deákon kivül még legtöbbször önhöz*. Azt gondoltam, hogy arról nem kell ujra értekeznünk, hogy ön a »Pesti Napló« munkatársa és fővezérczikk irója. Programmunk ez: Én a nagy pártnak, melynek neve Deák-párt, s melynek tagjai a miniszterek is, igyekszem erőm mértéke szerint orgánja lenni. A minisztériumot pártolom különösen annál fogva is, mert nincs kétségem, miként pártunkkal meghasonlásba jönni nem fog. Inditványokat, javaslatokat terjesztek elébe, s a Pompéry lapja és köztem csak az a külömbség lesz, hogy rendesebb viszonyban leend a kormánynyal, én pedig csak általános párti viszonyban. Én arról az illetőktől eleve értesítve valék, hogy ön Pompérynek is fog czikkeket irni, s ezt oly természetes-

nek találtam, hogy feleslegesnek tartám kérdezősködni is öntől e tárgyban. Azt is tudtam, hogy viszonyainkról ön teljesen értesítve van, s vezérczikkei is arra mutatnak; s ha kétkedtem volna benne, akkor elhagyva röstségemet, tüstént és több versen irtam volna önnek, barátja

Kemény."

A kiegyezési tárgyalások sulypontja többé nem a sajtóban, hanem a parlamentben volt.

Végre márczius 30-dikán megtörtént a szavazás. A 67-es bizottság javaslata mellett szavazott 257, ellene 117 képviselő. A többség tehát több mint kétszeres volt. A szavazás ily eredménye után *Nyáry* Pál kijelentette, hogy a részletek kérdésében az ellenzék feladja a harczot, nem akart minden áron opponálni.

Kemény ezen a napon boldog volt. Aggodalmai, kételyei ily fényes czáfolatot nyertek. A közös ügyek végre tisztázva, megállapitva, s ami fő, a dynastia és a nemzet által egyaránt elfogadva lettek. Ugyanaz az eszme, melyért ő hosszu publicistikai pályáján küzdött.

A reactió és a forradalmi szellem, melyektől Kemény annyira féltette a hazát, nem birtak többé méreg-foggal. Egyik sem fenyegette ezentúl a magyart.

Kemény most már letehette hatalmas tollát, a nemzet elérkezett a kibékülés révébe.

De előbb még egy támadást kellett visszavernie. Azt, melyet Kossuth a kiegyezési mű ellen intézett.

XX.

A kiegyezési mű létre jött. A nagy nap azonban még nem érkezett el, mikor Ferencz József királyt megkoronázták Szent István koronájával. De nem volt kétséges, hogy minden zavar nélkül el fog érkezni. Sem a külföldnek, sem az emigratiónak, semmi emberi hatalomnak nem volt módjában többé megzavarni a király és a nemzet közti egyetértést.

Kossuth mégis meg akarta zavarni. Vállalkozott a lehetetlenségre. Hires levele, melyet Párisból 1867. május 22-én intézett Deákhoz, arra volt számitva, hogy bomba gyanánt csapjon a nemzet és trón közé. Ki tudja: a lehetetlen tán mégis lehetővé lesz. Kossuthnak annyi sikerült *félig*. A koczka egyszer tán egészen javára fordul.

De nem sikerült félig sem. A bomba visszafelé pukkant el. A kiegyezési mű két legnagyobb alakja: Deák és Kemény voltak, kik azt megragadták és a nemzet sánczából kivetették, mielőtt robbanhatott volna.

Deák válasza mestermű. Hirlapi polemiába nem bocsátkozott. Nem védte magát Kossuthtal szemben. Utalt közpályájára, s annak nyilvános tényeire. Deák nem tehetett egyebet, azt tette, a mi helyes.

Kemény azonban a támadás egész vonalán elfogadhatta a harczot. El is fogadta. Hét közleményből álló czikksorozatot irt e czim alatt: Nyilt válasz Kossuth nyilt levelére.

Kemény a kiegyezés megkötésének idején már hanyat-

lásnak indult. A hová a nemzet friss erőtől duzzadva, örömmel és reménynyel eltelve evezett be: Kemény megtörve, fáradtan érkezett a kiegyezés révébe. Szerencsésebb volt Mózesnél: bevonult az igéret földjére, hova a nemzetet, Deák oldala mellett, vezette. Oszthatta a nemzet örömét, melyet ez érzett. De az ut fáradalmai, s a nehéz küzdelmek, melyeket vivott, felemésztették erejét. Szelleme hamarabb elöregedett testénél. Korai vénség terhe alatt görnyedt, mikor mások, kiknek élete nem volt a tépelődés, az önkinzás, s a haza felett való komor aggodalom szakadatlan lánczolata, még megtartják testi és szellemi erőiknek teljes üdeségét. Azon hat évi sulyos küzdelemnek, melyet Kemény az októberi diplomától a kiegyezés biztosításáig végigharczolt, különösen meg kellett törni szellemi ruganyosságát. Nem a folytonos, nehéz munkának, annak a számtalan czikknek, publicistikai tanulmánynak, melyet Kemény e korszakban irt. Pedig nehezen dolgozott, mégis többet produkált, mint bárki. A journalistikának mai szinvonalán sem ir senki több czikket, mint egyes időszakokban irt Kemény az ő magas publicistikai szinvonalán.

Ami Kemény szellemi erőit leginkább elernyesztette, agyának hatalmas organismusát leginkább megbontotta, az a belső harcz volt, melyet mint ember egész életében, mint politikus a forradalom alatt, s a kiegyezést megelőző korszakban vivott saját végzetével, s azon végzettel, mely a nemzetre látszott nehezedni.

Saját egyéni boldogságáról lemondott. Ön sorsába belenyugodott. De nem bizott a nemzet szerencséjében. Aggódott a haza jövendőjén. A forradalom és az elnyomatás változó peripetiáin ment át a nemzet az osztrák házzal való szövetségének hosszu századai alatt. Attól tartott, hogy ugyanezen peripetiák várakoznak rá jövőre is, mert a nemzet nem áldozhatja fel létét a birodalmi egység oltárán, s a

dynastia nem mond le egységesitő törekvéséről. S az ország e jövendőjének szemléletébe nem tudott belenyugodni. Ez a tépelődés emésztette fel. A közösügyek azonban rendeztettek, Megbizonyult, hogy a magyar önállóság összeegyeztethető a monarchia érdekeivel. Sőt, hogy e nélkül a monarchia és trón biztos veszedelmébe rohan. S mikor erről a dynasztia meggyőződött, s kettészakadt a házi politika háromszázados folytonossága, hogy helyet adjon a magyar jogfolytonosság politikájának, Kemény azt érezte, a mit kivüle tán senki sem érzett: megczáfolva látta minden aggályát, a gyászos mult romjain, mint egy varázs igére, látta emelkedni a dicsőséges jövő fényes épületét.

S mikor Kossuth hatalmas erejét neki feszítette a nemzet jövendője ez épülő oszlopcsarnokának, hogy ledöntse azt: Kemény, a megtört, kifáradt Kemény ugy járt, mint a néma, kit a nagy veszély érzete szólásra birt. *Ne bántsd! Ez a király!* mondá a győző katonájának. *Ne bántsd! A nemzet jövendője az, amit romba akarsz dönteni!* kiáltott Kemény.

Hosszu czikksorozatban harsogta ezt. Egyikében legszebb alkotásainak. Páratlan történeti essayben, melynél a forradalomról, Kossuth politikai pályájáról ő sem irt szebbet. Ebben is, mint mindig, elismerte Kossuthnak a forradalom előtti érdemeit, s csodálatos tehetségeit. De kimutatta nagy tévedéseit is. Utalt rá — szavait idézve — hogy 48-ban ő maga elismerte a közösügyeket, s Deák nem tett egyebet, mint helyrehozta, amit Kossuth elrontott. A dunai confederatió tervét, melyet Kossuth az Ausztriával való kiegyezés helyére akart tenni, senki sem sújtotta le, az előtt és azután, oly teljesen és véglegesen, mint Kemény. E terv által elismerte Kossuth, hogy a magyar nemzet önmaga nem képes megállni; de ahelyett, hogy Ausztriában keresné a szövetségest, s igy építené fel az egységes magyar államot, darabokra

töri Szent István birodalmát, külön választja Erdélyt is, és igy viszi a felbomlott részeket a keleti confederatióba.

»Midőn Kossuth — irja Kemény — ily ajánlatainak összegével állott elő, kétségkivül már nem bizott a magyar nemzet erejében, s legfeljebb azzal vigasztalta magát, hogy az élet és körülmények enyhiteni fogják e *jogfeláldozások* gyászos hatásait. De mi megjegyezzük, hogy ily szempontból vetni koczkát a nemzet sorsa felett, hiba is, de nem is szabad.«

Kemény most már tudta, hony Kossuth nem hozhat veszedelmet az országra. A forradalmi szellemet legyőzte a kiegyezés szelleme. Kossuth pedig a forradalom szellemének képviselője, kinek csak akkor vala hatása, mikor a nemzet a dynastiával harczban állt. »A nemzet — irja — komolyan gondolkodik és férfiasan cselekszik. Eltünt az a varázs, mely hangzatos szavak által bódít, vagy visszadöbbent. Kossuth megtámadta Deákot; de eredmény nélkül. Sajnáljuk, hogy e lépése által egy hihető reményével kevesebbje van. És sajnáljuk, hogy róla is el lehet mondani a latin költővel:

»*Bella geri placuit nullos habitura triumphos!*«

Kossuthnak többé nem lehettek győzelmei. Végzete arra kárhoztatta, hogy ne vehessen részt a nemzet diadalaiban sem. Kemény érezte ezt; óvatosságból mégis szükségesnek tartotta a nagy számüzött elleni küzdelmet. Féltette, nem többé a nemzetet, de annak egy részét a *recidivától.* S hogy Kossuth a kiegyezés első korszakában, mikor a dicső és szomorú emlékek, remények és vágyak még frissek voltak, oly kevés hatást tudott gyakorolni, ez nagyrészt Kemény hatalmas czikkeinek tulajdonitható.

Kossuth minden tényét ellenőrizte, minden levelének hatását szebbnél szebb cziksorozattal ellensúlyozta. Különözen nagy sensatiót okoztak azon czikkei, melyekkel Kossuthnak a »Napló« szerkesztőjéhez intézett levelére válaszolt.

Ezekben és zárszavában kemény dolgokat mond el, szemére veti Kossuthnak orosz barátságát is. A Kossuth elleni harcz volt Kemény politikai pályájának egyik főiránya, mint Széchenyiének. Hogy miként harczolt ellene a forradalom alatt, elbeszéli munkám elején közlött iratában ő maga. Miként harczol később, megmondják munkámban ismertetett, s gyakran idézett röpiratai s czikkei.

A »Napló«-ban 1867. májusától októberig közölt számos czikke pedig befejezte a Kossuth elleni védelmi harczot, a forradalmi szellemmel vívott dicsőséges küzdelmét.

Nincs senki, aki ezt a harczot következetesebben, erélyesebben és hosszasabban fentartotta volna, mint ő. Maga Széchenyi sem. A Kossuth-kultusznak senki sem ártott többet, hatását senki sem paralisálta inkább, mint Kemény.

Veszélyesnek tartotta őt a nemzetre. A soha nem fáradó, ha kell, kiméletlen harczot ellene hazafiui kötelességnek vélte. Hogy Kossuth megszünt később is bontólag hatni a magyar politikára, főleg Kemény hatalmas tevékenységének köszönjük. Bár nem Kossuthtal polemizált, a baracconei számüzöttnek bár nevét sem emlitette, mégis Kossuth ellen küzdött. Azon irány ellen, melyet Kossuth képviselt, s melytől féltette a hazát. A forradalmi törekvések ellen, melyeknek Kossuth volt élő képviselője. Nem táplált gyülöletet, vagy boszut Kossuth személye, csak az általa megtestesített eszme iránt, melyet Magyarország háromszázados balsorsa egyik »pólusának« tartott. A másik pólus az udvar beolvasztási törekvése volt. Ha Kemény tudott táplálni haragot egész a gyülöletig, ha puha kedélye merevvé tudott lenni egész a könyörtelenségig, ha lelkének hevét felfokozta egész a fanatismus hőfokáig: erre csak Kossuth ellenében volt képes. De nem Kossuth, az *ember*, hanem Kossuth, a *politikus* ellenében.

Senki sem viseltetett Kossuth csodálatos képességei és valódi, soha el nem muló érdemei iránt nagyobb elismeréssel Keménynél.

Ha még élne, s a magyar sajtó kiszámithatlan hasznára még müködnék, *többé nem harczolna Kossuth ellen.*

Boldog volna, hogy a hosszu, kiméletlen harcz véget érhetett, s a nagy magyar iránt kinyilvánithatná tiszteletét.

Kemény éles szeme ugyanis rég felismerte volna, hogy a háromszázados forradalmi szellem, s annak ellentéte, a nemzet elleni reactió nem fenyegeti többé az országot. A két »polus« megsemmisült.

Sem Rodosto, sem Baraccone, vagy Turin felé nem tekint többé vágyakozva, reménykedve a magyar. Csak a nemzeti emlék iránti kegyelettel. Bécset pedig nem tartja többé a hazaellenes törekvések műhelyének.

Közjogi harczai nincsenek a nemzetnek. A szélső bal már csak névszerint közjogi ellenzék. Rövid idő kérdése, hogy névszerint is megszünjék annak lenni. Kossuthétól már is különböző alapon áll. Nem az elszakadás, hanem a personál unió alapján. Arra kapni még embert Magyarországon, hogy nem okulva annyi nehéz válságon és szerencsétlenségen, melyet a közösügyek ignorálása idézett fel, a personal-unió merev megvalósítását óhajtsa. De az elszakadásnak, tehát a forradalomnak, nincs többé egyetlenegy híve sem az országban.

Ez a tapasztalat kimondhatlan boldoggá és, nagy szerénysége daczára, büszkévé tenné Keményt. Ha köztünk élne, s emlékezni tudna a multakra. S ha képes volna viszszapillantani saját pályájának és a haza négy évtizedes történetének nagy korszakára, szenvedélyeire, harczaira, dicsőségére és gyászára. A kibontakozásban s a nemzet szellemének a forradalom szellemétől való külön választásában a fő

részt magának tulajdoníthatná, mint neki kell hogy tulajdonítsa mindenki.

De ha élne, sem tudna visszapillantani, reflectálni, büszkeséget érezni, sőt átalában érezni.

A Kossuth elleni hosszu polemia volt utolsó nagy publicistai szereplése. Mihelyt ezt a harczot bevégezte, visszaesett ernyeségébe. A fáradság csak annál inkább erőt vett rajta. A tompultság csak annál áthatlanabb ködfátyollal vette körül fényes szellemét. Koronként még irt. A leszoritott világosság párszor még eruptiv erővel szakitotta át a ködfátylat. Az ily fénykitörések azonban, melyeket Kemény szelleme lövelt, mindinkább ritkultak, mig végre szellemvilága, mint kialvó égitest, teljesen elhomályosodott.

De mig világitott, annyi fényt árasztott, hogy utóhatását még soká fogja gyakorolni. A publicistika, a történet- és regényirás, aesthetika és átalában a magyar essay-irodalom még soká vissza fogja sugározni a Kemény szelleme által árasztott fényt. Sőt nem kétkedem, egy jobb korban, midőn az eszmék, a komoly tanulmány, a szilárd, maradandó alkotás iránt nagyobb érzék lesz a közszellemben, mint van ma, Keményt ujra fel fogják fedezni, mint felfedezett a késő utókor nem egy nagy embert, kit életében *eléggé* nem méltányoltak, halála után gyorsan elfeledtek.

A regényirót, s általában a belletristát könnyü lesz felfedezni. Méltányolni az aesthetikusok dolga.

Szépirodalmi müvei uj és uj kiadásokban uralkodhatnak a könyvpiaczon, csak a közizlésnek kell azok felé fordulni. A politikus, publicista, valamint Kemény, az ember megismerése, szerepének és hatásának megmérése ellenben egy későbbi korra nézve nehezebb lenne.

Munkám tán tájékozásul szolgálhat annak, aki az *egész* Keményt felfedezi, s tiszteletet igénylő teljes alakjában a nemzet elé állitja.

FÜGGELÉK.

Irányi Dániel ur »Megjegyzések Kemény Zsigmond emlékirataira« czim alatt kis füzetet tett közzé, melyben Keménynek főleg csak a terrorizmusra vonatkozó állitásait czáfolja, s a Kossuth elleni terv ismertetésével kapcsolatban a Klapka, Kemény és Görgei iratai közt fenforgó ellentétre figyelmeztet. Következőleg összegezi okoskodását s végzi kritikáját.

»Ha végigmegyünk is az emlékiratokon, a minthogy én kétszer is végigmentem, nem találunk semmit, de semmit, a mi távolról is terrorizmushoz hasonlitana.

Nem, uraim, nem terrorizmussal uralkodott Kossuth a kedélyek, az országgyülés többsége s az egész nemzet felett, — hanem egyfelől, mert eltalálva a nemzet óhajtását, nem akart alkuba bocsátkozni a király által szentesitett törvények érvényessége felett, hanem meg akarta azokat védelmezni, ha kell fegyverrel is, — másfelől, mert oly ékesszólással rendelkezett, mely magával ragadta magokat a habozókat is. S nem is annyira Kossuth vagy Madarász László rémuralmától kel lett tartaniok önöknek, ha nyiltan az ellenforradalom terére lépnek, mint inkább magától a néptől, a mely nem volt hajlandó a kivivott szabadságokat megcsonkittatni engedni. De hogy sem Kossuth, sem Madarász, sem a nép nem gátolta önöket törvényhozói jogaik szabad gyakorlatában, bármely vélemény nyilvánitásában, azt a tények kétségtelenné teszik, mert sem Kemény, sem más senki, nem tud egyetlen egy esetet felhozni, hogy bárkinek is a békepártiak közül csak legkisebb kellemetlenséget okozott volna is valaki. És ha Kemény mégis minduntalan terrorizmusról beszél, az csak arra mutat, hogy érzi maga is, miszerint kell valamivel indokolni a szabadon választott államfő és országgyülés elleni fondorlatokat. Más országokban a nép, nálunk a pozsonyi országgyülésen az ifjuság nem egyszer kigunyolta, söt volt

rá eset, hogy tettleg is bántalmazta a közvéleménynyel daczoló követeket, macskazenét adott nekik, s ablakaikat beverte: ehhez hasonló semmi sem történt sem Pesten, sem Debreczenben a békepárti urakkal. Pedig a nép tudta, hallotta, hogy ellenkeznek a közvéleménynyel s annak legfőbb tolmácsával: Kossuth Lajossal. Azt, az igaz, nem tudta, s nem is sejditette, hogy annak egyenesen megbuktatására törnek s katonai ellenforradalom utján, a 48-iki törvényeknek bár megnyirbálásával, az osztrákkal egyezkedni akarnak. Mert ha erröl birt volna tudomással és próbákkal, no ez esetben hiszem, hogy terrorizmust ugyan akkor sem gyakorolt, de törvényes igazságot követelt volna a biráktól, csak hogy ez esetben minden pártatlan ember helyeselte volna követelését, mert a ki megfenyittetni kivánja azokat, a kik a nép választottjait széjjel kergetni, a szabadon választott kormányt erőhatalommal megbuktatni s az ellenséggel a nemzet jogainak árán egyezkedni akarnak, az oly jogot gyakorol, az önvédelem jogát, a melyet kétségbevonni józanon nem lehet. Pedig, hogy azt tervezték a békepártiak, azt az elöttem fekvö emlékiratokban Kemény is nyiltan és körülményesen megvallja. Csakhogy erre nézve az ö és azok elöadása között, a kiket a tábornokok közül tervökbe beavattak s a kikre annak végrehajtását bizni akarták, nem egy ellenmondás fordul elö.

Ugy látszik, hogy Klapka tábornok még nem olvasta a Beksics Gusztáv ur munkáját, különben aligha nem tartotta volna szükségesnek nyilatkozni, annyival inkább, mert az, a mit annak 134. lapján olvasunk, sokkal komolyabb vád, semhogy azt szó nélkül lehetne hagynia. Azt mondja ugyanis az idézett lapon Kemény:

»Nem igen sok idövel később Kovács hozzám jövén, magam alkalmazásom végett értesit, hogy Klapka mintegy tiz ezerre menö reservát von Debreczenbe és védelme alatt a függetlenségi nyilatkozatnak visszavonását megkisértendjük.«

Eddig, azaz a Kemény Zsigmond emlékiratainak megjelenéséig csak annyit tudtunk — ugy látszik azonban, ezt sem egészen helyesen — hogy Görgey penditette meg legelöször nyiltan a katonai ellenforradalom eszméjét a békepártiak körében, s ime az elöttünk fekvö emlékirat az elsöbbséget Klapkának tulajdonitja, mert Görgey csak később jött Debreczenbe s találkozott az elégedetlenekkel. Ha csak ugy nem egyeztetjük össze a két állitást, hogy Klapka csak akkor szólott a tizezernyi tartalék fedezete alatt végrehajtandó ellenforradalomról, miután a békepártiakkal Debreczenben történt elsö találkozása folytán Görgeyvel Budán összejött volt.

De nem csak Klapka és Görgey, hanem Görgey és Kemény közt is merül már most fel kérdés az ellenforradalmi inditvány elsöbbsége iránt.

Kit illet már a katonai ellenforradalom inditványának elsőbbsége, azt döntsék el majd egymás közt a más világon Kemény és Görgey; mi, mielőtt ezen terv felöl véleményünket elmondanók, csak arra figyelmeztetjük az olvasót, hogy ime azok az urak, a kik Kossuthot terrorizmussal vádolták, holott országgyüléssel kormányzott, a melyben, valamint a sajtóban teljes szabadság uralkodott, azok az urak egy oly határozatnak megdöntésére, a mely mellett a zárt ülésben is nagy többség volt, s a mely ellen a nyilvános ülésben egyetlen hang sem emelkedett, katonai ellenforradalmat, s az országgyülés szétugrasztását tervezték. De azért ők voltak az alkotmányos érzelmüek, s Kossuth és barátjai terroristák.

S még a szelidebb terv is, a Kazinczyé, egy rendelet — tehát Görgeynek a rendelete által kivánja feloszlattatni az országgyülést, holott ugyanazon urak mily keményen támadták meg Kossuthot a miatt, hogy az országgyülésnek csak elnapolására is mer gondolni, ha azt a hadi események tanácsolnák. De azért ők voltak az alkotmányos érzelmüek, Kossuth pedig és barátjai terroristák. S ők voltak az igazi államférfiak, Kossuth pedig és barátjai ábrándozó, eszelős kontár politikusok. Hát nézzük kissé közelebb ezen uraknak ellenforradalmi tervét, hogy lássuk, mennyire lehetett azt — mellőzve az alkotmányosság szempontját — józan, számitó hazafias czélnak tartani.

Tegyük fel, hogy Debreczenben tartalék czimén 10,000 főnyi sereg összpontosittatik, ámbár nem lett volna könnyü igazolni ily intézkedést, mikor minden sereg, a határszéleken állva, erősbitést igényelt. De ám legyen, 10,000 ember együtt van Debreczenben, a hol a kormány s az országgyülés még székel. Ezen sereg élére áll maga Görgey. Mit tesz azután?

Felhivja az országgyülést, hogy vonja vissza az április 14-én hozott határozatot. Az országgyülés megtagadja, meg annyival inkább, mert az április 14-ét megelőzött értekezleten a függetlenségi párt irásban köztársasági irányunak vallotta magát s akkora számra szaporodott már, hogy talán a Görgey által emlitett 15—20-nak kivételével, az összes képviselőket foglalta magában. Mit tesz e tagadó határozattal szemben Görgey?

Körülveszi katonáival a kollegiumot, a hol a képviselőház üléseit tartotta s egy századdal benyomul a terembe s azt kiüritteti.

Engedjük meg, hogy a katonaság engedelmeskedik neki s hogy a képviselők vagy nem szólhatnak a katonákhoz, vagy hogy ezek nem hallgatnak reájok, mi történik Kossuthtal? Azt természetesen már előbb ártalmatlanná kellett tenni, vagyis elfogatni. Tegyük fel, hogy arra is akadt ember, akadt egy kis csapat katona, vajjon mit mondott volna mindehez legelőször is az a Debreczen, a melyről azt vallja maga

Kemény, hogy rajongott Kossuthért, mit mondott volna azután a tiszavidéki nép, a mely, ismét Kemény tanusága szerint, Kossuthnak háta megett állott, de mit mondott volna, kérdem továbbá, Bem a maga győztes 30,000 emberével, a ki senki mástól, csakis Kossuthtól fogadott el rendeleteket, s mit mondtak volna Perczel, Guyon, Nagy Sándor, stb. tábornokok, a kik Kossuthot és az országgyülést ismerték el egyedüli törvényes hatóságnak, Görgeyt pedig gyülölték? Ezek bizonyosan nem ismerik vala el az államcsinyt s evvel meg van a magyar seregben a szakadás. S mit mondtak volna mindahhoz a megyék s a városok, a melyek az országgyülés határozatai folytán s Kossuth felhivására, oly lelkesedéssel állitottak addig ujjonczot, szállitottak élelmi szereket a seregnek? Mivel bírták volna rá ezeket, hogy folytassák az áldozatokat tovább is? S mikép képzelték a terv kovácsai, hogy ily körülmények mellett — ha nem üt vala is ki polgárháboru — rá fogják vehetni a dynasztiát, hogy a 48-ki törvényeket ismerje el vagy csak alkuba bocsátkozzék is ezeknek alapján! Ha nem tette akkor, mikor a nemzet egyértelmü s a sereg egységes és győztes volt, hanem inkább az orosz czárhoz folyamodott segitségért, mikép lehetett volna várni, hogy egy pártokra szakadt sereg s a hatalmat bitorló kormánytól elfordult nemzettel szemben hajlandóbb lesz engedményekre? Már pedig tudva van, hogy az udvar nem a függetlenségi határozat után, hanem már április elején folyamodott segitségért Pétervárra.

De ha ez nem történt volna is meg, az iránt tisztában lehettek a békepárti urak, hogy az udvar, ha ugyan ráadja a fejét, hogy »lázadókkal« alkudozzék, a 48-iki törvényeket, a melyek miatt inditott volt ellenünk háborut, csak igen megcsonkitva lett volna hajlandó elismerni. Ugy látszik azonban, hogy a békepárti urak nem is lettek volna nagyon követelők, csak hogy a háborunak és Kossuth »terrorizmusának« vége legyen. No már, a ki mindezen következéseit a tervezett államcsinynek megfontolja s azt mégis végrehajtani törekszik, annak a hazafiságról egészen más fogalma van, mint nekem, s azért én hajlandóbb vagyok azt tenni fel, hogy a Kossuth elleni gyülölet annyira elhomályositotta azon férfiak értelmét, hogy szándékuknak mindezen, több mint valószinü következéseit nem látták előre.

Beksics Gusztáv ur magyar girondistáknak nevezi a békepárt tagjait. Ezen czim azonban sehogysem illik rájok.

A girondisták republikánusok voltak, a békepártiak royalisták. A girondisták a királypártiak által felbiztatott poroszok és osztrákok ellen háborut követeltek; a békepártiak minden áron békét akartak. A girondisták egy a történelemben páratlan vérengző terrorizmusnak estek áldozatul, a békepártiaknak még csak hajok szála sem görbült meg. A

girondisták a forradalmi énekeket hangoztatva mentek a halálba, a békepártiak teázni jártak suttyomban Szunyogh Rudolfhoz és konspirálni a nemzet választottjai ellen, s mig ezek közül ki halált, ki börtönbüntetést, ki számüzetést szenvedett, ők ide haza könyveket irtak az üldözöttek ellen.

S evvel leteszem a tollat, mindamellett, hogy lenne még egy pár megjegyzésem a Kemény által elbeszélt egynémely tény hitelességére nézve. De mivel ezek kisebb jelentőségüek s az általam megczáfolni kivánt fontos állitásokkal össze nem függnek, tehát elhagyom azokat. Az, a mit előadtam, remélem, ugyis elég annak bebizonyitására, hogy mig egyrészt a Kossuth és társai ellen szórt vádak alaptalanok, másrészt az emlékirat szerzőjének tulajdon vallomása szerint, a békepárt magatartása sem politikai bátorságról, sem józan eszélyes számitó hazafiságról nem igen tesz tanuságot, hanem inkább szenvedélyes gyülöletre vall azon férfiu ellen, a kire tehetségei és érdemeinél fogva a nemzet sorsának vezetését bizta.

S e gyülölet ma sem aludt ki sokak szivében s hol nyiltan, hol palástolva kikitör harminczöt év mulva is. Az elitélt mult rehabilitácziójának kisérletei s a Kossuth elleni támadások még mindig napirenden vannak.

Követett el Kossuth hibákat ugy a szabadságharcz alatt, mint azóta; tévedni emberi dolog; s ha azokat higgadtan, a történelmi igazság érdekében s a mai és jövő nemzedék okulása végett birálják, az ellen senkinek sem lehet kifogása, azzal csak kötelességet teljesitenek. Magam is tettem eddigelé s fogom, ha kell, tenni ezután is. De rémuralommal vádolni őt s vádolni azokat, a kik körülötte csoportosultak, az olyan vád, a melyet — minthogy semmivel sem támogatható — csak elfogultság vagy gyülölet sugallhat. A hibák, melyeket a szabadságharcz alatt elkövetett Kossuth, inkább a tulságos elnézés, mint a tulságos szigor rovására esnek, csakhogy azokat is azon hazafias aggodalom szülheté, hogy a szigoru fellépés szakadást s a nemzeti ügy gyengitését vonhatná maga után.

Ám azért csak folytassák ellene a zsarnok uralom vádját tovább is, ha kedvök tartja, de legyenek meggyőződve, hogy ilynemü támadásokkal csak magoknak ártanak, Kossuthnak nem képesek ártani. Az ő alakja olyan mint a vas, minél inkább ütik, annál keményebb és tartósebb lesz. S minél inkább akarják őt kitépni a nép szivéből, az annál mélyebben zárja őt belsejébe.«

Eddig *Irányi* Dániel ur.

Időközben nyilatkozott Kossuth, Békésmegyéhez intézett levelében. Érdemlegeset azonban mitsem mondott, csak anathémát zugott a békepártra, mely a háttérben bujkált, s összeesküdött ellene.

Egyátalán a békepártnak azt vetik szemére, hogy bátortalan volt, pedig hát terrorizmus nem is létezett. Bizony a terrorizmus nem nyilvánult akasztásokban, a guillotinet sem állitották fel, mint Madarász László fenyegetőzött. De kérdés, mi történik, ha a békepártnak nem sikerül, az orzás vádjának segélyével megfélemliteni, s utóbb megbuktatni Madarász Lászlót? A vészbiróság hatáskörét bizony ki akarták terjeszteni a képviselőkre is, kik ez esetben az immunitás paizsával aligha védhették volna magukat. De a tervet a békepárt ügyesen megbuktatta, mint ezt Kemény memoranduma részletesen elbeszéli. A vérfürdők anyagi terrorizmusának hiányában egyébiránt lehetett erkölcsi terrorizmus. S hogy mint gyakorolta ezt Madarász, miként gyakorolták a flamingók, erről nemcsak Kemény emlékirata, de egyéb történeti okmány is tanuskodik. A békepártiak azonban nem voltak gyávák, mint támadóik el akarják hitetni, s korántsem bujkáltak mindig a háttérben. Nyiltan harczoltak az országgyülés zárt és nyilvános üléseiben. Erről tanuskodik az országgyülési napló, s hogy miként harczoltak, Kovács Lajos, legujabban, munkám nyomatásának oly stádiumában, mikor már nem terjeszkedhetem ki fejtegetéseire, szintén elbeszélte a »Budapesti Hirlap« hasábjain, valamint a terrorismusra vonatkozólag is érdekes adatokat sorolt fel. A Madarász elleni hadjáratra, melyet oly részletesen rajzol emlékiratában Kemény, igazi erkölcsi bátorság kellett. Több: fizikai bátorság is. A békepártiaknak a tábornokokkal való érintkezése kétségkivül titokban történt. De miként is lehetett volna követelni, hogy az ápril 14-ike s Kossuth ellen nyilvánosan szőjenek terveket, akkor, midőn a detronizatió már elhatároztatván, Kossuth a békepártiakkal mint pártütőkkel bánhatik vala?

Az egész vitában egyébiránt legfontosabb ápril 14-dikének kérdése. Igaz-e, hogy a trónvesztést Kossuth a hadsereg és a veronai congressus ürügye alatt szavaztatta meg, tehát olyasmit követett el, ami nagyon hasonlít az államcsinyhez? E kérdésről hallgatnak a czáfolók. E nagy ténynyel szemben pedig, ha az igaz, eltünnek a részletek, eltünik még a terrorizmus kérdése is. Kemény megirta már az ápril 14-dikének történetét »Forradalom után« czimü munkájában, megirta memoirjában. Illetékes czáfolatot azonban nem kapott; ellenben minden tanu és történeti okmány mellette szól.

Forradalmunk régibb irodalmáról nem is szólok; legujabban kitünö tudósunk, a 49-diki események szemtanuja és részese, *Hunfalvy* Pál ur a »Budapesti Szemlé«-nek f. évi májusi füzetében határozottan megerösíti Kemény elöadásának lényegét. Miután Gyulai Pál ur, a »Szemlében« csak május 1-én megjelenendö érdekes czikket szives volt rendelkezésemre bocsátani, oly helyzetben vagyok, hogy annak

ide, valamint Pulszky ur felszólalására vonatkozó egyes részeit már most közölhetem.

»Pulszky, irja Hunfalvy ur, maga mondja, nem volt Debreczenben, tehát nem látta a békepárt fészkelődéseit: de egy példából következteti, hogy Kemény Zsigmond emlékirata nem szolgálhat kutforrásúl a jövendő historicusnak. A példa ez: Az emlékirat elmondja, hogy Kossuth Debreczenbe érkezte után Teleki Lászlónak irta Párisba, hogy szerezzen egy alkalmatos idegen tábornokot, a kire a sereg fővezérletét reá lehet bizni. Így ment le Dembinszky. — Ellenben Pulszky azon időben Párisban s Telekivel legszorosabb összeköttetésben lévén, biztosan tudja, »hogy Kossuth sem Debreczenből, sem elébb Pestről nem szorgalmazott idegen tábornokot; hogy Dembinszky maga ajánlkozott Telekinek s Kossuth meglepetésére érkezett Debreczenbe, hogy első pillanatban azt sem tudták, mít csináljanak vele. Ez adat tehát, bármily bizonyosnak állíttatik, egészen hamis, és nem kételkedem, hogy Kemény egyéb adatai is a pártszenvedély által eltorzitva jutottak az emlékiratba, mely tehát, mint történelmi forrás, igen kétes becscsel bir.«

Ha forradalmunk összes történetei csak ilyenféle torzításban jutnának a jövendő historicusnak kezébe, bátran elmondhatnók, hogy forradalmunk leirása lesz a legigazságosabb történelmi mü. Mert bizonyos az, hogy Teleki Kossuthnak megbizottja volt, lagalább ugy hallottam, ugy tudtam Debreczenben; bizonyos az, hogy ha Dembinszky maga ajánlkozott Telekinek, ez arról tudósitotta Kossuthot; bizonyos az, hogy Kossuth, ha nem kellett volna neki Dembinszky, viszontag Telekit értesiti; végre bizonyos az, ha Dembinszky Kossuth akaratja ellenére lábatlankodott Debreczenbe, bizony nem teszi azon sereg fővezérévé, a mely Görgei és Klapka alatt működött. Avval a példával Pulszky nem teszi gyanussá az emlékirat szerzőjének igazságszeretetét, söt inkább szilárditja hitelét; mert a jövendő historicus alkalmasint így fog okoskodni: Ha az emlékirat szerzője ott is, a hol szemtanu nem volt, — sem titkára, sem meghittje nem lévén Kossuthnak — mégis annyira eltalálja a valóságot, annál inkább lehet azon történetek valóságához bizni, a melyeket mint szemtanu vagy némileg mint cselekvő ád elő. . . .

Bezerédj István — lassanként megismerkedvén az emberekkel — el tudta nekem mondani, hogy Palmerston herczeg Eszterházy utján tudatta volna a magyar kormánynyal, hogy a meddig ez Ausztriától való elszakadásra nem gondol, addig mellette van az angol kormány sympathiája, de nem tovább; Pulszky herczeg Eszterházy mellett állami titkár lévén, bizonyosan tudja, jól volt-e Bezerédj értesítve. Továbbá, a mint a beszélgetés haladt — Bezerédj azt is mondá nekem, hogy

Bécsben Magyarországra nézve az a megállapitott terv: előbb a rendes katonasággal, hozzá a magyar katonaságot is számitván, győzni; ha nem lehet, a parasztságot fölbujtatni az urak ellen; ha az is elégtelen volna, az orosz segitséget szólitani föl. Az első, ugymond, nem sikerült; a második csak igen kis részben sikerült; hátra van még a harmadik expediens. — Miért nem tudatták ezt Pesten velünk — azaz magamféle emberekkel — a kik nem akartunk, nem akarhattunk olyan forradalomban részt venni, mely végső romlásra viheti az országot s a magyarság vesztét okozhatja! Erre a kérdésre az áldott Bezerédj csak vállvonitással felelt.

Debreczenben legtöbbet társalkodám eleinte Kubinyi Ferenczczel és Bezerédj Istvánnal. Számtalanszor folyt köztünk a lehető kibonyolódásról a beszéd, kivált miután seregeink győzni kezdtek. Nekem az lévén meggyőződésem, hogy netaláni tetemes győzedelmünk után sikeres lehet az alkudozás, megkérém Bezerédjt nem egyszer, de nagyon sokszor, hogy járatos lévén Kossuthnál, azonfelül érdemlett hazafisági hirben is állván, emlékeztesse Kossuthot arra, hogyha személye miatt nem lehetne kiegyezkedni, mutassa meg, hogy igazán utol nem érhető nagy hazafi, s álljon félre. Tudom, ezt már sült bolondságnak tartja Pulszky s hasfájásig nevet rajta: de hát én ilyen sült bolond politikus voltam, azt hivén, hogy a ki annyiszor késznek nyilatkozott magát a haza romjai alá temettetni, az annál készebb a haza fönnállása mellett ép testtel állani félre. Bezerédj nem nevetett rajta, sőt szentül megigéré, hogy ugy fog tenni, magához segédekül is fogadván, a kik Kossuthra hatni birnak.

Telik az idő, győzünk is; Bezerédjt sarkalom. — Kossuth a seregtől jő vissza; zárt ülésbe hivatnak. Kossuth a függetlenség kimondását inditványozza. Véletlenségből rajtam levén a jegyzői sor, Bezerédj intésére örömmel irom első helyre a nevét. Kossuth leülvén, Bezerédj, a nagyon könnyen föllelkesedő Bezerédj áll föl, szól melegen szokása szerint s — Kossuth beszéde varázsa alatt, vagy a függetlenség eszméjétől elragadtatva, pártolja az inditványt. Kiesik kezemből a toll: ezt nem vártam. Máig is meg vagyok győződve, ha az első szónok Kossuth inditványa ellen nyilatkozik, az többséget nem nyer. Kubinyi Ferencz, az öregségében is tulságos tüzes Kubinyi, megállá szavát, s ellene nyilatkozott az inditványnak; ellene azután Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, stb. stb. De az első hatásnak hiával voltunk. Igy is két napig viaskodánk. Egyet nem birtunk megczáfolni, *tudniillik Kossuthnak azon ünnepélyes állitását, hogy a sereg kivánja a függetlenség kimondását, s azt maga fogná proclamálni, ha meg nem előzzük;* abból pedig legnagyobb baj következnék, ha a sereg venné kezébe a politikát. Én részemről tökéletesen hivém azt, sőt nem is csodálkozám, hogy a hadfi